

ЗОВНІШНЯ ТОРГІВЛЯ: ЕКОНОМІКА, ФІНАНСИ, ПРАВО

Науковий журнал

Виходить 6 разів на рік

Заснований у січні 2010 р.

Журнал визнано МОН України

*як фахове видання з економічних наук
категорії «Б»*

2024
№2(133)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

МАЗАРАКІ Анатолій Антонович, д. е. н., професор, ректор ДТЕУ (Україна)

Заступник головного редактора

ПРИТУЛЬСЬКА Наталія Володимирівна, д. т. н., професор,
перший проректор з науково-педагогічної роботи ДТЕУ (Україна)

Відповідальний секретар

ГЕРАСИМЕНКО Анжеліка Григорівна, д. е. н., професор,
проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків ДТЕУ (Україна)

Члени редакційної колегії

БАЙ Сергій, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
БЛАКИТА Ганна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
БОЙКО Маргарита, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ВАЩЕНКО Юлія, д. ю. н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)
ВЛАШОВ Петер, доктор філософії, професор з економіки Університету Гринвіча (Велика Британія)
ВОЛОСОВИЧ Світлана, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ГАЙДУКЕВИЧ Агнешка, д. е. н., професор, Краківський економічний університет (Польща)
ГАРАФОНОВА Ольга, д. е. н., професор, КНЕУ ім. В. Гетьмана (Україна)
ГДОВСЬКА Катаржина, д. т. н., доцент Гірничо-металургійна академія в Кракові (AGH) (Польща)
ГОНЕТ Войцеш, д. е. н., доцент Університету природничо-гуманітарних наук у Седльце (Польща)
ГОНЧАРЕНКО Олена, д. ю. н., доцент, Головне науково-експертне управління Апарату ВР України (Україна)
ГОРДОПОЛОВ Володимир, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ГУРЖІЙ Тарас, д. ю. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ДОБЯ Мечислав, д. е. н., професор, Краківський університет економіки (Польща)
ДУГІНЕЦЬ Ганна, д. е. н., професор ДТЕУ (Україна)
ЗАПОРОЖЕЦЬ Ірина, к. т. н., професор Університету Східної Фінляндії (Фінляндія)
ЗАПОТОЦЬКА Олена, д. ю. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ІЛЬЧЕНКО Наталія, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КАВКА Інга, д. ю. н., професор, Інститут права, адміністрації та економіки Краківського педагогічного університету (Польща)
КАВУН-МОШКОВСЬКА Ольга, к. е. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
КАЛЮЖНА Наталія, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КАНСВА Тетяна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КАРАВАЄВ Тарас, д. т. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КЕПА Моніка, д. ю. н., доцент Університету Марії Кюрі-Скłodовської (Польща)
КЛАШКІВ Любов, доктор філософії, доцент Університету Марії Кюрі-Скłodовської (Польща)
КЛОЧНИК Альона, д. е. н., професор, МНАУ (Україна)
КОЛІСНІЧЕНКО Пауліна, д. е. н., проректор з міжнародної співпраці Академії прикладних наук у Познані (Польща)
КОРОЛЬ Світлана, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
КУМАР Гоель Амїт, доктор філософії, доцент Інтегрального університету Лакхнау (Індія)
ЛАЦЕ Наталія, д. е. н., професор, Ризький технічний університет (Латвія)
МАЗАРАКІ Наталія, д. ю. н., професор, ДТЕУ (Україна)
МЕЛЬНИК Тетяна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
МОТОРИН Руслан, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
НАЗАРОВА Каріна, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ОНИСЕ Адабеге Яая, доктор філософії, доцент Академії оборони Нігерії (Нігерія)
ОШКА Сергій, к. ю. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ПАВАР Авінаш, доктор філософії, доцент Інституту менеджменту доктора Д. Й. Патіла (Індія)
ПАРАСІЙ-ВЕРГУНЕНКО Ірина, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
РЕМЕЙКІСНЕ Ріта, д. е. н., старший науковий співробітник Вільнюського університету (Литва)
САПІНСКИЙ Олександр, доктор філософії, Академія прикладних наук у Бельско-Бяла (Польща)
СОБАКАРЬ Андрій, д. ю. н., професор, ДДУВС (Україна)
ТИШЕНКО Олександр, д. е. н., професор, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана (Україна)
ТІМАШОВ Віктор, д. ю. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ТРУНІНА Ірина, д. е. н., професор, КрНУ імені Михайла Остроградського (Україна)
УМАНЦІВ Юрій, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ФЕДУН Ігор, д. е. н., професор, ННГІ НА СБУ (Україна)
ФОМІНА Олена, д. е. н., професор, ДТЕУ (Україна)
ХМЕЛКО Ірина, д. ф. н., доцент, Університет Теннессі в Чаттануга (США)
ЧІЛЮЧІ Рафасель, д. е. н., професор Технічного університету Молдови (Молдова)
ЧУНХІНА Тетяна, к. е. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ІШЛЮСАРЧИК Богуслав, д. е. н., професор, Жешувський університет (Польща)
ІШНИКОВ Олександр, д. е. н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка (Україна)
ЯКУШЕВИЧ Адам, д. ю. н., доцент Інституту права, адміністрування та менеджменту Університету Казимира Великого в Бидгощі (Польща)
ЯНКОВЕЦЬ Тетяна, к. е. н., доцент, ДТЕУ (Україна)
ЯСТРЕМСЬКА Олена, д. е. н., професор, ХНЕУ ім. Семена Кузнеця (Україна)

Засновник, редакція,
видавець і виготовлювач

**ДЕРЖАВНИЙ
ТОРГОВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Завідувач редакції

С. В. Андрушко

Редактори: Е. Ю. Кириченко,
М. В. Дубко, Л. М. Данченко
Художньо-технічний редактор
Л. В. Чорнокозинська

Підписано до друку 29.03.2024.
Тираж 200 пр. Зам. 71.

Адреса редакції, видавця,
виготовлювача:

вул. Кіото, 19, м. Київ,
Україна, 02156

Телефон редакції: 531-31-16

E-mail: zt@knute.edu.ua

[https://journals.knute.edu.ua/
foreign-trade/golovna](https://journals.knute.edu.ua/foreign-trade/golovna)

Внесено до Реєстру суб'єктів
у сфері друкованих медіа

за рішенням

Національної ради України

з питань телебачення

і радіомовлення

№ 798 від 31.08.2023 та присвоєно
ідентифікатор R30-01230

Індекс журналу в Каталогі видань
України на 2024 рік – 09641

Надруковано на обладнанні ДТЕУ
Свідчення суб'єкта видавничої
справи серія ДК № 7656
від 05.09.2022

Видається за рекомендацією
Вченої ради ДТЕУ
(протокол засідання № 8
від 28.03.2024)

Статті проходять рецензування.
Передрук і переклади матеріалів,
опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди
автора та редакції

Журнал представлено у міжнародних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах: Index Copernicus, Реєстр наукових видань України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Crossref, Dimensions, Research Bible.

© Державний торговельно-економічний університет, 2024

З М І С Т

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т.	Енергетична безпека країни	4
ЧУНІХІНА Т., КОРЖ М., КРАСНОЩОК В.	Міжнародна торгівля в умовах глобальних трансформацій	30
ДЯДЕНКО М.	Еволюція операцій концесії	53
ШВЕД Ю., ТИТИШ Б.	Концентрація капіталу: мережево-цифровий вимір	66
ЯНКОВЕЦЬ Т.	Мобільні технології цифрового маркетингу в електронній комерції	86
ШУЛЬГА Н., ОМЕЛЕНЧУК В.	ESG-ризики банків	101

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

ЛЕБЕДЕВА Л., ШКУРОПАДСЬКА Д.	Стійкість систем охорони здоров'я ЄС	120
БЕЗВЕРХИЙ К.	Імплементація європейських стандартів звітності про сталий розвиток	134

C O N T E N T

WORLD ECONOMY

MAZARAKI A., MELNYK T.	Energy security of the country	4
CHUNIKHINA T., KORZH M., KRASNOSHCHOK V.	International trade in the conditions of global transformations	30
DIADENKO M.	Evolution of concession operations	53
SHVED Yu., TYTYSH B.	Capital concentration: digital-network dimension	66
IANKOVETS T.	Mobile digital marketing technologies in e-commerce	86
SHULGA N., OMELENCHUK V.	ESG risks of banks	101

EUROPEAN INTEGRATION

LEBEDEVA L., SHKUROPADSKA D.	Resilience of EU healthcare systems	120
BEZVERKHYYI K.	Implementation european sustainability reporting standards	134

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

DOI: 10.31617/3.2024(133)01

УДК 620.9-049.5

МАЗАРАКІ Анатолій,

д. е. н., професор, ректор
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0003-1817-0510
rector@knute.edu.ua

MAZARAKI Anatolii,

Doctor of Sciences (Economics),
Professor, Rector
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0003-1817-0510
rector@knute.edu.ua

МЕЛЬНИК Тетяна,

д. е. н., професор, завідувач кафедри
міжнародного менеджменту
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0002-3839-6018
t.melnyk@knute.edu.ua

MELNYK Tetyana,

Doctor of Sciences (Economics),
Professor, Head of the Department
of International Management
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3839-6018
t.melnyk@knute.edu.ua

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА КРАЇНИ

В умовах збройної агресії проти України забезпечення енергетичної безпеки стає важливим об'єктом державної політики. Це вимагає постійного та добре узгодженого управління з метою забезпечення енергетичної незалежності країни та надійної роботи інфраструктури, що безпосередньо впливає на функціонування економіки та життя громадян, і визначає необхідність постійного дослідження змін на енергетичних ринках України та Європи, що з погляду економічної, соціальної та енергетичної інтеграції з ЄС є досить актуальним завданням. Відтак метою статті є дослідження сучасного стану української енергетичної галузі для обґрунтованого вибору інструментів і реалізації енергетичної політики України, стратегічного планування у сфері енергетичної безпеки. Дослідження проведено з використанням методів узагальнення, аналізу та синтезу, порівняння, наукового абстрагування та систематизації. Встановлено, що внаслідок воєнної агресії в Україні відбулося перегрупування потоків на світовому енергетичному ринку – енергетична система Європи трансформується, розширюючи свої джерела й посилюючи свою інтеграцію з ринком скрапленого природного газу (СПГ). Крім

ENERGY SECURITY OF THE COUNTRY

In the conditions of armed aggression against Ukraine, ensuring energy security becomes an important object of state policy. This requires constant and well-coordinated management in order to ensure the energy independence of the country and the reliable operation of the infrastructure, which directly affects the functioning of the economy and the lives of citizens, and determines the need for constant research on changes in the energy markets of Ukraine and Europe, which from the point of view of economic, social and energy integration with the EU is a very urgent task. Therefore, the purpose of the article is to study the current state of the Ukrainian energy industry for the justified choice of tools and implementation of the energy policy of Ukraine, strategic planning in the field of energy security. The research was conducted using the methods of generalization, analysis and synthesis, comparison, scientific abstraction and systematization. It was established that as a result of the military aggression in Ukraine, there was a regrouping of flows in the world energy market – the energy system of Europe is being transformed, expanding its sources and strengthening its integration with the LNG market. In addition, decisive measures

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

цього, на рівні ЄС вжито рішучих заходів, пов'язаних зі споживанням, постачанням та зберіганням природного газу, та заходів фінансового полегшення, спрямованих на підтримку національних підприємств і домогосподарств. За час повномасштабного вторгнення російська федерація вже знищила 30–40% джерел відновлюваної енергії в південних і південно-східних областях України. У лютому 2023 р. Україна тимчасово втратила 44% атомної генерації, 75% потужностей ТЕС і 33% блокових ТЕЦ. За постійних ризиків масових ракетних обстрілів потрібна енергетика високого рівня стійкості. Українська енергетична система показала себе такою: в умовах війни збережено її роботу, синхронізовано з ENTSO-E, розпочато поставки електроенергії до ЄС. Зроблено висновки про необхідність на міжнародному рівні подальшого обмеження імпорту російських енергоносіїв та обвалу цін на енергетичні товари, а на національному – невідкладні реформи вугільної галузі та поширення децентралізованої енергетики й енергетично самодостатніх регіонів.

Ключові слова: енергетична безпека, газ, нафта, електроенергія, атомна енергія, відновлювальні джерела енергії, енергетичний перехід, євроінтеграція.

related to the consumption, supply and storage of natural gas and fiscal relief measures aimed at supporting national enterprises and households have been taken at the EU level. During the full-scale invasion, the Russian Federation has already destroyed 30–40% of renewable energy sources in the southern and southeastern regions of Ukraine. In February 2023, Ukraine temporarily lost 44% of its nuclear generation, 75% of thermal power plants, and 33% of block thermal power plants. In the conditions of permanent risks of mass rocket fire, energy with a high level of stability is needed. The Ukrainian energy system showed itself as such: in war conditions, its operation was preserved, it was synchronized with ENTSO-E, and electrical energy supplies to the EU began. Conclusions have been made about the need at the international level to further limit the import of Russian energy sources and the collapse of prices for energy products, and at the national level – urgent reforms of the coal industry and the spread of decentralized energy and energy self-sufficient regions.

Keywords: energy security, gas, oil, electrical energy, atomic energy, renewable energy sources, energy transition, European integration.

JEL Classification: F42, H56, L71, L94, L95, Q41, Q48.

Вступ

Ще з 2014 р. енергетична система України зіткнулася з низкою складних викликів. Події тих років показали, що енергетика є однією з найвразливіших галузей української економіки, оскільки РФ використовувала енергетичні ресурси як інструмент впливу та засіб політичного тиску. Анексія Криму призвела до втрати Україною контролю над значною кількістю енергетичних об'єктів, зокрема над нафтовими та газовими родовищами у Чорному морі, багато вугільних підприємств опинилися на окупованих російською територіях. Це мало серйозні наслідки для енергетичної системи країни та постачання газу. Тому у сучасних умовах повномасштабного вторгнення, що розпочалося 24 лютого 2022 р., Україною вже впроваджувалися заходи, що враховували раніше відпрацьовані рішення в районах активних бойових дій та на тимчасово окупованих територіях. Одночасно українська енергетика зіткнулася з новими, ще більш складними викликами, зокрема ядерний тероризм із захопленням АЕС, пошкодження критичної інфраструктури, скорочення попиту на енергетичні продукти внаслідок масштабної міграції населення та зупинки бізнесу, критичне скорочення оплати за енергію та наросування боргів, ініціатива продовжувати синхронізацію енергетичних систем України з системою континентальної Європи, паливна криза тощо. Набуття Україною статусу кандидата на вступ до ЄС також створило додаткові виклики для сектору енергетики та його регулювання.

Для енергетичної безпеки України наслідки війни мають досить широкий спектр прояву. Військові дії посилюють ризики для енергетичної

інфраструктури, включаючи енергоблоки, газопроводи, електромережі тощо. Навіть за відсутності прямого воєнного втручання існує ризик від актів саботажу чи терористичних нападів на енергетичні об'єкти.

Крім цього, через захоплення росією українських територій втрачені власні природні ресурси, що суттєво позначилося на постачанні та цінах на енергоресурси для виробничого сектору та населення. Порушення енергетичного забезпечення може призвести до серйозних економічних наслідків, зокрема зниження виробництва, втрати робочих місць і загального економічного занепаду, а також соціальних наслідків – недостатнє енергетичне забезпечення може також вплинути на життя та безпеку мешканців країни, зокрема в умовах недостатнього опалення взимку чи обмеженого доступу до електроенергії.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну та його вплив на енергетичну безпеку ЄС викликали занепокоєння багатьох закордонних учених. У праці *Meidan* (2022) досліджено наслідки війни в Україні для світового енергетичного ринку, зокрема для короткострокових енергетичних поставок Китаю, що визначило його політичні пріоритети та довгострокову енергетичну політику.

У дослідженні *Zettelmeyer* зі співавторами (2022) акцентовано на кризовій ситуації в енергетичній системі Європи, що значним чином залежала від поставок російського газу, які з початком війни суттєво скоротилися. Це глибоко позначилося на європейській енергетичній безпеці, оскільки через зростання у 15 разів оптових цін на електроенергію та газ посилювалися ризики для функціонування європейських домогосподарств і роботи підприємств.

Про неготовність багатьох європейських країн зіткнутися з наслідками розриву відносин з РФ розглядає *Kim* (2023), який підкреслював, що багато європейських країн поклалися на дешевий природний газ, імпортований з Росії, і здебільшого не були готові до наслідків розриву відносин. Ціни на енергоносії в Європі почали різко зростати восени 2021 р. та досягли піка у 2022 р. на початку вторгнення росії в Україну. Поставки російського природного газу різко впали після введення економічних санкцій проти РФ, а енергетична інфляція досягла 27% у єврозоні – найвищого рівня з 1997 р. (*Eurostat*, 2022, 25 February). Як високий рівень, так і нестабільність цін на енергоносії призвели до труднощів для домогосподарств і промисловості. Багато закордонних досліджень таких авторів, як *Di Bella* зі співавторами (2022), *Kammer* (2022) та *Wagner* (2022), передбачали скорочення ВВП Європи (з 1% до понад 5%) і що інфляційний тиск буде тривалим у різних європейських країнах внаслідок енергетичної кризи через російське вторгнення в Україну.

Огляд останніх вітчизняних наукових досліджень та публікацій свідчить про активну увагу та наукове осмислення проблеми й українських дослідників до стану енергетичного сектору під час війни.

Ученими інституту стратегічних досліджень (Суходоля та ін., 2023) здійснювалося моделювання оцінки рівня енергетичної безпеки України за період 2000–2020 рр. згідно зі сформованим на основі системного підходу набором індикаторів енергетичної безпеки. На жаль, результати моделювання рівня оцінки енергетичної безпеки України, наведені в цій статті, охоплюють період 2000–2020 рр., не враховуючи суттєвої зміни умов функціонування енергетики України з моменту збройного вторгнення росії на територію України.

І. Лазебна розглянула алгоритм проведення моделювання та вироблення управлінських рішень у сфері національної економічної безпеки, але питанням енергетичної безпеки не приділила достатньо уваги (Лазебна, 2022).

У праці Кубатка та співавторів (2023) розглянуто методичні аспекти оцінки економічної та енергетичної безпеки України, однак більш сконцентровано увагу саме на економічній безпеці: ідентифіковано фактори для проведення *PEST*-аналізу та запропоновані рекомендації щодо вирішення проблем економічної безпеки безпосередньо під час війни та в післявоєнний період, зокрема цифровізація державних послуг, використання стратегій декарбонізації та розвиток людського капіталу (Кубатко та ін., 2023).

Правові аспекти забезпечення енергетичної безпеки України в умовах воєнного стану розкрито у праці Музи (2023), де акцентовано на цілях нормативно-правового регулювання енергетичної безпеки, серед яких: забезпечення прозорого функціонування енергетичних ринків; запровадження пільгових податкових режимів для постачання технологій для потреб енергетики; врегулювання завдань і повноважень органів державної влади у цій сфері; посилення кримінальної відповідальності за фізичні атаки, диверсії, спрямовані на відключення або пошкодження роботи операційних систем або систем забезпечення фізичної безпеки об'єкта критичної інфраструктури енергетичного сектору; наближення законодавства України до права ЄС.

У праці Яков'юка та Цвеліха досліджуються проблеми забезпечення енергетичної безпеки Європейського Союзу та його держав-членів в умовах енергетичної кризи, спричиненої агресією росії проти України. Автори здійснили оцінку стану Енергетичного союзу у 2022 р. та проаналізували короткострокові й довгострокові стратегії розвитку відповідної наднаціональної та національної енергетичної політики (Яков'юк, І., & Цвеліх, М., 2023).

Вплив російсько-української війни на енергетичну безпеку ЄС досліджують учені Атаманенко та Піддубний. Автори проаналізували зміни в підходах до розуміння й забезпечення енергетичної безпеки та здійснили спробу провести аналіз її основних складових, а також внутрішніх і зовнішніх чинників впливу на забезпечення енергетичними ресурсами з метою виявлення основних ризиків та загроз у сфері енергетичної безпеки (Atamanenko, & Pidubnyi, 2023). Також цю проблематику досліджувала Перезовова зі співавторами (2022).

У праці Ткача (2023) проаналізовано поточний стан електроенергетичної галузі під час терористичних нападів російських агресорів та заходи держави щодо мінімізації завданих збитків.

Проте така важлива складова національної безпеки, як енергетична, має перебувати під постійною увагою з боку вітчизняних науковців, оскільки під впливом постійно змінюваних умов ідентифікація ризиків, що з'являються, є важливою передумовою вироблення дієвих напрацювань, спрямованих на забезпечення енергетичної безпеки в умовах війни та подальших стратегічних перспектив розвитку галузі у повоєнний період.

Залишається також низка питань, пов'язаних з ризиками в енергетичній системі України, зокрема звідки Україна буде в майбутньому забезпечуватися енергоносіями – газом, нафтою, вугіллям? Як забезпечити адаптивність енергетичної системи до впливу загроз? Яким буде енергетичний ринок після закінчення війни (Укрінформ, б. д.)? Отримання відповідей на ці запитання потребує аналізу стану сфери енергетики України в умовах війни, оцінки міри ураження енергетичної інфраструктури, ретельного моніторингу змін, що відбулися через російське вторгнення з погляду забезпечення країни енергією та змін у попиті, викликів й можливостей для вітчизняного експорту енергоресурсів (Ткач, 2023).

У зв'язку з цим метою статті є аналіз сучасного стану української енергетичної галузі для обґрунтованого вибору інструментів і реалізації енергетичної політики України, стратегічного планування у сфері енергетичної безпеки. Дослідження ґрунтується на гіпотезі про необхідність посилення енергетичної безпеки України у зв'язку з захопленням росією територій, масштабним ураженням енергетичної інфраструктури, відсутністю позитивних зрушень у реформуванні галузі, а також спрямованості державної політики на збільшення частки відновлювальних джерел енергії.

Основою для підготовки статті стали аналітичні дані Міжнародного енергетичного інституту (EI), аналітична та статистична звітність Держстату України, Державної митної служби, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП), Державного агентства з енергоефективності та енергозбереження (Держенергоефективності), постачальника електроенергії та газу *YASNO*, експертні розрахунки та аналітика енергетичних компаній НАК "Нафтогаз Україна", "Укргазвидобування", "Енергоатом", "Укр-енерго". З метою проведення якісного та кількісного дослідження використано методи статистичного аналізу, групування, табличного та графічного зображення результатів.

Структура основної частини дослідження має шість розділів, перший присвячений аналізу змін на енергетичних ринках Європи під впливом широкомасштабної війни в Україні, другий – загальному стану енергетичної галузі України, третій – особливостям впливу війни на

стан нафтогазової сфери. Четвертий розділ висвітлює сучасне становище вугільної галузі, у п'ятому – розглянуто потенціал ринку електроенергетики з погляду оцінки втрат та нарощування виробництва та експорту, а шостий присвячено можливостям нарощування відновлювальних джерел енергії в аспекті забезпечення енергетичної безпеки країни у воєнний період.

1. Європейські енергетичні ринки

Російське вторгнення в Україну стало серйозним порушенням глобального геополітичного порядку та національного суверенітету з глибокими економічними наслідками, які виходять далеко за межі прямого впливу війни. До них належать, серед іншого, помітне погіршення світових макроекономічних перспектив (*Garicano, L., et al., 2022; Albrizio, S., et al., 2022; Alessandri, P., et al., 2023*), перебої в торгівлі (*World Bank, 2022*) та сильні потрясіння на фінансових і товарних ринках (*Ferriani, F., & Gazzani, A., 2023, 21 June*).

До 2021 р. росія була основним європейським постачальником як природного газу, так і сирої нафти, на яку припадало 44% і 28% загального імпорту за межі ЄС відповідно. З осені 2021 р. вепонізація (перетворення на зброю) росією експорту природного газу у відповідь на протистояння щодо схвалення газопроводу *Nord-Stream II* сприяла стабільному зростанню цін на природний газ. Ця тенденція погіршилася після початку конфлікту, коли обсяги поставок газу з росії по трубах поступово зменшувалися протягом 2022 р., що спричинило масові збої на енергетичних ринках. Війна передусім вплинула на Європу та спричинила глобальні резонанси та світову реконфігурацію потоків енергетичних товарів як для природного газу, так і для нафти (*Babina, T. et. al., 2023, 20 April*).

У цьому контексті скраплений природний газ (СПГ) став важливою складовою ринку природного газу, що вносить значний внесок у забезпечення енергетичної безпеки Європи, замінивши велику частину російського трубопровідного експорту до європейських країн, докорінно змінивши структуру континентального газового ринку з регіонального та сегментованого на більш інтегрований та глобальний.

Історично склалося так, що європейські країни в основному поклалися на трубопровідний газ для задоволення своїх потреб і поглинали надлишок пропозиції за зручними цінами з глобального ринку СПГ, основними традиційними імпортерами якого були азійські країни (Китай, Японія, Південна Корея). З середини 2021 р. Європі довелося отримувати значні обсяги СПГ, щоб компенсувати втрачений російський імпорт, і вона фактично стала основним імпортером СПГ у світі (*рис. 1*). У 2022 р. європейський річний імпорт СПГ збільшився майже на 60%, зокрема його частка у загальних європейських поставках зросла до 53% з середніх 20% між 2000 і 2019 рр.

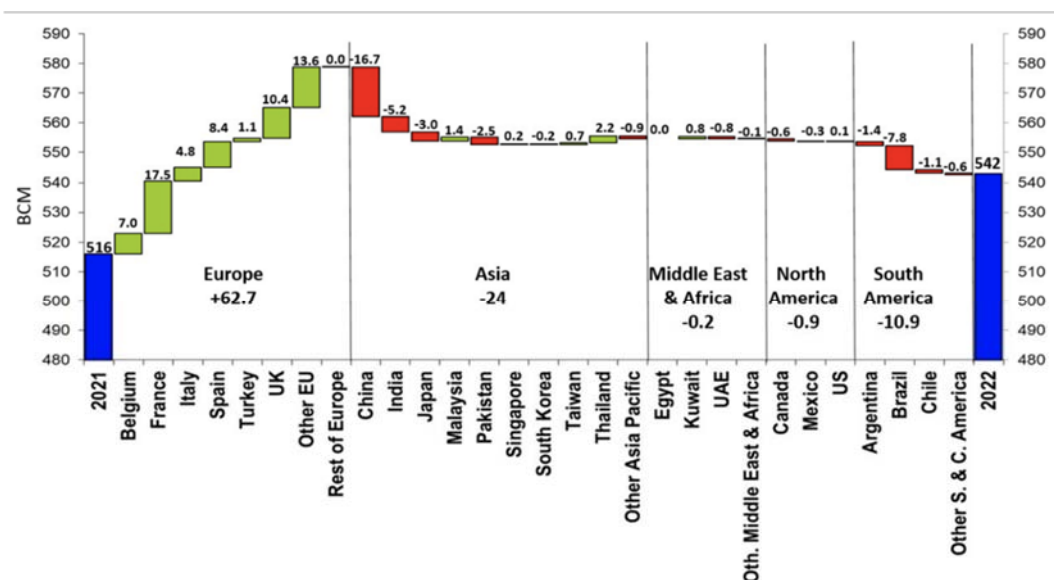

Рис. 1. Імпорт СПГ за регіонами світу та основними країнами-імпортерами
Джерело: (Energy Institute, 2023).

Для підтримання цієї тенденції до зростання європейські країни вкладали значні інвестиції для розширення своєї інфраструктури регазифікації, щоб вони могли продовжувати використовувати потенціал ринку СПГ у майбутньому. Примітно, що Німеччина, де до кінця 2022 р. не було LNG-терміналів, окреслила плани щодо встановлення кількох об'єктів. Однак через обмеження щодо розширення поставок СПГ у коротко-строковій перспективі зростання імпорту СПГ до Європи зменшило його обсяги в інших регіонах, таких як Латинська Америка (–11 млрд м³ у 2022 р. порівняно з 2021 р.) та Азія (–24 млрд м³). Найбільше постраждали країни з економікою, що розвивається, які не могли конкурувати з Європою за вантажі зрідженого природного газу через стрімке зростання цін.

З причин як географічного розташування (транспортування СПГ є дорогим), так і особливостей контрактів (США в основному покладаються на спотову торгівлю, на відміну від двох інших великих виробників СПГ – Австралії та Катару), США стали основним постачальником Європи в цій новій конфігурації. У той час як загальний експорт СПГ із США збільшився на 10% через обмеження поставок, потоки до Європи зросли більш ніж удвічі (+140%) у 2022 р. І навпаки, експорт США до Азії скоротився вдвічі, а до Латинської Америки – приблизно на 70%. Зменшення цих потоків СПГ було лише частково компенсовано невеликим збільшенням імпорту до Азії та Латинської Америки з Катару та Австралії.

Глобальний ринок постачання СПГ має намір значно зрости у 2025 р. через запуск кількох заводів СПГ у США. Отже, очікується, що баланс ринку СПГ пом'якшиться з перевагами для європейських економік з погляду енергетичної безпеки та витрат на закупівлі.

З початком війни в Україні європейськими країнами вжито рішучу політичну відповідь для протидії наслідкам енергетичної кризи.

Прийняті політичні заходи можна розділити на дві основні категорії: структурні заходи, які стосуються споживання, постачання та зберігання природного газу, та заходи фіскального полегшення, спрямовані здебільшого на підтримку фірм і домогосподарств, що постраждали від різкого зростання цін на газ та енергію.

Щодо структурних заходів, то в березні 2022 р. глави держав ЄС оприлюднили Версальську декларацію, в якій окреслено основи відповіді ЄС на енергетичну кризу. Пізніше ці основи включені до плану *REPowerEU* Комісії ЄС (травень 2022 р.), центральної політичної основи для енергетичної стратегії ЄС. План має на меті швидко зменшити залежність від російського викопного палива та гарантувати довгострокову стійкість і стабільність енергетичної системи ЄС. Принципи плану реалізовані шляхом регуляторного втручання, яке встановило цільові показники потужності сховищ, запровадило скорочення споживання газу та створило спільний механізм закупівлі газу та механізм корекції для стримування цін на газ. Крім того, країни ЄС збільшили свої потужності з виробництва СПГ і розширили імпортні термінали, намагаючись диверсифікувати постачальників природного газу та створивши відносини з неросійськими партнерами для збільшення імпорту СПГ і газу по трубах.

Для пом'якшення тиску цін на енергоносії як на домогосподарства, так і на фірми європейські уряди також ухвалили кілька заходів фіскальної підтримки у вигляді знижок податку на енергію, граничних цін на енергію та фіскальних трансфертів вразливим верствам населення. Ці заходи обтяжили державні фінанси: європейські країни виділили понад 650 млрд євро з вересня 2021 р. по січень 2023 р. на подолання наслідків енергетичної кризи. Левову частку цієї суми вклала Німеччина, яка вжила фіскальних заходів на суму близько 158 млрд євро, тоді як Італія та Франція виділили приблизно по 90 млрд євро (рис. 2).

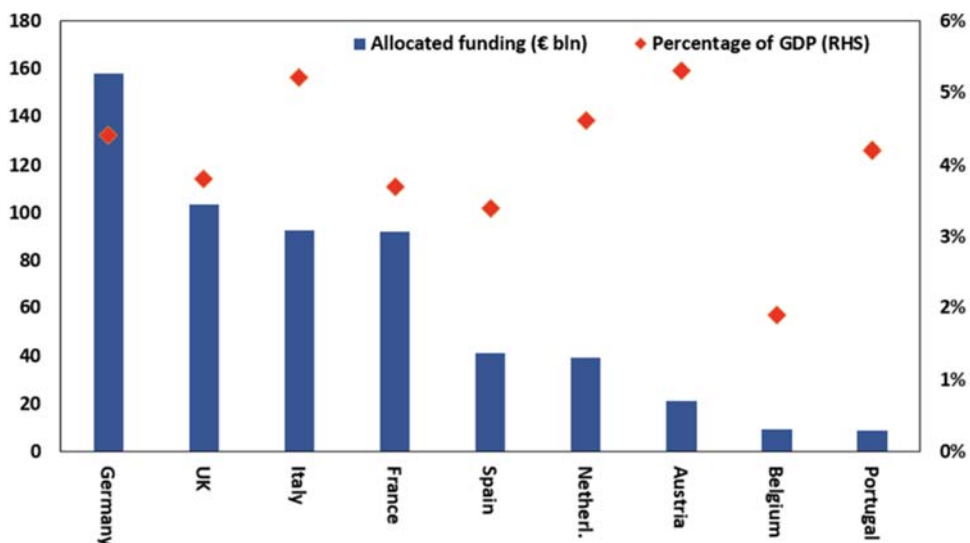

Рис. 2. Реакція урядів на енергетичну кризу в окремих європейських країнах, вересень 2021 – січень 2023 рр.

Джерело: (Sgaravatti, G., Tagliapietra, S., Trasi, C., & Zachmann, G., 2023).

У країнах єврозони фіскальні інтервенції у 2022 р. становили приблизно 2% ВВП (*Checherita-Westphal, & Dorrucci, 2023*). Проте нецілье-спрямоване застосування кількох національних заходів викликало занепокоєння щодо відсутності скоординованої енергетичної політики ЄС, що потенційно може загострити конкурентні проблеми в ЄС і підірвати його єдиний ринок (*Ferriani & Gazzani, 2023; Bialek et al., 2023*).

Поряд з широкими структурними змінами, націленими на пакет "Fit for 55" і план *REPowerEU*, існували значні додаткові політичні ініціативи та інфраструктурні проєкти, спрямовані на підвищення стійкості європейських газових ринків, посилення солідарності та обмеження надмірних стрибків цін. Можна навести декілька таких прикладів.

Запровадження мінімальних зобов'язань щодо зберігання газу: у червні 2022 р. Європейський Союз прийняв нову постанову про зберігання газу, згідно з якою сховища мають бути заповнені принаймні на 80% своєї потужності до зими 2022–2023 рр. і на 90% до всіх наступних зимових періодів. Кілька держав – членів ЄС прийняли більш суворі правила, прагнучи досягти цілі заповнення понад 90%. Проміжні цілі ЄС на 2023 р. становили рівень заповнення на 45–55% на 1 лютого (*IEA, 2023*).

Регламент щодо скоординованих заходів зі скорочення попиту на газ: спрямований на добровільне скорочення попиту на газ у ЄС на 15% у період з 1 серпня 2022 р. по 31 березня 2023 р. порівняно з середнім показником за п'ять років. Європейська комісія прийняла Європейський план скорочення попиту на газ (*A European Gas Demand Reduction Plan, n. d.*). з найкращими практиками та вказівками для країн-членів, щоб допомогти їм зменшити попит на газ.

План дій ЄС щодо цифровізації енергетичної системи (Commission sets out actions to digitalise the energy sector to improve efficiency and renewables integration, n. d.): у жовтні 2022 р. Європейська комісія представила План дій щодо цифровізації енергетичного сектору "Як уникнути дефіциту газу в Європейському Союзі у 2023 р.". Щодо дій для покращення ефективного використання енергоресурсів необхідно полегшити інтеграцію відновлюваних джерел енергії в мережу та заощадити витрати для споживачів та енергетичних компаній ЄС.

Енергетична дипломатія: Європейський Союз активізував свою міжнародну діяльність для зміцнення енергетичного партнерства з ключовими постачальниками природного газу та СПГ. У березні 2022 р. ЄС і США оголосили про створення Спільної робочої групи для посилення енергетичної безпеки Європи (*Whitehouse, 2022*). Серед інших ініціатив Європейська комісія в червні 2022 р. підписала Меморандум про взаєморозуміння щодо стратегічного партнерства в галузі енергетики з Азербайджаном (*EU and Azerbaijan enhance bilateral relations, including energy cooperation, n. d.*). Енергетична платформа ЄС (*European Commission, n. d.*) покликана допомогти скоординованим підходом.

Нові плавучі сховища регазифікації (FSRU) і розширення наявних регазифікаційних терміналів дозволять Європейському Союзу мати регазифікаційних потужностей у 2023 р. на 25% більше, ніж у 2021 р.

Напередодні опалювального сезону 2022–2023 р. введено в експлуатацію кілька інтерконекторів, що сприяло внутрішнім газовим потокам і диверсифікації газопостачання, зокрема між країнами Центральної та Східної Європи, які більшою мірою історично залежали від російського трубопроводного газу.

Російське вторгнення в Україну спричинило безпрецедентну світову енергетичну кризу, яка поставила енергетичну безпеку в центр як політичних, так і наукових дебатів. Попри те, що криза охопила весь світ і поширилася на інші енергетичні товари, Європа опинилася в епіцентрі шоку, зазнавши значних стрибків цін на природний газ та електроенергію. Війна в Україні призвела до перегрупування потоків на світовому енергетичному ринку: Європа, яка історично була локально інтегрованою територією з сильною імпортозалежністю від основного постачальника, трансформується, розширюючи свої джерела, зокрема посилюючи інтеграцію з ринком СПГ, який, таким чином, стає ключовим фактором усунення ринкових дисбалансів у географічних регіонах.

У майбутньому перспективи ринку природного газу залишаються невизначеними, тоді як волатильність цін може відновитися через такі фактори, як погодні умови, подальші припинення поставок російського газу до Європи, посилення тиску на світовому ринку СПГ – особливо якщо китайський попит повинен був повністю відновитися, а також нові загрози та збої в європейській енергетичній інфраструктурі (наприклад, інцидент *Balticconnector*).

Енергетична криза 2022–2023 рр. визначила потенціал переходу на чисту енергію для гарантування доступного енергопостачання та узгодження економічних траєкторій з декарбонізацією. Якщо неузгоджена політика зберігатиметься, витрати на енергоносії можуть вплинути на міжнародну конкурентоспроможність Європи та, своєю чергою, на згуртованість її внутрішнього ринку. Оскільки Європа рухається до парадигми чистої енергії, інвестиції у відновлювані джерела енергії мають супроводжуватися довгостроковою стратегією для усунення потенційної вразливості, що виникає через важливі корисні копалини, необхідні для переходу (*Leruth et al., 2022; Kowalski & Legendre, 2023*). Цей підхід має вирішальне значення для запобігання повторенню вразливостей, які спостерігалися під час кризи природного газу під час переходу до електрифікації.

2. Ситуація на енергетичних ринках України

У 2024 р. рф здійснено 29 атак на енергетичні об'єкти України. Найбільше – 15 – у Донецькій області, 6 – у Дніпропетровській, по 2 – у Харківській та Київській областях. Також атаки відбувалися по 1 – у Кіровоградській, Сумській, Херсонській та Львівській областях.

Станом на початок 2023 р. лідируючими у списку українських ресурсів є газ, ядерне паливо і вугілля. Відновлювальні джерела енергії (ВДЕ) займають ще досить незначну частку у структурі ресурсів (рис. 3). За даними постачальника електроенергії і газу YASNO, найбільшими споживачами енергоресурсів були електростанції та ТЕЦ.

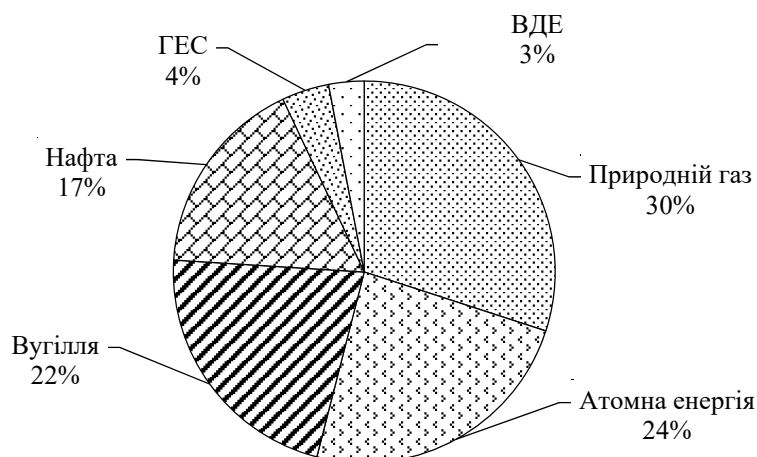

Рис. 3. Структура первинного споживання палива в Україні у 2022 р., %

Джерело: (Energy Map, n. d.).

У 2023 р. суттєво зменшилися (більш ніж ушестеро проти 2022 р. й у понад 13 разів – проти 2021 р.) обсяги імпорту вугілля в Україну. Обсяги закупівель зрідженого природного газу та інших газів також продемонстрували значний спадний тренд: 69% зменшення проти попереднього року та 62% – проти 2021 р.

Імпорт сирої нафти та нафтопродуктів у 2023 р. практично відсутній (26 т на суму 22 тис. дол. США), тоді як протягом двох попередніх років вартість імпорту становила 346.4 млн дол. США і 827.6 млн дол. США відповідно (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка імпорту ТОП-5 енергоресурсів в Україну, млн дол. США

Ресурс	2019	2020	2021	2022	2023
Нафта та нафтопродукти (крім сирих)	5314	3397	5615	8787	7831
Гази нафтові	2987	1948	4982	6219	1901
Вугілля	2817	1691	2489	1179	185
Електроенергія	121	132	87	172	155
Кокс вугільний	263	82	351	174	129

Джерело: (Energy Map, n. d.).

Аналіз експортної структури енергетичних товарів (табл. 2) показав, що у 2023 р. найбільшу частку (44%) становило коксівне вугілля, якого продано 670.7 тис. т на суму 172.7 млн дол. США. Відповідно до прийнятої у грудні 2022 р. Постанови КМУ №1466 (2022) введено заборону на

експорт у 2023 р. кам'яного вугілля, антрациту і твердого кам'яновугільного палива (брикети, котуни тощо). Чверть експорту становила електроенергія, обсяг якої за рік становив 366.5 тис. МВт·год (Імпорт та експорт електроенергії погодинно, б. д.).

Таблиця 2

Динаміка експорту топ 5 енергоресурсів з України, млн дол. США

Ресурс	2019	2020	2021	2022	2023
Вугілля	1	0.2	1	216	173
Електроенергія	379	281	257	589	99
Смоли вугільні	26	27	63	59	56
Нафта та нафтопродукти (крім сирих)	267	128	193	72	40
Масла зі смол	100	54	101	32	11

Джерело: (Energy Map, n. d.).

Експорт смол кам'яновугільних, буровугільних і торф'яних становив 14%, нафти та нафтопродуктів, не сирих (переважно моторних олив, масел та інших мастильних матеріалів) – 10%. Решта енергоресурсів, зокрема продукти з кам'яновугільних смол, сирі нафта та нафтопродукти, кокс, бітум, торф та інші у структурі експорту сукупно становлять 6% загальною вартістю 24.5 млн дол. США.

Протягом 2023 р. Україна експортувала паливно-енергетичні товари до 97 країн світу загальним обсягом 392.3 млн дол. США. При цьому 62% обсягу експорту розподілено в сукупності до п'яти країн-партнерів: Словаччина – 70.2 млн дол. США (18% загального експорту), Бельгія – 66.5 млн дол. США (17%), Індія – 55.6 млн дол. США (14%), Угорщина – 25.9 млн дол. США (7%), Чехія – 24.8 млн дол. США (6%).

Через російські ракетні обстріли енергетичних об'єктів Україна зупинила експорт електроенергії з жовтня 2022 р. та відновила його у значно менших обсягах у квітні 2023 р. Електроенергія, яка традиційно лідирувала за експортними надходженнями, у 2023 р. поступилася місцем вугіллю – експорт скоротився майже у 6 разів порівняно з 2022 р. та майже втричі проти 2021 р. Водночас у 2023 р. значно зменшились обсяги експорту нафти та нафтопродуктів, масел смоляних, коксу, пеку й нафтових газів.

3. Нафто-газова сфера

Найбільша частка у споживанні енергії в Україні припадає на газ, що становить 30% у балансі споживання енергетичних підприємств України. Частка нафти – 17% (див. *табл. 1*).

З грудня 2018 р. вітчизняна компанія "Укргазвидобування" досягла найбільшого добового видобутку, підприємство отримало 38.54 млн м³

товарного газу. За повідомленням пресслужби НАК "Нафтогаз Україна" (Чернишов О., б. д.), впродовж 2023 р. вдалось запустити 86 нових свердловин, з яких 24 – з початковим дебітом понад 100 тис. м³. Станом на 8 лютого 2024 р. такого результату вдалося досягти завдяки введенню в експлуатацію рекордної кількості нових свердловин, серед яких значна частка – високодебітні (понад 100 тис. м³ газу на добу). У 2024 р. група "Нафтогаз" продовжить нарощувати видобуток власного газу, що стане можливим передусім завдяки сучасним технологіям, які "Укргазвидобування" впровадило у свою діяльність.

У 2023 р. Україна імпортувала енергоресурсів на суму 10.4 млрд дол. США, експортувала у 26 разів менше – на 0.4 млрд дол. США.

За розрахунками аналітиків *Energy Map* (n. d.), у 2023 р., порівняно з 2022 р. Україна витратила на імпорт на 39% менше коштів, і на 62% меншим був обсяг надходжень від експорту (рис. 4).

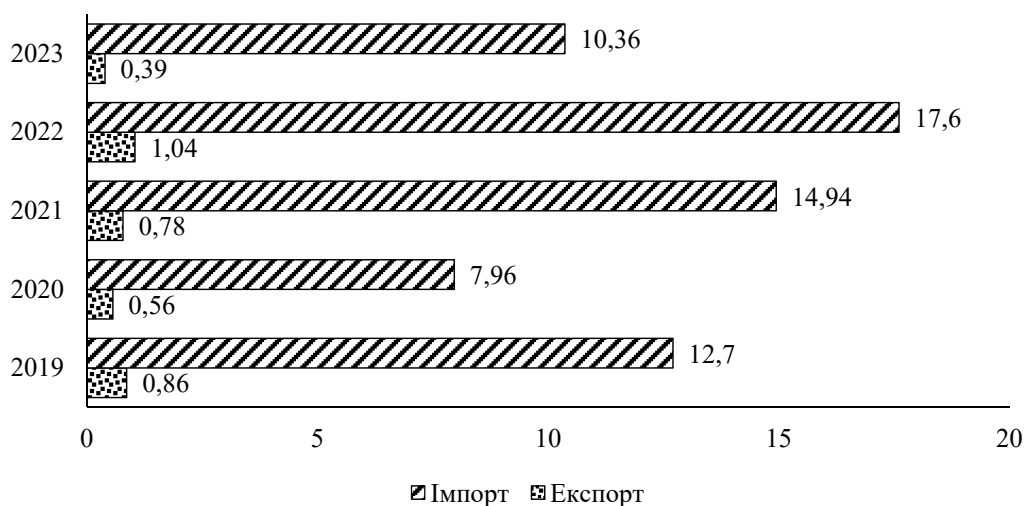

Рис. 4. Вартість експорту та імпорту паливно-енергетичних товарів у 2019–2023 рр., млрд дол. США

Джерело: (*Energy Map*, n. d.).

Переважну частку (76%) у структурі енергетичного імпорту у 2023 р. займала нафта та нафтопродукти, крім сирих, а також нафтові гази та інші вуглеводні в газоподібному стані (18%). Імпорт нафти та нафтопродуктів (дизелю та бензинів) становив 7.6 млн т загальною вартістю 7.8 млрд дол. США. Також імпортовано 1.8 млн т скрапленого природного газу (пропану або суміші пропану з бутаном) та інших газів загальною вартістю 1.9 млрд дол. США.

Дві найбільші зміни, які сталися з лютого 2022 р. на українському ринку пального, – це припинення прямого імпорту з росії та білорусі, а також диверсифікація джерел постачання. Тепер пальне Україні продають десятки країн.

Наприклад, у третьому кварталі 2021 р. до першої п'ятірки експортерів нафтопродуктів в Україну входили білорусь (548 млн дол.), рф (305 млн дол.), Литва (210 млн дол. США), Туреччина (86 млн дол. США) та Греція (71 млн дол. США). На ці країни припадало понад 80% імпорту пального, причому 40% – на білорусь, яка постачала нафтопродукти з переробленої російської нафти.

Згодом ситуація з погляду розподілу постачальників і обсягів кардинально змінилася. У III кв. 2023 р. основними експортерами пального в Україну були Греція (73 млн дол. США), Литва (64 млн дол. США), Індія (49 млн дол. США), Польща (49 млн дол. США) і Туреччина (35 млн дол. США) (Економічна правда, 2023, 12 вересня).

Разом зазначені країни забезпечують майже половину споживання нафтопродуктів в Україні. Причому частка жодної в імпорті не перевищує 14% (табл. 3).

Таблиця 3

Географічна структура імпорту пального в Україну

Країна	Частка в імпорті пального, %		
	серпень 2021 р.	серпень 2022 р.	серпень 2023 р.
білорусь	37	1.4	0
Греція	4.8	10.2	14.4
Індія	1.5	14	9.6
Литва	14.2	10.7	12.5
Польща	0.5	9.9	9.5
Румунія	0.8	10.2	3.7
Туреччина	5.8	0.01	6.9
США	0	0	4.2
рф	20.6	0.7	0
Інші	14.8	39.9	39.1

Джерело: складено авторами за даними Держмитслужби (Показники зовнішньої торгівлі України).

Попри відмову України від російських та білоруських енерго-ресурсів, що просуває нас до енергетичної незалежності, більш глибокий аналіз показує, що не можна говорити про повноцінну відмову від постачань нафтопродуктів з країн-агресорів.

Після запровадження наприкінці 2022 р. і на початку 2023 р. країнами ЄС санкцій проти російської нафти та нафтопродуктів держава-агресор спрямувала свої поставки на більш лояльні ринки Індії, Туреччини та Китаю. Завдяки нарощуванню у 2023 р. місячного експорту майже у 10 разів порівняно з 2021 р. росія стала найбільшим постачальником нафти в Індію. Це дозволило забезпечити сировиною індійські нафтопереробні заводи, продукція з яких постачається до країн Євросоюзу. Відтак цей експорт стає не російським, і він не потрапляє під жодні санкції. Тож Україна купує ту саму російську нафту, але вже з європейських країн, хоча формально вона не є російською.

Аналізуючи зовнішню торгівлю нафтопродуктами Туреччини з Україною, можна говорити про схожу ситуацію. З моменту запровадження

санкцій ЄС на російські нафтопродукти їх експорт до Туреччини був найвищим за 7 років, у травні 2023 р. російський експорт дизельного пального в Туреччину становив 1 млн т (*Turkey stays top destination for Russian June diesel loadings, n. d.*). Це означає, що, забезпечуючи власні потреби дешевшим російським імпортом, турецькі трейдери можуть експортувати власну продукцію, яка не потрапляє під санкції. Іншими словами, купуючи пальне в Туреччини, країни, зокрема й Україна, непрямо стимулюють придбання ресурсу в росії.

За даними Державної митної служби, станом на вересень 2023 р., середня митна вартість імпортного газу становила 31.5 тис. грн за тис. м³ газу (рис. 5).

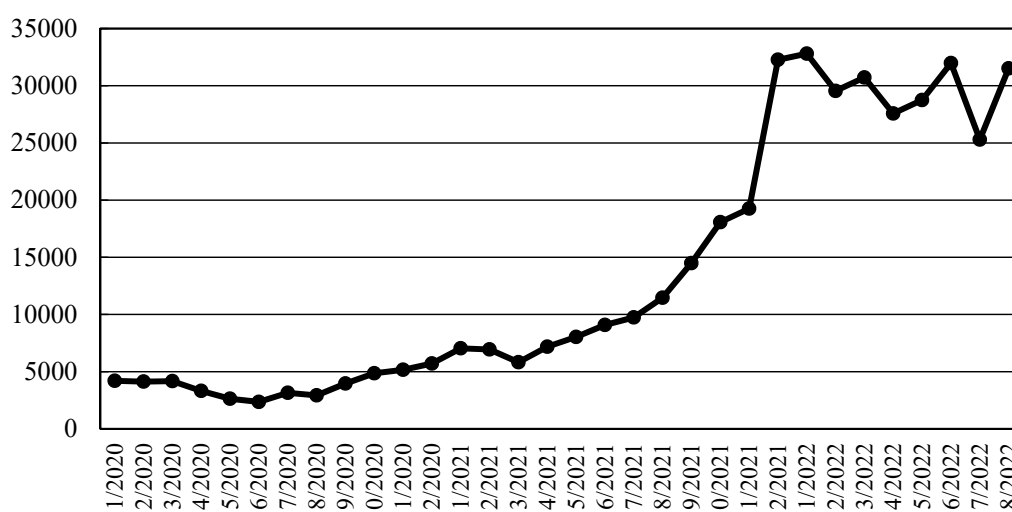

Рис. 5. Середня митна вартість імпортного газу, грн/тис. м³

Джерело: складено авторами за даними Держмитслужби України (б. д.).

Аналіз географічної структури імпорту показує, що протягом 2023 р. Україна імпортувала енергоресурси з 67 країн, серед яких провідне місце (13% у структурі імпорту) належить Польщі: обсяг імпорту з цієї країни становив 1.4 млрд дол. США. На другому місці (10%) у цій структурі Греція – 1.1 млрд дол. США та Індія – 1 млрд дол. США. Частка Литви становила 9% – при імпорті в 0.9 млрд дол. США, а Словаччини – за частки 7% імпорт становив 0.8 млрд дол. США. При цьому слід зазначити, що, попри війну, імпорт з росії повністю не припинився.

У квітні 2022 р. уряд України прийняв Постанову КМУ №426 (2022) про заборону ввозити товари з росії в митному режимі імпорту. Водночас до України з третіх країн можуть ввозитися товари російського походження, крім заборонених, до яких належать групи товарів 2709–2711 (нафта, нафтопродукти та гази). Однак дозволяється ввезення цих товарів у митних режимах транзиту й митного складу трубопровідним транспортом. Для газів також можна ввозити через точки входу на міждержавних

з'єднаннях з державами – членами ЄС і Молдовою та – за операціями з заміщення природного газу (бекхол).

Тож протягом 2023 р. загальний імпорт товарів російського походження у загальній структурі імпорту становив 0.01%, або 558 тис. дол. США, серед якого імпорт газів – 452 т загальною вартістю 276 тис. дол. США; кам'яного вугілля – 899 т (148 тис. дол. США); нафти та нафтопродуктів, крім сирих – 123 т (134 тис. дол. США).

4. Вугільна галузь

Ще до подій 2014 р. Україна розглядала перспективи розвитку вугільної галузі й енергетики. Однак російська агресія на сході країни суттєво ускладнила ситуацію. Чимало вугільних шахт опинилися на територіях, не підконтрольних уряду України, що спричинило зменшення видобутку та створило загрозу енергетичній безпеці. З 2014 р. на окупованих Донеччині та Луганщині російські окупаційні адміністрації припинили діяльність 41 шахти.

Через військові дії та економічні труднощі вугільні шахти були змушені призупинити свою роботу. Проте деякі з них продовжують працювати навіть у цих важких умовах. Вугільна галузь залишається ключовою для задоволення енергетичних потреб країни, але потребує модернізації та підтримки, щоб забезпечити стабільність та безпеку. Роль вугільної галузі для України не можна недооцінювати. Вугілля є важливим джерелом енергії та використовується у металургії та хімічній промисловості. Вугільна галузь створює робочі місця для тисяч громадян і робить суттєвий внесок у бюджет країни завдяки сплаті податків. Станом на кінець січня 2024 р. на вугільних шахтах Донецької області продовжують працювати близько 20 тис. людей. Тож розвиток вугільної галузі є важливим фактором для забезпечення енергетичної незалежності України.

Через воєнні дії на Донеччині обсяг видобутку вугілля на державних шахтах протягом перших трьох місяців 2023 р. скоротився на 44%. Протягом цього періоду державні шахти видобули 275 тис. т вугілля, що на 215 т менше, ніж за відповідний період 2022 р. За повідомленням керівника департаменту розвитку базових галузей промисловості Донецької обласної державної адміністрації А. Литвинова, наразі на території регіону функціонує 21 шахта, із них 15 у державній власності (Сучасний стан шахтарства в Україні, б. д.).

Попри спроби реформувати вугільну галузь, вона стагнує останні 30 років, чим завдає мільярдних збитків державі. Основними проблемами галузі залишаються: низька ефективність управлінських рішень, брак інвестицій, застарілий шахтний фонд, завищена собівартість вугілля та обмеженість ринку для його збуту. Швидко позбутися обтяжливих активів державі також не вдається, дороговартісний процес ліквідації шахт триває десятиліття (Рахункова палата, 2024, 6 лютого).

Кабінет Міністрів України планує створити спеціальний Фонд трансформації вугільних регіонів, проте повноцінно втілити проєкт найближчим часом неможливо, адже здебільшого шахти найвагомішого східного вугільного регіону знаходяться наразі в зоні бойових дій. За таких умов шахти повноцінно функціонувати не можуть, що створює нові екологічні ризики та соціально-економічні проблеми. Припинення роботи частини вугледобувних підприємств, за оцінкою Світового банку, означає сукупний збиток у розмірі понад 300 млн дол. США.

У зв'язку з цим для успішного забезпечення опалювального сезону прийнято рішення про нарощування власного видобутку вугілля, а також імпорту. Тож у 2023 р. обсяг імпорту кам'яного вугілля та антрацитів становив 2% вартості загального імпорту енергоносіїв (666.6 тис. т вартістю 185.4 млн дол. США).

Проте Міністерство енергетики як відповідальне відомство за формування та реалізацію державної політики у вугільно-промисловому комплексі досі не розробило цілісної системи нормативно-правових та програмних документів, необхідних для ефективної реструктуризації вугільної галузі.

5. Електроенергетика

За даними (Укренерго, б. д.), станом на лютий 2024 р. електроенергії, виробленої електростанціями всіх видів, вистачає для забезпечення енергопостачання всіх юридичних та побутових споживачів. Виникнення дефіциту в енергосистемі не прогнозується. На атомних електростанціях знижено потужність роботи 2 енергоблоків для проведення ремонтних робіт. Атомна енергетика в Україні залишається найбільшою за часткою виробництва електроенергії. За даними Енергоатому, в січні 2024 р. українські АЕС згенерували на понад 1 млрд кВт/год більше, ніж за аналогічний період 2023 р. – 5 882 931 тис. кВт/год. Станом на 07.03.2024 р. українські АЕС генерували 6 950 МВт, що є найбільшим обсягом серед усіх генерацій (Через профіцит електроенергії енергоблоки українських АЕС переведені на знижене навантаження, б. д.).

Через повномасштабну російську агресію з 24 лютого 2022 р. доступна Україні генерувальна потужність скоротилася на 15 ГВт на додачу до 4 ГВт, що залишилися на окупованих територіях ще у 2014 р. З 2022 р. Україна втратила контроль над найбільшою в Європі Запорізькою АЕС потужністю 6 000 МВт, а також Луганською ТЕС ("ДТЕК Східенерго"), Вуглегірською ТЕС ("Центренерго"), Запорізькою ТЕС ("ДТЕК Дніпроенерго") та Каховською ГЕС ("Укргідроенерго"), яку підірвано 6 червня 2023 р.

За даними НЕК "Укренерго" доступна генерувальна потужність скоротилася у країні більш ніж удвічі – з 37.6 ГВт до 18.3 ГВт. При цьому доступна маневрена потужність насамперед на теплових електростанціях зменшилася на 68% – з 14.3 ГВт до 4.6 ГВт (Телеграм-канал

НЕК "Укренерго", б. д.). Проте якби не масовані ракетні атаки на українську енергосистему, то навіть після втрати половини генерації потужностей, що залишилися, разом з імпортом електроенергії Україні могло б вистачити, оскільки попит на електроенергію в країні скоротився з початку війни на 50% у промисловості та на 20% – у побутовому секторі. Загальна середня цифра зниження попиту на кінець квітня 2023 р. оцінювалася близько 35%. Зокрема потреба країни в генерації становить орієнтовно 12 ГВт влітку та 17 ГВт взимку. Тобто пропозиція електроенергії, принаймні в теплі місяці, навіть за умов планових ремонтних кампаній на електростанціях у більшу частину доби покриває попит. При цьому частина електроенергії експортується.

З жовтня 2022 р. до квітня 2023 р. ТЕС, ТЕЦ та об'єкти магістральних ліній електропередач піддавалися інтенсивним обстрілам. При цьому по деяких ТЕС і трансформаторних підстанціях ворог завдавав по кілька хвиль ударів, а рівень пошкодження енергосистеми "Укренерго" оцінювало в 40% (Телеграм-канал НЕК "Укренерго", б. д.).

Найбільших пошкоджень зазнали об'єкти магістральної інфраструктури через більшу вразливість трансформаторів порівняно з тепловими енергоблоками – зруйнувати ракетами енергоблок ТЕС набагато складніше. Саме через заподіяння серйозних пошкоджень великим підстанціям в енергосистемі утворилися критичні енерговузли, пов'язані, наприклад, з енергопостачанням Києва чи Одеси.

Завдяки наймасштабнішій в історії України ремонтній кампанії на об'єктах енергетики до енергосистеми додалося 3 ГВт генерувальних потужностей. Також продовжують відновлюватися втрачені під час обстрілів потужності "Укргідроенерго", яка є одним з трьох найбільших виробників електроенергії в країні. Серед особливих завдань компанії – вивести Дніпровську ГЕС (ДніпроГЕС¹, Запоріжжя) на повну потужність, яку було зменшено через падіння середнього рівня нижнього б'єфу біля греблі станції після підриву Каховської ГЕС.

Встановлена потужність ДніпроГЕС становить понад 1.5 ГВт – це більш ніж чверть загальної потужності "Укргідроенерго" (Телеграм-канал НЕК "Укренерго", б. д.). Нарощування потужностей генерації призводить до профіциту електроенергії, що дає змогу збільшувати обсяги експорту.

Наразі "Укренерго" здійснює експорт електроенергії до чотирьох країн: Словаччини, Польщі, Румунії та Молдови (рис. 6). Загальний експорт електроенергії становить 366 500 МВт/год, вартість якого сягнула 99.3 млн дол. США. (Українська енергетика, б. д.). У 2023 р. загальний обсяг імпорту електроенергії становив 806 400 МВт/год, загальною вартістю 154.7 млн дол. США (Імпорт та експорт електроенергії по годинно, б. д.). При цьому здійснюється імпорт зі Словаччини, Румунії та Молдови (рис. 7).

¹ На момент підготовки статті процес тривав.

Рис. 6. Динаміка експорту електроенергії

Джерело: (НКРЕКП, б. д.; Експорт-імпорт електроенергії, б. д.).

Рис. 7. Динаміка імпорту електроенергії

Джерело: (НКРЕКП, б. д.; Експорт-імпорт електроенергії, б. д.).

Україною вже здійснено низку ефективних кроків для підвищення стійкості української енергосистеми до ракетних і дронів атак. *По-перше*, протягом останнього року помітно ущільнилася система ППО на території України, що знижує імовірність ураження об'єктів енергосистеми. При цьому ЗСУ може застосувати тактику стримування агресора за допомогою дронів ударів у відповідь по енергооб'єктах на території рф. Крім активного захисту у вигляді ППО, українські енергооб'єкти оснащують пасивними засобами фізичного захисту трьох рівнів, що має мінімізувати наслідки від "прильотів". Перший рівень захисту – це наповнені піском мішки або ємності з дроту з камінням, яке захищає від ударної хвилі й уламків дронів. Другий та третій рівні спрямовані на захист від дронів та ракет і споруджуються на об'єктах компанії вперше. Такі роботи проводяться й на об'єктах генерації.

По-друге, українськими енергетиками накопичено унікальний досвід утримання енергосистеми у форс-мажорних обставинах. Вітчизняні інженери розробили додаткові резервні схеми, які можуть бути залучані за різних типів надзвичайних ситуацій. Диспетчери мають сценарії управління енергосистемою на випадок різних типів ураження, яких не розробляв ніхто у світі.

По-третє, енергосистема підготовлена до масованих атак. Це передбачає налагодження ритмічних постачань обладнання "Укренерго" та забезпечення теплоелектростанцій і шахт резервними джерелами живлення. Для цього ДТЕК придбала понад 200 потужних генераторів.

6. Відновлювальна енергетика

Через повномасштабне вторгнення РФ в Україну склалися й непередбачувані наслідки для вирішення кліматичних проблем загалом, а також для виконання Паризької угоди. Водночас спостерігається швидке зростання цін на викопні види палива, що належно прискорює необхідність переходу до сталої енергетики. Важливо розуміти, що відновлення не передбачає повернення до стану справ, який існував перед війною, зокрема в енергетиці. Для виконання вимог та критеріїв ЄС, необхідних для отримання членства, зусилля України мають бути спрямовані на інтеграцію в Європейську спільноту та враховувати Європейський зелений курс. Тож в основі енергетичного переходу мають бути два ключові аспекти: енергоефективність та енергозаощадження.

Для стабілізації роботи енергосистеми та забезпечення балансу між генерацією та споживанням енергії місцева влада вживає заходів щодо планових та аварійних відключень. Однією з головних проблем є те, що енергетична система в Україні є здебільшого централізованою – зосередженою в конкретних місцях, які росія атакує як об'єкти для ракетних ударів. Тому для підвищення безпеки енергетичних об'єктів експерти (*Чому відновлювана енергетика – це запорука безпеки для України під час та після війни*, 2023) вбачають доцільним більшу децентралізацію енергетичної системи України. Основою енергетичного переходу має стати розподілена генерація. Місцеві громади повинні розв'язувати питання власного енергозабезпечення шляхом створення енергетичних кооперативів та інших форм спільної власності. Таку систему складніше піддати атакам чи пошкодженням, ніж вивести з ладу окрему теплову чи атомну електростанцію. При цьому місцеві громади активно розглядають різні можливості, серед яких відновлювані джерела енергії, сонячна та вітрова енергія, для задоволення принаймні потреб муніципальних будівель. Регулярні атаки на енергетичну інфраструктуру підтверджують: децентралізована система могла б допомогти уникнути багато втрат.

Перший рік повномасштабної війни росії проти України підкреслив наслідки залежності від російських поставок нафти, газу та вугілля, а також продемонстрував перевагу енергоефективності та децентралізації. Крім того, яскраво видна загроза для всієї Європи щодо залежності від російських ресурсів, а також показано, до якої кількості жертв призводить неспроможність відмовитися від них одразу.

Україні буде складно повністю перейти на відновлювані джерела енергії лише власними силами, тому слід розраховувати на підтримку Європейського Союзу та наших закордонних партнерів.

Водночас отримані кошти партнерів на відбудову важливо правильно спрямовувати. Необхідні прозорі механізми та забезпечення доступу громадськості до моніторингу. Влада має продемонструвати зацікавленість у енергетичному переході для забезпечення сприятливої

атмосфери для інвесторів у процесі відновлення. Однак залучення коштів інвесторів під час війни майже неможливе. Також варто визначити єдине бачення майбутнього, узгоджене з партнерами, зокрема щодо ядерної енергетики. У липні 2023 р. Європарламент ухвалив рішення включити газ та ядерну енергетику до Європейської зеленої таксономії, що є питанням енергозалежності та лобіювання російських інтересів. Наразі у світі є три головних виробники ядерного палива: американсько-японська *Westinghouse*, французька *Areva* і російська "ТВЕЛ". Така монополія – ризик, особливо через ядерний тероризм росії, реальні витрати на такий вид енергії та конкуренцію за водні ресурси.

Україна повинна працювати над реформуванням законодавства та його адаптацією до європейських стандартів. Важливо вивчати та впроваджувати практики, що вже застосовують в Європейському Союзі, зокрема методи ефективної інтеграції систем виробництва відновлювальної енергії у мережу.

Децентралізовані механізми надаватимуть можливість муніципалітетам самостійно звертатися та подавати заявки на участь у різноманітних програмах, не чекаючи на чергу в державних органах. Багато громад матимуть ідеї щодо енергоефективності та використання відновлювальних джерел енергії, які вони волітимуть реалізувати якнайшвидше. Для цього потрібні спеціальні програми, ініціативи від різних рівнів уряду та відповідні фонди.

Громади Київського, Чернігівського, Сумського, Херсонського, Миколаївського, Харківського, Донецького та інших регіонів відчули перебої з електроенергією. Тож вони й повинні стати з ініціаторами зеленого енергетичного переходу після завершення війни. Також важливо "озеленювати" екстрену енергетичну допомогу від інших країн – список обладнання необхідно розширити: не тільки генератори, але й теплові насоси та сонячні електростанції. Це конкретне обладнання, яке залишиться після війни, і люди сприйматимуть ВДЕ та ідею енергетичного переходу по-іншому, пам'ятаючи, як саме сонячні електростанції допомогли вижити під час війни.

Наразі влада та міжнародні партнери активно працюють над спільним планом для відновлення України після війни. Цей план охоплює не лише подолання безпосередніх наслідків конфлікту, а й стратегію розвитку країни на середньострокову перспективу. Деякі громадські організації вже представили своє бачення зеленого відновлення України та його основні принципи (*Зелене повоєнне відновлення України: візія та моделі*, 2022). Зокрема децентралізація енергетичної системи, збільшення використання відновлюваних джерел енергії, відновлення інфраструктури з акцентом на енергоефективність і багато іншого. Одним з головних принципів "зеленого" відновлення буде стратегія "нуль відходів", що передбачає повне усунення відходів у містах після закінчення війни.

Висновки

Війна в Україні спричинила перегрупування потоків на світовому енергетичному ринку: Європа, яка історично була локально інтегрованою територією з сильною залежністю від імпорту від основного постачальника, трансформується, диверсифікуючи свої джерела, зокрема посилюючи інтеграцію з ринком СПГ, який стає ключовим фактором усунення ринкових дисбалансів у географічних регіонах.

Для протидії наслідкам енергетичної кризи, спричиненої російсько-українською війною, ЄС вжили рішучих заходів, що пов'язані зі споживанням, постачанням та зберіганням природного газу, та заходів фінансового полегшення, спрямованих в основному на підтримку підприємств і домогосподарств, які постраждали від різкого зростання цін на газ та енергію. Поряд з цим існували значні додаткові політичні ініціативи та інфраструктурні проєкти, спрямовані на підвищення стійкості європейських газових ринків, посилення солідарності та обмеження надмірних стрибків цін.

У структурі споживання енергетичних ресурсів дві найбільші частки припадають на природний газ та атомну енергію, як і раніше, третім за величиною частки йде вугілля. Імпорт енергетичних ресурсів демонструє спадну динаміку і надходить він переважно з європейських країн. Попри це відзначається нарощування власного видобутку газу шляхом відкриття нових родовищ.

Вугільний сектор критично потребує комплексних реформ та більш ефективного управління. Зокрема влада має запровадити конкурентний ринок вугільної продукції для її вільного та стабільного постачання і зменшення навантаження на державний бюджет.

Внаслідок російських атак на критичну енергетичну інфраструктуру України виник дефіцит генерації електроенергії та проблеми з розподілом між регіонами. У відповідь на ці виклики українські енергетики здійснили наймасштабнішу в історії країни ремонтну кампанію, що зумовило нарощування потужностей генерації і навіть виникнення профіциту електроенергії, що дає змогу збільшувати обсяги її експорту.

Значним внеском у підвищення енергетичної безпеки може бути пришвидшення переходу на відновлювані джерела енергії, однак на сучасному етапі війни Україна самостійно ще нездатна реалізувати цей сценарій, також нереальним наразі є залучення інвестицій у цей сектор. Тому залишається розраховувати на допомогу Європейського Союзу та інших закордонних партнерів. Однак у цьому випадку уряд має виконати низку необхідних умов стосовно забезпечення прозорості у використанні отриманих від партнерів коштів, єдиного бачення майбутнього енергетичного ринку, розробки методів найбільш ефективної інтеграції систем виробництва відновлювальної енергії у мережу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
A European Gas Demand Reduction Plan. (n. d.). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/attachment/873148/Factsheet_European%20Gas%20Demand%20Reduction.pdf	A European Gas Demand Reduction Plan. (n. d.). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/attachment/873148/Factsheet_European%20Gas%20Demand%20Reduction.pdf
Albrizio, S., Bluedorn, J. C., Koch, C., Pescatori, A., & Stuermer, M. (2022). Market size and supply disruptions: Sharing the pain from a potential Russian gas shut-off to the EU. <i>IMF Working Papers</i> .	Albrizio, S., Bluedorn, J. C., Koch, C., Pescatori, A., & Stuermer, M. (2022). Market size and supply disruptions: Sharing the pain from a potential Russian gas shut-off to the EU. <i>IMF Working Papers</i> .
Alessandri, P., & Gazzani, A. G. (2023, 25 July). The impact of gas supply shocks in Europe.	Alessandri, P., & Gazzani, A. G. (2023, 25 July). The impact of gas supply shocks in Europe.
Atamanenko, Alla, & Piddubnyi, Vladyslav. (2023). <i>The impact of the russian-ukrainian war on eu energy security</i> . https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.si.035	Atamanenko, Alla, & Piddubnyi, Vladyslav. (2023). <i>The impact of the russian-ukrainian war on eu energy security</i> . https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2023.si.035
Babina, T., Hilgenstock, B., Itskhoki, O., Mironov, M., & Ribakova, E. (2023, 20 April). Assessing the impact of international sanctions on Russian oil exports.	Babina, T., Hilgenstock, B., Itskhoki, O., Mironov, M., & Ribakova, E. (2023, 20 April). Assessing the impact of international sanctions on Russian oil exports.
Bialek, S., Schaffranka, C., & Schnitzer, M. (2023, 17 January). The energy crisis and the German manufacturing sector: Structural change but no broad deindustrialisation to be expected.	Bialek, S., Schaffranka, C., & Schnitzer, M. (2023, 17 January). The energy crisis and the German manufacturing sector: Structural change but no broad deindustrialisation to be expected.
Boungou, W., & Yatić, A. (2022). The impact of the Ukraine–Russia war on world stock market returns. <i>Economics Letters</i> 215: 110516.	Boungou, W., & Yatić, A. (2022). The impact of the Ukraine–Russia war on world stock market returns. <i>Economics Letters</i> 215: 110516.
Checherita-Westphal, C., & Dorrucchi, E. (2023). Update on euro area fiscal policy responses to the energy crisis and high inflation", <i>ECB Economic Bulletin Boxes</i> , (2).	Checherita-Westphal, C., & Dorrucchi, E. (2023). Update on euro area fiscal policy responses to the energy crisis and high inflation", <i>ECB Economic Bulletin Boxes</i> , (2).
Commission sets out actions to digitalise the energy sector to improve efficiency and renewables integration. (n. d.). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_6228	Commission sets out actions to digitalise the energy sector to improve efficiency and renewables integration. (n. d.). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_6228
Energy Institute. (2023). <i>Statistical review of world energy</i> . https://www.energyinst.org/_data/assets/pdf_file/0004/1055542/EI_Stat_Review_PDF_single_3.pdf	Energy Institute. (2023). <i>Statistical review of world energy</i> . https://www.energyinst.org/_data/assets/pdf_file/0004/1055542/EI_Stat_Review_PDF_single_3.pdf
Energy Map. (n. d.). https://map.ua-energy.org/uk/dashboards	Energy Map. (n. d.). https://map.ua-energy.org/uk/dashboards
<i>EU and Azerbaijan enhance bilateral relations, including energy cooperation</i> . (n. d.). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_4550	<i>EU and Azerbaijan enhance bilateral relations, including energy cooperation</i> . (n. d.). https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_4550
<i>European Commission</i> . (n. d.). EU Energy Platform. https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/eu-energy-platform_en	<i>European Commission</i> . (n. d.). EU Energy Platform. https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/eu-energy-platform_en
Eurostat. (2022, 25 February). Energy inflation rate continues upward hike, hits 27%. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220225-2	Eurostat. (2022, 25 February). Energy inflation rate continues upward hike, hits 27%. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220225-2
Ferriani, F., & Gazzani, A. (2023, 21 June). The invasion of Ukraine and the energy crisis: Comparative advantages in equity valuations.	Ferriani, F., & Gazzani, A. (2023, 21 June). The invasion of Ukraine and the energy crisis: Comparative advantages in equity valuations.
Ferriani, F., & Gazzani, A. (2023, 21 June). The invasion of Ukraine and the energy crisis: Comparative advantages in equity valuations.	Ferriani, F., & Gazzani, A. (2023, 21 June). The invasion of Ukraine and the energy crisis: Comparative advantages in equity valuations.

Gabriel, Di Bella, Flanagan, Mark J., Foda, Karim, Maslova, Svitlana, Pienkowski, Alex, Stuermer, Martin, & Toscani, Frederik G. (2022). "Natural gas in Europe: the potential impact of disruptions to supply." <i>IMF Working Papers</i> , 2022/145. International Monetary Fund.	Gabriel, Di Bella, Flanagan, Mark J., Foda, Karim, Maslova, Svitlana, Pienkowski, Alex, Stuermer, Martin, & Toscani, Frederik G. (2022). "Natural gas in Europe: the potential impact of disruptions to supply." <i>IMF Working Papers</i> , 2022/145. International Monetary Fund.
Garicano, L., Rohner, D., & Weder, B. (2022). Global economic consequences of the war in Ukraine: Sanctions, supply chains and sustainability. <i>Centre for Economic Policy Research</i> .	Garicano, L., Rohner, D., & Weder, B. (2022). Global economic consequences of the war in Ukraine: Sanctions, supply chains and sustainability. <i>Centre for Economic Policy Research</i> .
IEA. (2023). https://iea.blob.core.windows.net/assets/96ce64c5-1061-4e0c-998d-fd679990653b/HowtoAvoidGasShortagesintheEuropeanUnionin2023.pdf	IEA. (2023). https://iea.blob.core.windows.net/assets/96ce64c5-1061-4e0c-998d-fd679990653b/HowtoAvoidGasShortagesintheEuropeanUnionin2023.pdf
Kammer, Alfred. (2022, 23 October). Europe Must Address to Toxic Mix of High Inflation and Flagging Growth. IMF Blog. https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/10/23/europe-must-address-a-toxic-mix-of-high-inflation-and-flagging-growth	Kammer, Alfred. (2022, 23 October). Europe Must Address to Toxic Mix of High Inflation and Flagging Growth. IMF Blog. https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2022/10/23/europe-must-address-a-toxic-mix-of-high-inflation-and-flagging-growth
Kowalski, P., & Legendre, C. (2023). https://doi.org/10.1787/18166873	Kowalski, P., & Legendre, C. (2023). https://doi.org/10.1787/18166873
Leruth, B., Gänzle, S., & Trondal, J. (2022). The Routledge Handbook of Differentiation in the European Union.	Leruth, B., Gänzle, S., & Trondal, J. (2022). The Routledge Handbook of Differentiation in the European Union.
Meidan, M. (2022). The Russian invasion of Ukraine and China's energy markets. https://www.oxfordenergy.org/publications/the-russian-invasion-of-ukraine-and-chinas-energy-markets/	Meidan, M. (2022). The Russian invasion of Ukraine and China's energy markets. https://www.oxfordenergy.org/publications/the-russian-invasion-of-ukraine-and-chinas-energy-markets/
Sgaravatti, G., Tagliapietra, S., Trasi, C., & Zachmann, G. (2023). National fiscal policy responses to the energy crisis. <i>Bruegel dataset</i> .	Sgaravatti, G., Tagliapietra, S., Trasi, C., & Zachmann, G. (2023). National fiscal policy responses to the energy crisis. <i>Bruegel dataset</i> .
<i>Turkey stays top destination for Russian June diesel loadings. (n. d.).</i> https://www.reuters.com/article/russia-export-diesel-flows-idINL8N3811P7	<i>Turkey stays top destination for Russian June diesel loadings. (n. d.).</i> https://www.reuters.com/article/russia-export-diesel-flows-idINL8N3811P7
Wagner, G. (2022). New Energy Imperative Russia's invasion of Ukraine highlights the crisis and opportunity of the energy transition. <i>International Monetary Fund</i> . https://cutt.ly/DwEJmHlb	Wagner, G. (2022). New Energy Imperative Russia's invasion of Ukraine highlights the crisis and opportunity of the energy transition. <i>International Monetary Fund</i> . https://cutt.ly/DwEJmHlb
Whitehouse. (2022). <i>Fact Sheet: United States and European Commission Announce Task Force to Reduce Europe's Dependence on Russian Fossil Fuels</i> . https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/03/25/fact-sheet-united-states-and-european-commission-announce-task-force-to-reduce-europes-dependence-on-russian-fossil-fuels	Whitehouse. (2022). <i>Fact Sheet: United States and European Commission Announce Task Force to Reduce Europe's Dependence on Russian Fossil Fuels</i> . https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2022/03/25/fact-sheet-united-states-and-european-commission-announce-task-force-to-reduce-europes-dependence-on-russian-fossil-fuels
World Bank. (2022). <i>The impact of the war in Ukraine on global trade and investment</i> . Equitable Growth, Finance and Institutions Insight.	World Bank. (2022). <i>The impact of the war in Ukraine on global trade and investment</i> . Equitable Growth, Finance and Institutions Insight.
Zettelmeyer, Je., Tagliapietra, S., Zachmann, G., & Heussaff, C. (2022). Beating the European Energy Crisis. <i>Finance & Development</i> , 28-31.	Zettelmeyer, Je., Tagliapietra, S., Zachmann, G., & Heussaff, C. (2022). Beating the European Energy Crisis. <i>Finance & Development</i> , 28-31.
Державна митна служба. (б. д.). https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/import-export	State Customs Service. (n. d.). https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/import-export
Економічна правда. (2023, 12 вересня). <i>Проміняли білорусів на індусів. Як змінився ринок пального</i> . https://www.epravda.com.ua/publications/2023/09/12/704192	Economichna pravda. (2023, September 12). <i>Belarusians were exchanged for Indians. How the fuel market has changed</i> . https://www.epravda.com.ua/publications/2023/09/12/704192
Експорт-імпорт електроенергії. (б. д.). https://map.ua-energy.org/uk/dashboards/	Export-import of electrical energy. (n. d.). https://map.ua-energy.org/uk/dashboards/

Зелене повоєнне відновлення України: візія та моделі. (2022). Ресурсно-аналітичний центр "Суспільство і довкілля". https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2022/08/green_recovery.pdf	<i>Green post-war recovery of Ukraine: vision and models. (2022). Resource and analytical center "Society and Environment". https://dixigroup.org/wp-content/uploads/2022/08/green_recovery.pdf</i>
Імпорт та експорт електроенергії погодинно. (б. д.). https://map.ua-energy.org/uk/resources/56df70b0-6bc1-4c7d-a82f-284cf723438d	Hourly import and export of electrical energy. (n. d.). https://map.ua-energy.org/uk/resources/56df70b0-6bc1-4c7d-a82f-284cf723438d
Кубатко, О., Ковальов, Б., Яременко, А., & Півень, В. (2023). Економічна та енергетична безпека України в умовах війни. <i>Bulletin of Sumy National Agrarian University</i> , 4(96), 39-47. https://doi.org/10.32782/bsnau.2023.4.7	Kubatko, O., Kovalov, B., Yaremenko, A., & Piven, V. (2023). Economic and energy security of Ukraine in conditions of war. <i>Bulletin of Sumy National Agrarian University</i> , 4(96), 39-47. https://doi.org/10.32782/bsnau.2023.4.7
Лазебна, І. (2022). Національна економічна безпека: модель стратегічного управління. <i>Scientia Fructuosa</i> , 1. https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022(141)03	Lazebna, I. (2022). National economic security: a strategic governance model. <i>Scientia Fructuosa</i> , 1. https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2022(141)03
Муза, О. (2023). Організаційно-правові засади забезпечення енергетичної безпеки України в умовах воєнного стану. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-60-66	Muza, O. (2023). Organizational and legal principles of ensuring energy security of Ukraine under martial law. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2023-1-60-66
НКРЕКП. (б. д.). Інформація щодо обсягу експорту імпорту в розрізі країн. https://www.nerc.gov.ua/monitoring-rinku-elektrichnoyi-energiyi/operativnij-monitoring-rinku-elektrichnoyi-energiyi/informaciya-shchodo-zdijsnennya-importueksportu-elektrichnoyi-energiyi/informaciya-shchodo-obsyagu-eksportu-importu-v-rozrizi-krayin-postachannya-ta-porivnyannya-cin-dam-rdn-u-krayinah-yevropejskogo-soyuzu	NCREPU. (n. d.). Information on the volume of exports and imports across countries. https://www.nerc.gov.ua/monitoring-rinku-elektrichnoyi-energiyi/operativnij-monitoring-rinku-elektrichnoyi-energiyi/informaciya-shchodo-zdijsnennya-importueksportu-elektrichnoyi-energiyi/informaciya-shchodo-obsyagu-eksportu-importu-v-rozrizi-krayin-postachannya-ta-porivnyannya-cin-dam-rdn-u-krayinah-yevropejskogo-soyuzu
Перевозова, І. В., Гринів, П. М., Дубовицький, І. С., Грабатин, А. В. & Ластовець, О. І. (2022). Вплив російського вторгнення в Україну на енергетичну безпеку ЄС. <i>Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична</i> , (34), 19-29. https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7057469	Perevozova, I. V., Hryniv, P. M., Dubovytskyi, I. S., Hrabatyn, A. V. & Lastovets, O. I. (2022). The impact of the russian invasion of Ukraine on the energy security of the EU. <i>Scientific notes of the Lviv University of Business and Law. Series: Economics. Series: Law</i> , (34), 19-29. https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7057469
Показники зовнішньої торгівлі України. https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/import-export	Indicators of foreign trade of Ukraine. https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/import-export
Постанова КМУ № 1466. (2022). "Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2023 рік" від 27 грудня 2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1466-2022-%D0%BF#Text	Resolution № 1466. (2022). "On approval of the lists of goods which export and import are subject to licensing and quotas for 2023" dated December 27, 2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1466-2022-%D0%BF#Text
Постанова КМУ № 426. (2022). "Про застосування заборони ввезення товарів з російської федерації" від 9 квітня 2022 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2022-%D0%BF#Text	Resolution № 426. (2022). "On the application of the ban on the import of goods from the russian federation" dated April 9, 2022. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2022-%D0%BF#Text
Рахункова палата. (2024, 6 лютого). <i>Вугільна галузь в Україні потребує комплексної реформи</i> . https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3823398-vugilna-galuz-v-ukraini-potrebue-kompleksnoi-reformi-rahunkova-palata.html	Accounting Chamber. (2024, February 6). <i>The coal industry in Ukraine needs comprehensive reform</i> . https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3823398-vugilna-galuz-v-ukraini-potrebue-kompleksnoi-reformi-rahunkova-palata.html
Суходоля, О., Харазішвілі, Ю., & Рябцев, Г. (2023). Енергетична безпека України: перспективна модель управління ризиками. https://doi.org/10.53679/NISS-book.2023.01	Sukhodolia, O., Kharazishvili, Yu., & Riabtsev, G. (2023). Energy security of Ukraine: a perspective model of risk management. https://doi.org/10.53679/NISS-book.2023.01
Сучасний стан шахтарства в Україні. (б. д.). https://visitukraine.today/uk/blog/2494/saxti-v-ukraini-yake-znacennya-maje-vugilna-promislovist-dlya-kraini	The current state of mining in Ukraine. (n. d.). https://visitukraine.today/uk/blog/2494/saxti-v-ukraini-yake-znacennya-maje-vugilna-promislovist-dlya-kraini

Телеграм-канал НЕК "Укренерго". (б. д.). <i>Стан в енергосистемі України</i> .	Telegram channel of NEC "Ukrenergo". (n. d.). <i>State of the energy system of Ukraine</i> .
Ткач, Д. (2023). Які втрати понесла енергосистема України внаслідок масових атак з боку росії. <i>Економіка та суспільство</i> , (52). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-41	Tkach, D. (2023). What losses were incurred by the Ukrainian power system as a result of massive attacks by Russia. <i>Economy and society</i> , (52). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-41
Українська енергетика. (б. д.). Україна відновила експорт електроенергії до Польщі, Румунії та Словаччини. https://ua-energy.org/uk/posts/ukraina-vidnovyla-eksport-elektroenerhii-do-polshchi-rumunii-ta-slovachchyny	Ukrainian energy industry. (n. d.). Ukraine resumed electrical energy exports to Poland, Romania and Slovakia. https://ua-energy.org/uk/posts/ukraina-vidnovyla-eksport-elektroenerhii-do-polshchi-rumunii-ta-slovachchyny
Укренерго. (б. д.). <i>В енергосистемі очікується дефіцит</i> . https://suspilne.media/658964-v-energosisistemi-ocikuetsa-deficit-ukrenergo	Ukrenergo. (n. d.). <i>A deficit is expected in the power system</i> . https://suspilne.media/658964-v-energosisistemi-ocikuetsa-deficit-ukrenergo
Укрінформ. (б. д.). <i>Енергетична інфраструктура України в умовах війни: паливний фронт та підготовка до нового опалювального сезону</i> . https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3684565-energetichna-infrastruktura-ukraini-v-umovah-vijni-palivnij-front-ta-pidgotovka-do-novogo-opaluvalnogo-sezonu.html	Ukrinform. (n. d.). <i>Ukraine's energy infrastructure in wartime conditions: the fuel front and preparation for the new heating season</i> . https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3684565-energetichna-infrastruktura-ukraini-v-umovah-vijni-palivnij-front-ta-pidgotovka-do-novogo-opaluvalnogo-sezonu.html
Через профіцит електроенергії енергоблоки українських АЕС переведені на знижене навантаження. (б. д.). https://energoatom.com.ua/ua/post/1592	Due to the surplus of electricity, the power units of Ukrainian nuclear power plants were transferred to a reduced load. (n. d.). https://energoatom.com.ua/ua/post/1592
Чернишов О. (б. д.). <i>У 2024 році продовжуємо нарощувати видобуток – запустили ще 2 свердловини, що дають 550 тис. куб. м газу на добу</i> . https://www.naftogaz.com/news/2-more-wells-were-launched-550000-cubic-meters-per-day	Chernyshov O. (n. d.). <i>In 2024, we continue to increase production – we launched 2 more wells, which yield 550,000 cubic meters of gas per day</i> . https://www.naftogaz.com/news/2-more-wells-were-launched-550000-cubic-meters-per-day
Чому відновлювана енергетика – це запорука безпеки для України під час та після війни? (2023). https://ua.boell.org/uk/2023/02/22/chomu-vidnovlyuvana-enerhetyka-tse-zaporuka-bezpeky-dlya-ukrayiny-pid-chas-ta-pislya	Why is renewable energy a guarantee of security for Ukraine during and after the war? (2023). https://ua.boell.org/uk/2023/02/22/chomu-vidnovlyuvana-enerhetyka-tse-zaporuka-bezpeky-dlya-ukrayiny-pid-chas-ta-pislya
Яков'юк, І., & Цвеліх, М. (2023). Енергетична безпека Європейського Союзу в умовах російської агресії проти України. <i>Проблеми законності</i> . https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1125796	Yakoviuk, I., & Tselikh, M. (2023). Energy security of the European Union in the conditions of Russian aggression against Ukraine. <i>Problems of legality</i> . https://www.cceol.com/search/article-detail?id=1125796

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним.

Мазаракі А., Мельник Т. Енергетична безпека країни. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 4-29. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)01](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)01)

Надійшла до редакції 18.02.2024.

Отримано після доопрацювання 03.03.2024.

Прийнято до друку 15.03.2024.

Публікація онлайн 11.04.2024.

DOI: 10.31617/3.2024(133)02

УДК 339.92:004.7

ЧУНІХІНА Тетяна,

к. е. н., доцент,
доцент кафедри маркетингу
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0002-1386-6706
t.chunihina@knute.edu.ua

CHUNIKHINA Tetiana,

PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor of the Department
of Marketing
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-1386-6706
t.chunihina@knute.edu.ua

КОРЖ Марина,

д. е. н., професор,
професор кафедри світової економіки
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0001-8129-8256
m.korzh@knute.edu.ua

KORZH Marina,

Doctor of Sciences (Economics),
Professor, Professor of the department of
world economy
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0001-8129-8256
m.korzh@knute.edu.ua

КРАСНОЩОК Валерій,

магістр, аспірант
Запорізького національного університету
вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя,
69600, Україна
ORCID: 0009-0008-7026-6839
krasvel76@gmail.com

KRASNOSHCHOK Valerii,

Master, Postgraduate Student
Zaporizhia National University
66, Zhukovsky St., Zaporizhzhia,
69600, Ukraine
ORCID: 0009-0008-7026-6839
krasvel76@gmail.com

МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Стаття присвячена дослідженню впливу глобальних змін на стратегії альянсів і торговельної політики в контексті сучасного світового ландшафту. Розглянуто, як компанії та держави адаптуються до нових викликів і можливостей, що виникають унаслідок геополітичних перетрусок, економічної нестабільності та технологічних інновацій. Розкрито ключові тенденції, стратегічні рішення та приклади успішної практики в галузі альянсів і торговельної політики в епоху глобальних зрушень. Розуміння впливу глобальних зрушень на зовнішню торгівлю, зокрема зміну альянсів та торговельної політики, має вирішальне значення для розвитку наукового підґрунтя та розробки стратегій управління умовами глобальної економіки. Метою дослідження є ідентифікація таких впливів і розробка практичних рекомендацій для адаптації та інновацій в умовах змінюваного глобального торговельного середовища. У ході дослідження висунуто гіпотезу, що глобальні зміни значно впливають на динаміку зовнішньої торгівлі, створюючи нові виклики та можливості для бізнесу й політиків. Методологія дослідження

INTERNATIONAL TRADE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL TRANSFORMATIONS

This article explores the impact of global changes on alliance strategies and trade policy in the context of today's global landscape. It has been examined how companies and states are adapting to new challenges and opportunities arising from geopolitical upheavals, economic instability, and technological innovation. The key trends, strategic solutions and examples of best practices in the field of alliances and trade policy in the era of global shifts have been revealed. Understanding the impact of global shifts on foreign trade, including changing alliances and trade policies, is critical to developing the scientific basis and developing strategies to manage the conditions of the global economy. The goal of the study is to identify such influences and develop practical recommendations for adaptation and innovation in the changing global trade environment. In the course of the study, a hypothesis was put forward, that global changes significantly affect the dynamics of foreign trade, creating new challenges and opportunities for business and politicians. The research methodology is based on collected theoretical and statistical data, their

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

базується на зібраних теоретичних і статистичних даних, їхньому аналізі та порівняльній оцінці для вивчення та висновків про вплив глобальних зрушень на альянси й торговельну політику у сфері маркетингу та міжнародних відносин. За підсумками дослідження встановлено, що мінливий ландшафт міжнародних альянсів і відродження протекціоністської політики призводять до збоїв у глобальних ланцюгах поставок, зростання торговельних бар'єрів і напруженості між глобалізаційними та деглобалізаційними процесами. Визначено стратегії, які уряд, бізнес та інші зацікавлені сторони можуть застосувати для адаптації до мінливого торговельного середовища, включаючи диверсифікацію торговельних партнерів, інвестування в ринки, що розвиваються, та сприяють регіональному співробітництву. Підкреслено важливість розуміння впливу глобальних політичних змін на зовнішню торгівлю та наголошено на необхідності для бізнесу й політиків залишатися гнучкими та адаптивними перед обличчям нових викликів і можливостей. Зміна глобального політичного порядку, що характеризується змінами в альянсах та торговельній політиці, створює як виклики, так і можливості, що прямо впливає на економічну стабільність країн, бізнес-операції транснаціональних корпорацій та загальний стан глобальної економіки.

Ключові слова: глобальні політичні зміни, зовнішня торгівля, альянси, торгова політика, наслідки, аналіз, економічний вплив, протекціонізм, тарифи, міжнародні відносини, ланцюжки поставок, доступ до ринку, глобалізація, торговельні бар'єри.

JEL Classification: F02, F40, K33, M31, N40, O19.

analysis and comparative assessment to study and draw conclusions about the impact of global shifts on alliances and trade policy in the field of marketing and international relations. According to the results of the study, it was concluded that the changing landscape of international alliances and the revival of protectionist policies lead to disruptions in global supply chains, the growth of trade barriers and tensions between globalization and deglobalization processes. The study also identifies strategies that government, business and other stakeholders can adopt to adapt to the changing trade environment, including diversifying trading partners, investing in emerging markets and promoting regional cooperation. The article highlights the importance of understanding the impact of global political changes on foreign trade and emphasizes the need for business and policy-makers to remain flexible and adaptable in the face of new challenges and opportunities. The changing global political order, characterized by shifts in alliances and changes in trade policy, creates both challenges and opportunities, which directly affects the economic stability of countries, the business operations of transnational corporations, and the general state of the global economy.

Keywords: global political changes, foreign trade, alliances, trade policy, consequences, analysis, economic impact, protectionism, tariffs, international relations, supply chains, market access, globalization, trade barriers.

Вступ

Сучасний світ переживає епоху значних змін. Геополітичні зрушення, економічні невизначеності, технологічні інновації та культурні трансформації впливають на глобальні торговельні відносини й стратегії. Тому аналіз цих змін і їх вплив на торговельну політику є вкрай важливим для розуміння сучасних тенденцій.

У контексті швидкозмінного глобального економічного ландшафту, з погляду практичної значущості, розуміння впливу цих змін на зовнішню торгівлю, зокрема зміну альянсів та торговельної політики, є вирішальним для розробки ефективних стратегій управління в умовах глобальної економіки. Розкриття ключових тенденцій, стратегічних рішень і прикладів успішної практики може служити корисним керівництвом для урядів, бізнесу та інших зацікавлених сторін у їхніх адаптаційних зусиллях.

Останніми роками світ став свідком низки глобальних змін, які суттєво вплинули на зовнішню торгівлю, створивши, таким чином, як можливості, так і проблеми для бізнесу та економіки в усьому світі. Зміна ландшафту міжнародних альянсів у поєднанні з появою протекціоністської політики та торгових війн призвели до створення складного та непередбачуваного торговельного середовища.

Однією з ключових проблем, з якою стикаються країни та транснаціональні корпорації (ТНК), є необхідність адаптуватися та процвітати в умовах постійних змін політичного ландшафту, що впливають на торговельну політику та альянси. Здатність розуміти, передбачати та реагувати на ці зміни має фундаментальне значення для досягнення стійкого економічного зростання та стабільності.

Актуальність дослідження впливу глобальних зрушень на зовнішню торгівлю варто розглядати в контексті сучасних глобальних викликів і трансформацій. Останніми роками спостерігається виникнення та ескалація численних подій, що впливають на торговельні відносини між країнами. Політичні конфлікти, зокрема розрив торгових стосунків між США та Китаєм, зміни в торговельних угодах після *Brexit*, а також негативні наслідки пандемії *COVID-19*, що призвели до обмежень на імпорту та експорту, – лише частина прикладів глобальних зрушень, які заслуговують на увагу.

Водночас глобальні зрушення зробили величезний вклад у реформування торговельної політики багатьох країн, спричинивши перегляд і реорганізацію їхніх економічних стратегій та міжнародних альянсів. Адаптація до нових умов стала важливим завданням для гармонізації інтересів країн та забезпечення сталості глобальних торговельних відносин.

Глобальні зрушення впливають на всі глобальні події, які можуть суттєво змінити стан речей у світі. Це може бути війна, природні катастрофи, пандемії, глобальні фінансові кризи тощо. Зовнішня торгівля, з іншого боку, є важливою складовою економічних відносин між країнами, включаючи експорт, імпорту, митні тарифи та торговельні угоди.

Сучасна теорія зовнішньої торгівлі та міжнародної політичної економіки сформована багатьма науковцями та практиками. Серед них *Krugman* (2009), що розробив нову теорію торгівлі, та *Samuelson* (2004), який заклав основу для сучасного розуміння міжнародної торгівлі. Крім того, учений *Rodrik* (2021) досліджував взаємодію між глобалізацією, політичними змінами та їх впливом на зовнішню торгівлю.

Значущість політики в міжнародній торгівлі ще більше підкреслив *Kindleberger* (2013), який наголосив на важливості стабільних політичних структур для здорових торговельних відносин. *Keohane & Nye* (2001) розвинули ці ідеї, запровадивши концепцію складної взаємозалежності у світі політики та міжнародної торгівлі. Вітчизняні дослідниці Т. Зубко та Л. Данченко вивчають ризики та загрози для зовнішньої торгівлі України у зв'язку з посиленням процесів євроінтеграції (Зубко, Данченко, 2023).

Вагомий внесок у розуміння міжнародних фінансів та криз зробили *Reinhart & Rogoff* (2019). Вони зосереджувались на вивченні фінансових криз та їх впливу на світову економіку. Відомий своїми розробками з економічної нерівності, глобалізації та ролі держави в економіці *Stiglitz* (2019). Його праці фокусуються на впливі глобальних економічних змін. Варто зазначити дослідження міжнародних фінансів та макроекономіки, особливо в контексті валютних курсів, торгівлі та

інвестицій (*Gopinath*, 2020). Праці *Tooze* (2022) зосереджені на економічній історії та фінансових кризах з особливим акцентом на реакцію світової економіки на сучасні глобальні події.

Напруженість у відносинах між постачальниками та великими роздрібними мережами є давньою проблемою, коріння якої в дисбалансі сил, що притаманне цим відносинам. Ритейлери, особливо великі мережі, часто мають значну переговорну силу, що дозволяє їм диктувати умови, що можуть бути не вигідними для постачальників. Такі умови можуть мати низькі ціни, затримку платежів або вимогу додаткових послуг через постачальників, що часто призводить до нестабільних умов ведення бізнесу для постачальників.

Така напруженість є глобальною проблемою. Однак динаміка та наслідки можуть відрізнятися залежно від конкретного економічного та політичного контексту країни. Політичні зміни в торговельних угодах, тарифах, регуляторному середовищі та геополітиці можуть суттєво вплинути на ці відносини. Наприклад, протекціоністська політика може принести користь вітчизняним постачальникам, тоді як угоди про вільну торгівлю можуть посилити конкуренцію, що потенційно вигідно для роздрібних торговців, але створює тиск на постачальників.

Серед сучасних українських практиків, що займаються питаннями зовнішньої торгівлі та міжнародної політичної економії за 2021–2023 рр., можна відзначити працю *Gorodnichenko* у співавторстві з *Coibion* та *Weber* (2023), які провели значну кількість досліджень, пов'язаних з впливом очікуваної/неочікуваної пандемії *COVID-19* невизначеності на прийняття глобальних рішень для економіки держав, котрі є членами альянсів. *Korenok* (2022) також вивчає проблеми зовнішньої торгівлі та міжнародної політичної економії.

Що стосується України, то питання узгодження інтересів постачальників і великих ритейлерів є значним викликом, підкреслює Щербак (2023). Така напруженість відзначалася періодами підвищеної уваги, за якими слідували періоди, коли це питання не помічалося або замовчувалося. Однак оскільки Україна продовжує рухатися в напрямі інтеграції з Європейським Союзом, це питання знову опинилося у центрі уваги.

Рух України до членства в ЄС передбачає прийняття низки європейських регламентів і директив, зокрема тих, що регулюють відносини між роздрібною торгівлею та постачальниками. Це є критично важливим аспектом забезпечення справедливого та конкурентного ринку відповідно до стандартів ЄС. Отже, питання узгодження відносин між постачальниками та ритейлерами є не просто питанням внутрішніх бізнес-відносин, а значною частиною шляху України у напрямі європейської інтеграції.

У ході дослідження висунуто гіпотезу, що глобальні зміни значно впливають на динаміку зовнішньої торгівлі, створюючи нові виклики та можливості для бізнесу та політиків. Глобальні зрушення, такі як політичні конфлікти, зміни клімату та глобальні пандемії, воєнні дії,

мають істотний вплив на геополітичні альянси та торговельну політику країн. Перевірка цієї гіпотези допоможе розкрити, як кризові ситуації формують нові торговельні стратегії країн та як впливають на міжнародну торгівлю загалом. Компанії та держави, які ефективно реагують на глобальні зрушення, проводячи перегляд і реорганізацію своїх альянсів та торговельної політики, здатні досягти більшої конкурентної переваги та успіху в умовах сучасного глобального ландшафту.

Метою дослідження є ідентифікація таких впливів та розробка практичних рекомендацій для адаптації та інновацій в умовах змінюваного глобального торговельного середовища; обґрунтування важливості розуміння сучасних викликів і можливостей у сфері міжнародної торгівлі у глобальних масштабах; вивчення впливу глобальних змін на динаміку зовнішньої торгівлі з наданням уявлення про потенційні ризики та можливості для бізнесу та політиків. За підсумками дослідження буде запропоновано практичні рекомендації для орієнтації в мінливому глобальному торговельному ландшафті.

Завдання дослідження:

- дослідити вплив глобальних зрушень, зокрема геополітичні зміни, економічну нестабільність, технологічні революції та культурні трансформації, на сучасну стратегію альянсів у сфері маркетингу й міжнародної торговельної політики;
- розглянути нові виклики та можливості, що виникають через глобальні зміни, а також проаналізувати, як вони впливають на рішення компаній і держав у плануванні та реалізації стратегічних альянсів;
- виділити ключові тенденції у формуванні альянсів і торговельної політики під впливом глобальних зрушень та провести аналітичний огляд цих тенденцій;
- надати приклади успішних стратегій альянсів і торговельної політики, які дозволяють компаніям та державам вигравати в умовах глобальних змін і нестабільності;
- зробити висновки щодо важливості адаптації та інновацій у сфері альянсів і торговельної політики у сучасному світі та надати практичні рекомендації для фахівців з маркетингу й міжнародних відносин.

Для досягнення цієї мети використано поєднання якісних і кількісних методів дослідження, зокрема огляд відповідних джерел, аналіз конкретних прикладів і підходів, що ґрунтуються на даних. Завдяки використанню цих різноманітних методів дослідження забезпечує комплексне розуміння ключових чинників та наслідків глобальних політичних змін для зовнішньої торгівлі.

У світі, що стрімко змінюється та характеризується глобальними політичними потрясіннями, війнами, економічною нестабільністю, технологічними революціями й культурними трансформаціями, що впливають на кожен аспект міжнародних відносин, важливо розуміти, як ці зміни формують майбутнє зовнішньої торгівлі. Дослідження

занурюється у глибину цих глобальних зрушень, аналізуючи їх вплив на міжнародну торговельну політику та стратегії альянсів.

Зосереджуючись на аналізі глобальних політичних змін, розглянуто торговельні війни та протекціоністську політику, які переформатовують міжнародні економічні відносини. Дослідження виходить за рамки поверхневого аналізу, пропонуючи глибоке розуміння *глобальних політичних змін зовнішньої торгівлі*, технологічних інновацій та культурних змін, що відкривають нові можливості для міжнародної торгівлі.

У трьох розділах основної частини статті через призму кейс-стадії успішних альянсів і торговельних політик продемонстровано, як держави, компанії та країни можуть використовувати інноваційні підходи для переосмислення своїх стратегій в умовах глобальних змін.

1. Аналіз глобальних політичних змін зовнішньої торгівлі

Глобальний економічний ландшафт постійно піддається впливу різноманітних змін і перетворень, завдяки яким виникають нові виклики та можливості для країн і міжнародних організацій. Одним з найзначущих аспектів світової економіки є зовнішня торгівля, необхідна як складова для економічного росту, розвитку та співпраці між державами. Проте сучасний світ стикається із загостреними глобальними проблемами та надзвичайними ситуаціями, такими як політичні конфлікти, природні катастрофи, пандемії та економічні кризи, які неабияк впливають на взаємозв'язок між країнами та їхню торговельну політику. Глобальний політичний ландшафт також має значний вплив на зовнішню торгівлю. Останніми роками світ став свідком відродження націоналістичних рухів, торговельних війн і посилення протекціоністської політики.

У рамках сформульованої гіпотези розглянемо динаміку глобальних політичних змін зовнішньої торгівлі детально.

1.1. Стійкість ланцюгів постачання та ніаршорінг

Пандемія *COVID-19* виявила вразливі місця у глобальних ланцюгах поставок і спонукала країни шукати шляхи підвищення їх стійкості. У 2022 р. уряди впровадили політику заохочення внутрішнього виробництва та ніаршорінгу, щоб зменшити залежність від іноземних постачальників. Наприклад, США запровадили план "Зроблено в Америці" для стимулювання місцевого виробництва, а ЄС запустив "Закон про європейські мікросхеми", щоб зменшити залежність від азійського виробництва напівпровідників. Як наслідок, за даними Конференції ООН з торгівлі та розвитку (*UNCTAD*), частка світової торгівлі проміжними товарами зменшилася з 56% у 2021 р. до 53% у 2022 р. (*Arias & Famiglietti, 2022*).

Цифрова торгівля та електронна комерція зазнали значного зростання у 2022 р., оскільки пандемія прискорила перехід до онлайн-транзакцій. За даними Світового банку, глобальні продажі електронної комерції зросли на 25% у 2022 р. порівняно з попереднім роком, досягнувши 6.5 трлн дол. США. Однак уряди водночас запровадили нові

правила щодо цифрової торгівлі, зокрема вимоги до локалізації даних та обмеження на транскордонні потоки даних, що потенційно може перешкоджати майбутньому зростанню (*United Nations Conference on Trade and Development (2022a)*).

Україна як країна з великим потенціалом зовнішньої торгівлі не лишається осторонь цих змін. Стійкість ланцюгів постачання та стратегії ніаршорінгу стають важливими аспектами, що визначають роль України у глобальній торгівлі.

У цьому контексті ланцюг постачання (ЛП) – це складна мережа виробництва та постачання товарів і послуг від виробника до кінцевого споживача. Вона має численні ланки, зокрема постачальників сировини, виробників, посередників, логістичні компанії, ритейлерів тощо. Сучасний світ характеризується постійною зміною геополітичних умов і глобальних викликів, що суттєво впливають на зовнішню торгівлю країн. ЛП стикаються з численними викликами, які змінюють їхню динаміку та стійкість. Політичні конфлікти, війни та санкції міжнародної спільноти можуть призвести до порушення ЛП та обмежень у торговій діяльності. Пандемія *COVID-19* також вплинула на ЛП, перериваючи їх та підкреслюючи необхідність стійкості у цій галузі.

Новий напрям у глобальних торговельних стратегіях – це ніаршорінг, або реорганізація ЛП всередині країни, стає все більш актуальним підходом для багатьох країн, зокрема й України. Ніаршорінг передбачає зниження залежності від зарубіжних постачальників та розташування виробництва ближче до власного ринку. Ця стратегія дозволяє зменшити ризики, пов'язані з політичними та економічними змінами на міжнародному рівні.

Політичні зміни в європейському регіоні та конфлікти на сході України вимагають розгляду нових стратегій для забезпечення стійкості ЛП. Ніаршорінг може стати важливою альтернативою для забезпечення ефективності та стійкості зовнішньої торгівлі України.

Глобальні зміни у сфері зовнішньої торгівлі потребують аналізу та адаптації з боку України. Стійкість ЛП та стратегії ніаршорінгу стають важливими факторами в забезпеченні ефективної торговельної політики країни. Україна повинна активно втілювати такі стратегії для забезпечення стабільності та стійкості свого економічного розвитку в умовах геополітичної нестабільності.

1.2. Зміни в обсягах торгівлі внаслідок торговельної політики

Зміни в торговельній політиці можуть безпосередньо впливати на обсяги торгівлі. Протекціоністська політика, така як тарифи та квоти, може зменшити обсяги імпорту та експорту між країнами. І навпаки, угоди про вільну торгівлю, як правило, збільшують обсяги торгівлі шляхом зменшення торговельних бар'єрів.

Яскравим прикладом є Північноамериканська угода про вільну торгівлю (*NAFTA*), яка призвела до значного збільшення обсягів торгівлі між США, Канадою та Мексикою. Дані Торговельного представництва

США показують, що з 1993 р. (до підписання *NAFTA*) до 2017 р. експорт американських товарів до країн-партнерів по *NAFTA* зріс зі 142 до понад 525 млрд дол. США – тобто майже на 370% (*Statista, 2023b*). У табл. 1 розглянемо діяльність ключових міжнародних альянсів та торговельних блоків за 2022–2023 рр.

Таблиця 1

Ключові міжнародні альянси та торговельні блоки (2022–2023 рр.)

Торговельний блок/Альянс	Кількість країн-членів	Загальний ВВП (трлн дол. США)	Загальна торгівля (трлн дол. США)	Основні події
Європейський Союз (ЄС)	27	18.3	4.9	Розширення Єдиного ринку, включаючи Цифровий єдиний ринок; фокус на стійкість ЛП
Африканська зона вільної торгівлі (<i>AfCFTA</i>)	54	3.4	1.2	Подальша інтеграція та зниження мит; розширення цифрової інфраструктури та електронної комерції
Регіональне всеосяжне економічне партнерство (<i>RCEP</i>)	15	26.2	10.4	Впровадження знижень мит; зміцнення регіональних ланцюгів створення вартості та економічного співробітництва
Всеосяжна та прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (<i>CPTPP</i>)	11	13.5	3.5	Переговори про приєднання Великої Британії; подальше зниження мит та регуляторної гармонізації
Угода між Сполученими Штатами, Мексикою та Канадою, є торговельним блоком (<i>USMCA</i>)	3	24.2	1.8	Угода маркує перехід від <i>NAFTA</i> до <i>USMCA</i> та має за мету модернізацію торговельних відносин між країнами-учасниками, із акцентом на цифровій торгівлі, інтелектуальній власності, автомобільній промисловості та інших ключових питаннях
Асоціація країн Південно-Східної Азії, регіональний торговельний блок (<i>ASEAN</i>)	10	~ 3	~ 2.8	Події включають створення Вільної Торгової Зони (<i>AFTA</i>); у 1992 р. підписання Хартії <i>ASEAN</i> і у 2007 р. надання <i>ASEAN</i> юридичного статусу, запуск <i>ASEAN</i> економічного співтовариства в 2015 р.
Південний спільний ринок є регіональною торговельною організацією (<i>MERCOSUR</i>)	4 + 1 з призупиненим членством	~ 5.1	0.475	Розширення внутрішньої торгівлі, переговори про вільну торгівлю

Джерело: (*Trading Economics*¹, 2023).

¹ Усі цитати та інформація з іншомовних джерел наведено у перекладі авторів статті.

За результатами аналізу інформації з *табл. 1* зазначимо, що ЄС продовжував зміцнювати Єдиний ринок, зосередившись на формуванні Єдиного цифрового ринку у 2022–2023 рр. Це включало зусилля з гармонізації регулювання, усунення бар'єрів та вдосконалення транскордонних цифрових послуг. ЄС також надавав пріоритет стійкості ЛП, інвестуючи у внутрішнє виробництво та створюючи стратегічні запаси. Торгівля ЄС підтримувала стійкі темпи зростання на рівні 3.2% у 2022 р. та 4.1% на початку 2023 р., що відображає економічну стабільність регіону (*European Consumer Organisation (BEUC)*, 2023).

Африканська континентальна зона вільної торгівлі (*AfCFTA*), члени якої працюють над скасуванням 90% тарифів до 2030 р., досягла значного прогресу у процесі інтеграції. Блок визначив пріоритетом розвиток цифрової інфраструктури та платформ електронної комерції, прагнучи використати потенціал цифрової економіки. Внутрішня торгівля в рамках *AfCFTA* збільшилася на 12% у 2022 та на 15% на початку 2023 р., що свідчить про зростаючу регіональну торговельну інтеграцію (*World Bank*, 2020).

Регіональне всеосяжне економічне партнерство (*RCEP*), до складу якого входять 15 країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, зміцнив свої позиції як найбільший у світі торговельний блок. Члени впровадили зниження тарифів та зміцнили регіональні ланцюги доданої вартості, стимулюючи внутрішню торгівлю в рамках *RCEP*. У 2022 р. торгівля в рамках *RCEP* зросла на 7.6%, аналогічні темпи зростання прогнозуються на 2023 р.

Всеосяжна й прогресивна угода про Транстихоокеанське партнерство (*CPTPP*) продовжувала виконувати свої зобов'язання щодо зниження тарифів та узгодження регуляторних норм. Велика Британія розпочала переговори про вступ, що потенційно розширить економічний вплив блоку. У 2022 р. торгівля в рамках *CPTPP* зросла на 5.4%, що відображає переваги розширеного доступу до ринків (*Martin*, 2021).

На 2022–2023 рр. основні міжнародні альянси та торговельні блоки, зокрема *NAFTA*, *ACEAN* та *MERCOSUR*, продовжують грати важливу роль у світовій економіці, проте зазнали певних змін.

USMCA, до 1 липня 2020 р. відома як *NAFTA*. Після того, як Угода про Північноамериканську вільну торгівлю (*NAFTA*) замінена Угодою США–Мексика–Канада (*USMCA*), вона продовжує сприяти конкурентоспроможності економіки Північноамериканського регіону. *USMCA* зосереджується на створенні більш інтегрованих, стійких і безпечних ЛП у Північній Америці. Загальний ВВП *USMCA* у 2020 р. становив 24.2 трлн дол. США, або близько 30% світового ВВП. У 2022 р. загальна торгівля між США та іншими країнами – членами *USMCA* оцінювалася приблизно в 1.8 трлн дол. США. Важливим аспектом є зусилля зі збільшення інвестицій у напівпровідникові ланцюги постачань і розвиток критичних мінеральних ресурсів у регіоні (*Joshua P. Meltzer et al.*, 2023).

MERCOSUR – це південноамериканський торговий блок, створений у 1991 р. в Асунсьйоні. Його повними членами є Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай, а Венесуела є повним членом, але

відсторонена у 2016 р. Асоційованими членами є Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Гаяна, Перу та Суринам. У 2022 р. *MERCOSUR* мав загальний номінальний валовий внутрішній продукт (ВВП) приблизно 5.1 трлн дол. США, що робить блок шостим за величиною економіки у світі. Станом на 2022–2023 рр. членами *MERCOSUR* є Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, а також Венесуела, членство якої призупинено з грудня 2016 р. Асоційованими країнами є Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Гаяна, Перу та Суринам. У 2021 р. загальна торгівля *MERCOSUR* становила близько 475 млрд дол. США. У цей період головними експортними партнерами виступали Китай, США, Нідерланди, Японія та Південна Корея. Таким чином, *MERCOSUR* створений для сприяння "вільному руху товарів, послуг і факторів виробництва між країнами". Основною метою було зміцнення економічної інтеграції та сприяння місцевому розвитку. Проте торговельні відносини з іншими країнами світу залишаються нерівномірними, і деякі важливі угоди, такі як угода з ЄС, зіткнулися з перешкодами. Основна мета – створення спільного ринку, подібного до ЄС, для збільшення бізнесу та інвестиційних можливостей регіональних галузей та заохочення місцевого розвитку (*Rampe et al.*, 2023).

Асоціація країн Південно-Східної Азії (*ASEAN*) продовжує сприяти регіональній інтеграції та економічному зростанню серед своїх членів. *ASEAN* зосереджується на сприянні миру та стабільності в регіоні, а також на розвитку спільних економічних ініціатив. У 2022 р. США та *ASEAN* взяли історичний крок, перетворивши їх відносини на Комплексне стратегічне партнерство (*CSP*). Це партнерство включає створення Центру США–*ASEAN* у Вашингтоні, який став ключовим центром для взаємодії *ASEAN* зі Сполученими Штатами. Центр сприяє офіційному ангажуванню США–*ASEAN*, зміцненню зв'язків між *ASEAN* та американським приватним сектором, проведенню культурних та освітніх заходів, а також проведенню досліджень для підтримки роботи Комплексного стратегічного партнерства. На час написання статті у межах проведеного дослідження не знайдено конкретної інформації про діяльність *ASEAN* у 2022–2023 рр., крім того, що у 2022 р. загальний ВВП усіх держав – членів *ASEAN* оцінювався приблизно у 3.63 трлн дол. США (*Trading Economics*, 2023). Асоціація продовжує сприяти регіональній інтеграції та економічному зростанню серед своїх членів, зосереджується на сприянні миру та стабільності в регіоні, а також на розвитку спільних економічних ініціатив.

Зазначені альянси та блоки продовжують адаптуватися до змін у глобальному економічному ландшафті, відіграючи ключову роль у формуванні міжнародних торговельних відносин.

1.3. Динаміка торгівлі та її зміни

На динаміку торгівлі впливає безліч факторів, зокрема економічна політика, технологічний прогрес, геополітичні зрушення та глобальні кризи. Наприклад, торговельна війна, ініційована Сполученими Штатами за президентства Д. Трампа, суттєво змінила динаміку торгівлі між США та Китаєм. Тарифи на товари один одного на

мільярди доларів призвели до зниження обсягів двосторонньої торгівлі. Згідно з даними перепису населення США, обсяги експорту американських товарів до Китаю впали зі 130 млрд дол. США у 2017 р. до 106 млрд дол. США у 2019 р., тобто майже на 18%.

Торгівля є ключовим компонентом світової економіки та політики, та її динаміка значною мірою визначається політичними змінами на глобальному рівні. У цьому контексті "Блок динаміки торгівлі та її зміни" відіграє важливу роль у реалізації торговельних стратегій і через визначенні політичних векторів для країн та міжнародних організацій. Динаміка торговельних відносин у сучасному світі зазнала суттєвих змін під впливом глобальних політичних подій (спричинені геополітичні конфлікти, наприклад, обмеження в торговельних відносинах між США та Китаєм, росією та Україною, іншими країнами, виникає необхідність перегляду й реформування торговельних угод і стратегій. Зміни відбуваються та на рівні міжнародних організацій, зокрема Світової організації торгівлі (СОТ), де виникають проблеми з ефективністю та недоліками у правилах міжнародної торгівлі. Як наслідок, політичні конфлікти на глобальному рівні мають безпосередній вплив на зовнішню торгівлю. Санкції та контрсанкції, введені країнами, обмежують доступ до ринків і створюють торговельні бар'єри. Це викликає зміну торговельних стратегій та вимагає пошуку нових ринків і партнерів для торгівлі.

Динаміка торгівлі також змінюється під впливом нових технологій та цифрової торгівлі. Електронна комерція, блокчейн та штучний інтелект революціонізують спосіб, яким проводяться торговельні операції. Це створює нові можливості та виклики для країн і підприємств.

Глобальні зміни також впливають на цінності та практики в торгівлі. Питання сталості, відповідальності у виробництві та збереженні природних ресурсів стають важливими для споживачів і бізнесу. Це вимагає переосмислення та адаптації торговельних стратегій.

Зміни в зовнішній торгівлі під впливом глобальних політичних подій є неодмінною складовою сучасного світового порядку. Динаміка торгівлі залежить від геополітичних конфліктів, технологічних інновацій і зміни цінностей. У такому середовищі країни та міжнародні організації мають бути готові до адаптації та розвитку нових стратегій для забезпечення стійкості й ефективності своєї торговельної діяльності у глобальному масштабі.

2. Зміни торговельної політики у країнах

2.1. Вплив зміни альянсів на динаміку торгівлі

Утворення або розпад політичних та економічних альянсів також можуть кардинально змінити динаміку торгівлі. Наприклад, вихід Сполученого Королівства з ЄС, який часто називають *Brexit*, призвів до значних змін в обсягах та структурі торгівлі. Національна статистична

служба Великобританії повідомила, що британський експорт до ЄС впав на 40% у січні 2021 р. порівняно з груднем 2020 р., одразу після завершення перехідного періоду *Brexit* (Statista, 2023a).

Зміна альянсів також призводить до перенаправлення торговельних потоків – явища, коли торгівля перенаправляється від партнера з високими витратами до партнера з низькими витратами. Після виходу США з Транстихоокеанського партнерства у 2017 р. решта 11 країн утворили Всеосяжну та прогресивну угоду про Транстихоокеанське партнерство (CPTPP). З того часу обсяги торгівлі між членами CPTPP зросли, оскільки вони користуються зниженими тарифами та покращеним доступом до ринків один одного (Statista, 2023b). У табл. 2 представлено політичні зміни торговельної політики залежно від перенаправлення торговельних потоків, в результаті економічно-політичних подій глобального масштабу.

Таблиця 2

Зміни торговельної політики у країнах

Рік	Подія	Зміна торговельної політики	Політична зміна	Тенденції впливу на обсяги торгівлі
2021	Завершення <i>Brexit</i>	Угода про торгівлю між Великобританією та ЄС	Великобританія виходить з ЄС	Початкове зниження обсягів торгівлі через невизначеність, поступове відновлення
2018	Торговельна війна між США та Китаєм	Підвищення мит на численні товари	Напружені відносини між США та Китаєм	Зниження двостороннього обсягу торгівлі
2016	США відмовляється від Транстихоокеанського партнерства	Відмова від ТТП	США змінюють торговельну політику за нової адміністрації	Зниження потенційного зростання обсягу торгівлі
1994	Створення Світової організації торгівлі (СОТ)	Встановлення глобальних правил торгівлі	Вступ до СОТ великих країн	Зростання глобального обсягу торгівлі
1991	Розпад СРСР	Нові торговельні політики в пострадянських державах	Політична та економічна реструктуризація колишніх радянських країн	Змінний вплив, з початковим зниженням та подальшим відновленням
1973	Нафтова криза	Ембарго ОПЕК	Політичні напруги на Близькому Сході	Різне зниження глобального обсягу торгівлі

Джерело: (Statista, 2023a).

Глобальні політичні зміни суттєво вплинули на тенденції та динаміку зовнішньої торгівлі, а нещодавні геополітичні конфлікти та зміни у світовій торговельній політиці стали ключовими рушійними факторами. Війна в Україні та подальші санкції проти росії активізували дискусії стосовно економічних наслідків переходу від взаємної економічної вигоди щодо політики відкритої торгівлі до геополітичних міркувань, які обмежують взаємозалежність. За прогнозами, потенційний розподіл глобальної торговельної системи на два блоки – орієнтовані на США та Китай, – призведе до зниження глобального добробуту приблизно на 5% у 2040 р., причому найбільших втрат (понад 10%) ймовірно зазнають регіони з низьким рівнем доходу, які отримують найбільшу вигоду від позитивних технологічних побічних ефектів від торгівлі.

Протягом останніх кількох десятиліть відкриті ринки та вільна торгівля були фундаментальною частиною міжнародного порядку. Однак поява Китаю як нової наддержави призвела до стратегічної конкуренції з чинним лідером США, що потенційно може спричинити зміни, коли геополітичні сили та прагнення щодо обмеження взаємозалежності візьмуть гору над міжнародним співробітництвом торгівлі (Góes & Bekkers, 2022).

З огляду на постійний розвиток міжнародних альянсів, складність їхніх функцій та членства, ландшафт альянсів у 2023 р. є динамічним та різноманітним.

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) продовжує відігравати важливу роль у глобальній безпеці. Станом на 2023 р. альянс розширив свій склад, прийнявши нових членів зі Східної Європи та Центральної Азії. Це розширення видається стратегічним кроком, спрямованим на протидію відчутній загрозі безпеці в регіоні. У контексті міжнародної торгівлі стратегічна конкуренція та внутрішні альянси в рамках НАТО мають значний вплив на глобальний економічний ландшафт. Наведемо декілька чинників, через які військові та політичні альянси впливають на міжнародну торгівлю:

- стабільність та безпека є критично важливими для забезпечення безперервного міжнародного товарообігу. Альянси, подібні до НАТО, сприяють створенню умов безпеки, які є необхідними для підтримки та розвитку міжнародної торгівлі. З одного боку, розширення НАТО та збільшення його впливу можуть сприяти стабільності у нових країнах, відкриваючи шлях для зростання торгівлі та інвестицій. З іншого – зміцнення військових альянсів також може призвести до геополітичного напруження, яке негативно впливає на торгівлю через введення торгових обмежень або санкцій;

- стратегічна конкуренція між Китаєм та США, а також динаміка відносин між членами НАТО та іншими країнами, може зумовити переосмислення торговельних відносин і ланцюжків поставок. Країни вимушені шукати способи диверсифікації своїх торговельних партнерів та зменшення залежності від регіонів, що характеризуються високою геополітичною нестабільністю;

- в умовах зростання геополітичних конфліктів країни, які є частиною альянсів типу НАТО, можуть застосовувати економічні санкції як інструмент політики проти країн-опонентів. Це своєю чергою може призвести до контрсанкцій, ускладнюючи торговельні відносини та спричиняючи зміни у світових економічних потоках;

- глобальні ланцюжки поставок можуть бути перероблені або переорієнтовані відповідно до змін у міжнародній безпеці та політично-економічних альянсах. Регіональна інтеграція, вимушена політичними альянсами, може створювати нові економічні блоки та торговельні коридори, що впливає на рішення компаній щодо розміщення виробництва та логістики. Отже, хоча НАТО та подібні альянси мають пряме

відношення до питань безпеки, їхні дії та стратегії мають далекосяжні наслідки для міжнародної торгівлі, впливаючи на економічні відносини та ланцюжки поставок на глобальному рівні.

Асоціація держав Південно-Східної Азії (*АСЕАН*) зосередилася на економічному співробітництві та зростанні. Важливою нещодавною подією стало підписання торговельної угоди з росією, в якій основна увага приділяється сільськогосподарським товарам, таким як рис, пшениця та інші харчові продукти (*Statista, 2023b*). У сучасних умовах ця подія має велике значення. Виокремимо кілька значущих аспектів потенційних наслідків для учасників угоди, а також для міжнародної торгівлі в цілому.

Для країн *АСЕАН* ця угода створює можливості диверсифікації джерел імпорту ключових сільськогосподарських товарів, зокрема рис і пшениця. Водночас росія отримує доступ до нових ринків у Південно-Східній Азії для експорту своїх сільськогосподарських продуктів. Це може сприяти стабільності та надійності ланцюжків поставок між цими регіонами.

Документ підсилює економічні відносини між росією та країнами *АСЕАН*, сприяючи зростанню двосторонньої торгівлі. Це може призвести до подальшої інтеграції ринків та збільшення економічного співробітництва у майбутньому, включно з можливістю розширення угод на інші товарні групи та послуги.

Збільшення торгівлі між *АСЕАН* і росією у секторі сільського господарства може вплинути на світові ціни на пшеницю, рис та інші харчові продукти, залежно від обсягів торгівлі та змін у глобальних ланцюжках поставок. Це також може стимулювати інвестиції в аграрний сектор обох регіонів.

Угода відображає бажання росії розширити свої економічні зв'язки в Азії на тлі зростаючих геополітичних напруженостей та економічних санкцій з боку Заходу. Для *АСЕАН* це може бути спробою збалансувати свої міжнародні відносини та забезпечити більшу економічну незалежність.

Фактично Угода відкриває нові можливості для бізнесу та інвесторів в обох регіонах, але також ставить питання про виклики, пов'язані з якістю продукції, стандартами безпеки харчових продуктів і впливом на місцевих виробників у країнах-імпортерах. У підсумку, торговельна угода між *АСЕАН* і росією може вплинути на міжнародну торгівлю, пропонуючи нові тренди розвитку, особливо у сфері сільського господарства та продовольства, сприяючи економічному зростанню та диверсифікації в міжнародних економічних відносинах.

3. Зміни в торговельній політиці під впливом глобальних трансформацій

3.1. Розвиток геополітичної динаміки

Геополітичний клімат безпосередньо впливає на торговельні відносини та політику, останнє десятиліття стало свідком глибоких змін

у цій динаміці. Наприклад, зростання економік, що розвиваються, зокрема Китай та Індія, кинуло виклик гегемонії таких великих держав, як США та Європейський Союз. Ця зміна в динаміці сили призвела до реструктуризації глобальних ланцюгів поставок, коли все більше компаній звертаються до Азії для виробництва та надання послуг.

Одним з яскравих прикладів є торговельна війна між США та Китаєм. Розпочавшись у 2018 р., цей конфлікт призвів до того, що обидві країни запровадили мільярдні мита на товари одна одної, що вплинуло на глобальні ланцюги поставок і створило невизначеність на міжнародних ринках. Торговельна війна змусила багато західних і європейських компаній диверсифікувати свої ланцюги поставок, перемістивши частину виробництва з Китаю до інших країн, зокрема В'єтнам і Мексика. Можна зазначити, що наслідки торговельної війни між США та Китаєм та відповідні зміни у глобальних ланцюгах поставок мають значні імплікації для економік Китаю, США, Європи, а також світових ринків праці та економічного розвитку в інших країнах.

Економіка Китаю відчула негативний вплив у короткостроковій перспективі через введення мит, що зменшило експорт до США. Проте це також стимулювало китайський уряд прискорити реформи в напрямі збільшення внутрішнього споживання та розширення торговельних відносин з іншими країнами. Китай активно розробляє нові ініціативи для підтримки свого експорту та зовнішньоекономічних зв'язків (*Statista, 2023b*).

Переміщення виробництва з Китаю в інші країни Азії та в Латинську Америку створило нові можливості для ринків праці в цих регіонах. Збільшення попиту на робочу силу в нових виробничих хабах, таких як В'єтнам, Бангладеш, Мексика, сприяло зростанню зайнятості та економічному розвитку. Водночас для китайського ринку праці це стало викликом, оскільки деякі виробничі сектори втратили частку міжнародного ринку.

Щодо перспектив економічного розвитку бізнесу в США, Європі та інших країнах, (*Economy & Politics, 2023*) вважає, що:

- американські компанії, які змушені шукати альтернативи китайському виробництву, можуть зіткнутися з підвищеннями витрат у короткостроковій перспективі. Однак це також може сприяти інноваціям та ефективності, а також можливості зміцнити внутрішнє виробництво;
- європейські компанії також відчують тиск для диверсифікації своїх ланцюгів поставок, що може призвести до збільшення торгівлі в межах самого Європейського Союзу та з іншими регіонами, водночас підвищуючи їх резилієнтність до глобальних шоків;
- країни, які стали новими виробничими хабами, зазнають економічного зростання та розвитку, але також відчують тиск на свої ресурси та інфраструктуру. Економічне зростання в цих країнах вимагає інвестицій у розвиток виробництва, освіти та екологічну стійкість.

Загалом торговельна війна між США та Китаєм і подальші зміни у глобальних ланцюгах поставок спонукали до переоцінки економічних стратегій на міжнародному рівні, що має довготривалі наслідки для глобальної економіки, зокрема для розвитку нових ринків праці, інвестиційних потоків та економічних відносин.

3.2. Технологічний прогрес

Технологічний прогрес суттєво змінив правила гри у зовнішній торгівлі. Розвиток цифрових технологій, штучного інтелекту та блокчейну революціонізував торговельну логістику та способи ведення бізнесу.

Наприклад, впровадження технології блокчейн у торговельному фінансуванні спростило процеси, зменшило шахрайство та підвищило прозорість. Ця технологія також полегшила відстеження походження товарів, у той самий час зменшивши ризик потрапляння контрафактної продукції в ланцюг поставок.

Електронна комерція – ще одна сфера, де технології трансформували зовнішню торгівлю. Онлайн-майданчики, такі як *Alibaba* та *Amazon*, дозволили компаніям будь-якого розміру вийти на глобальних клієнтів, водночас демократизувавши доступ до міжнародних ринків. Ці платформи також зробили транскордонні транзакції ефективнішими і менш витратними.

3.3. Нестабільність торговельної політики

Останніми роками торговельна політика стала більш нестабільною, уряди часто переглядають тарифи, квоти та правила. Зокрема у зазначеній торговельній війні між США та Китаєм обидві країни неодноразово коригували митні тарифи на різні товари.

На додаток до тарифів нетарифні бар'єри (імпортні квоти, правила ліцензування та технічні регламенти) також стали більш поширеними. Наприклад, Загальний регламент захисту даних Європейського Союзу (GDPR) мав значні наслідки для компаній, які беруть участь у транскордонній передачі даних.

Пандемія COVID-19 сильно вплинула на міжнародну торгівлю, продемонструвавши значні зміни та дисбаланси в різних країнах і секторах. 2020 рік ознаменувався одним з найбільших скорочень обсягів торгівлі та виробництва з часів Другої світової війни. Падіння як світового промислового виробництва, так і торгівлі товарами в першій половині 2020 р. було подібним до падіння світової фінансової кризи (GFC). Утім вони матеріалізувалися і зникали швидше, сприяючи відновленню у 2020 р. Торгівля продовжувала значне зростання у 2021 р. і компенсувала втрати, накопичені через стрімке падіння, що спостерігалось раніше (Arriola et al., 2021).

Початкові очікування часів пандемії щодо двозначного падіння світової торгівлі товарами у 2020 р. не виправдалися. Приблизно з середини 2020 р. обсяг світової торгівлі надзвичайно швидкими темпами відновився до рівня до пандемії (рис. 1).

Рис. 1. Обсяг світової торгівлі та промислового виробництва

Джерело: (OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19), 2022).

Проте за позитивними показниками сукупної торгівлі ховаються значні різниці між продуктами, секторами економіки та торговими відносинами. Торговий колапс на початку 2020 р. не торкнувся всіх товарів однаковою мірою, і наростаюча хвиля також не вплинула на всі частини глобальної торгової системи. Вплив торгівлі на конкретні товари, послуги та торгових партнерів демонструє вельми різноманітну картину та створює тиск на конкретні сектори та ланцюжки поставок, що набагато більш виражене, ніж під час *GFC*.

У 2020 р. торгівля послугами скоротилася сильніше та відновлювалася повільнішими темпами, ніж торгівля товарами. Не дивно, що торгівля послугами подорожей та туризму різко впала, але торгівля послугами, що надаються у цифровому форматі, такими як послуги телекомунікацій та інформаційних технологій, зросла. Загалом вартість експорту послуг у країнах ОЕСР знизилася у 2020 р. на 16.7%, що вдвічі перевищує вартість експорту товарів, що знизилася на 8.2%. Це також стало одним з факторів, що зумовили порівняно великі коригування обсягу виробництва щодо обсягу торгівлі, оскільки послуги становлять більшу частку економіки, ніж їхня вага у міжнародній торгівлі (рис. 2).

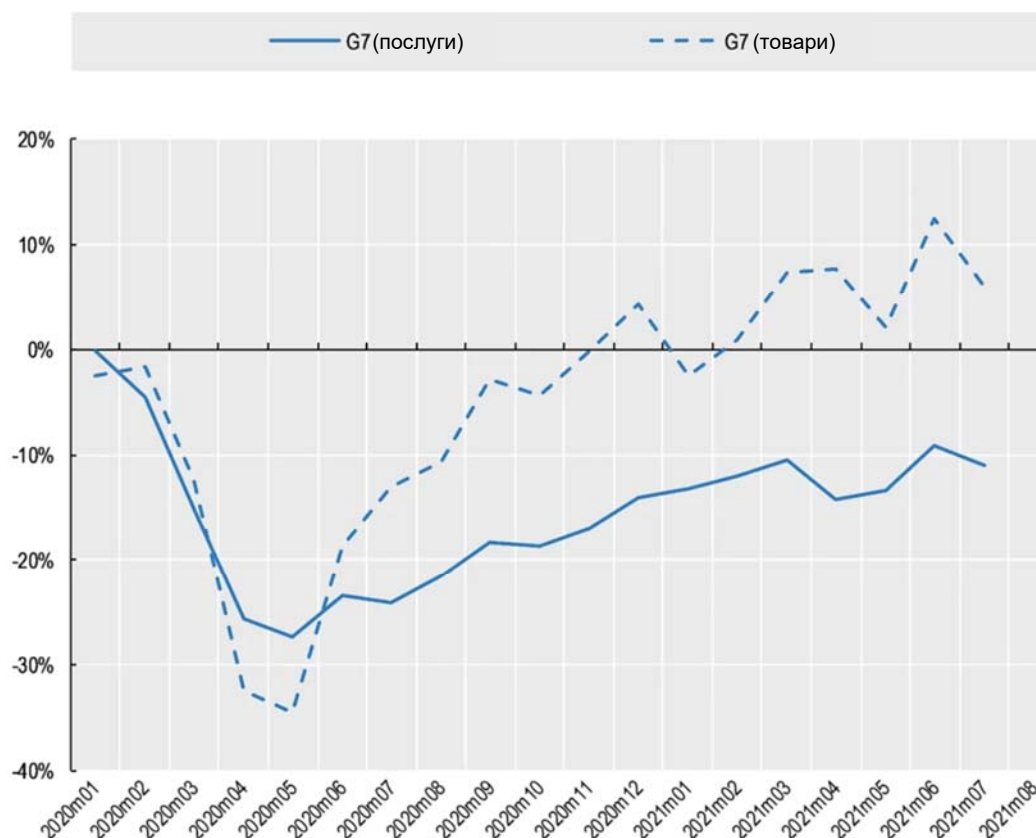

Рис. 2. Торговля послугами та товарами

Джерело: (OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19), 2022).

Структура товарної торгівлі суттєво змінилася за деякими товарами показники різко зменшилися (наприклад, паливо, літаки, автомобілі, механічне обладнання, сталь), натомість по інших – зросла (наприклад, захисне обладнання та фармацевтична продукція, продукти харчування та товари для дома, наприклад, побутова техніка та електроніка).

При цьому примітно, що відмінності у впливі на торгівлю за різними категоріями товарів у 2020 р. не тільки більші, ніж під час великої фінансової кризи, але й більші, ніж у будь-який інший рік за останні два десятиліття. Зміни у структурі торгівлі, викликані пандемією *COVID-19* за один рік, були такого ж масштабу, як і зміни, що зазвичай спостерігаються протягом 4–5 років. На *рис. 3* представлено порівняння динаміки торгівлі топ-20 товарів і послуг² у ці два кризові періоди.

Вплив різних видів товарів і послуг сильно відрізнявся. Утім, хоча торгівля товарами дещо відновилася, сектор послуг, особливо подорожі та туризм, постраждав сильніше та відновлювався повільніше. Цифрові

² Рейтинг 20 найпопулярніших товарів був створений на основі вартості торгівлі (експорт + імпорт) у 2019 р. 37 найбільших економік, для яких доступні дані за 2020 рік. Це: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Бразилія, Канада, Чилі, Китай, Тайвань, Чехія, Данія, Німеччина, Фінляндія, Франція, Угорщина, Ірландія, Італія, Японія, Казахстан, Корея, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Філіппіни, Польща, Португалія, Румунія, росія, Сінгапур, Словаччина, Південна Африка, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Туреччина, США та Великобританія.

послуги, зокрема телекомунікаційні та ІТ-послуги, спостерігали бум попиту. Загалом у 2020 р. експорт послуг з країн ОЕСР скоротився на 16.7%, що вдвічі більше, ніж експорт товарів на 8.2%. Ця розбіжність підкреслює різний вплив пандемії на різні сектори (Arriola et al., 2021).

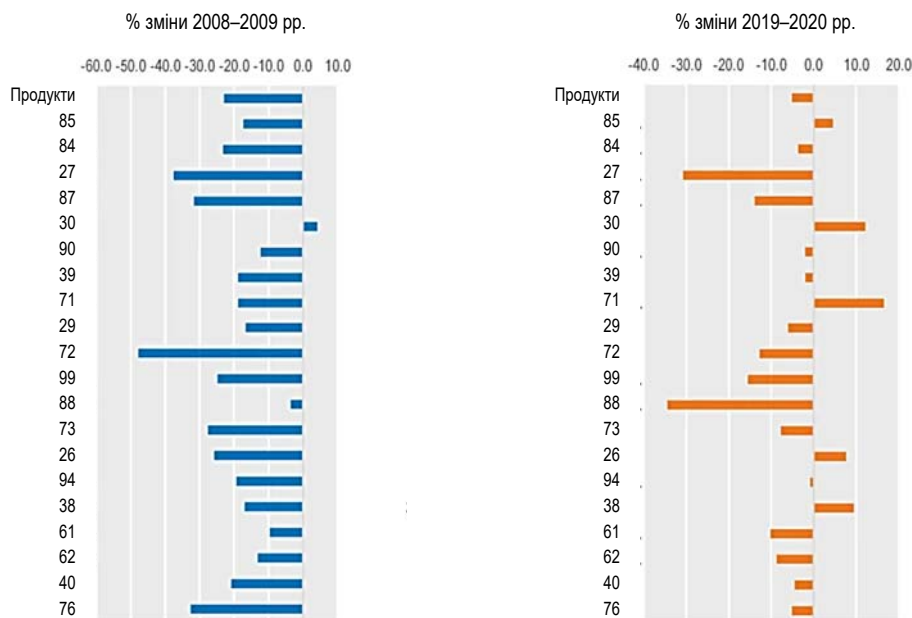

Рис. 3. Торгівля послугами та товарами*

* *Примітка:* цифри в описах продуктів є 2-значні коди Гармонізованої система продуктів і описи продуктів (HS): 85 – Електричні машини та обладнання та їх частини; апарати для запису та відтворення звуку, засоби запису телевізійного зображення та звуку і репродуктори, а також частини та приладдя до таких виробів; 84 – Атомні реактори, котли, машини та механічні пристрої; його частини; 27 – Мінеральне паливо, нафтопродукти та продукти їх перегонки; бітумні речовини; мінеральні воски; 87– Транспортні засоби, крім залізничного або трамвайного рухомого складу, їх частини та приладдя; 30 – Фармацевтична продукція; 90 – Інструменти та апарати оптичні, фотографічні, кінематографічні, вимірювальні, контрольні, прецизійні, медичні або хірургічні; частини і аксесуари до них; 39 – Пластмаси та вироби з них; 71 – Натуральні або культивовані перли, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали, метали, плаковані дорогоцінними металами, та вироби з них; біжутерія; монети; 29 – Органічні хімікати; 72 – Залізо та сталь; 99 – Товари, в іншому місці не зазначені; 88 – Літаки, космічні апарати та їх частини; 73 – Вироби з чавуну або сталі; 26 – Руди, шлаки і золи; 94 – Меблі; постільна білизна, матраци, підставки для матраців, подушки та аналогічні набивні вироби; лампи та освітлювальна арматура, не в іншому місці зазначено або включено; світлові вивіски, світлові таблички з іменами тощо; швидкокомтованих будівель; 38 – Різні хімічні продукти; 61 – Предмети одягу та аксесуари до одягу трикотажні; 62 – Предмети одягу та аксесуари до одягу, крім трикотажних; 40 – Гума та вироби з неї; 76 – Алюміній та вироби з нього.

Джерело: перекладено авторами (Arriola et al., 2021, с. 15).

Значно знизилися обсяги торгівлі паливом, літаками, автомобілями, механічним обладнанням і сталлю, тоді як у торгівлі захисними засобами, фармацевтичною продукцією, харчовими продуктами та побутовою технікою спостерігалось зростання. У 2020 р. вплив на торгівлю різними товарними категоріями був більшим, ніж під час глобальної фінансової кризи, що вказує на те, що пандемія спричинила зміни у структурі торгівлі такого масштабу, який зазвичай спостерігається протягом кількох років (United Nations Conference on Trade and Development, 2022).

Крім того, Світова організація торгівлі (СОТ) активно відстежує та вирішує виклики, пов'язані з пандемією, включаючи вплив на конкретні сектори, зокрема бавовна та його ланцюжки створення вартості, особливо в найменш розвинених країнах. СОТ також працювала над спрощенням торгівлі та постачання вакцин проти *COVID-19*, підкреслюючи важливість міжнародної співпраці для подолання економічних зривів пандемії (*World Trade Organization, n. d.*).

Ці відомості чітко вказують на те, як пандемія *COVID-19* змінила ландшафт міжнародної торгівлі, по-різному впливаючи на країни та сектори та вимагаючи адаптаційних заходів з боку урядів, компаній і міжнародних організацій.

Висновки

Глобальний політичний ландшафт має значний вплив на зовнішню торгівлю. Поява нових альянсів і регіональних торговельних блоків, протекціоністська політика сприяли створенню складного та швидкозмінного глобального торговельного середовища.

Дискусія показала, що динаміка процесів глобалізації та деглобалізації відіграє вирішальну роль у формуванні майбутнього міжнародної торгівлі. З одного боку, глобалізація забезпечує зростання взаємозв'язків і сприяє економічному розвитку, але з іншого – останні події у світі виявили її слабкі сторони, що спонукає до відновлення протекціоністських політик і зміцнення тенденцій до самодостатності економік.

Дослідження підтверджує гіпотезу про те, що глобальні зміни здійснюють значний вплив на динаміку міжнародної торгівлі. Геополітичні коливання, економічна нестабільність, інновації у сфері технологій, культурні зміни, а також конфлікти та військові дії мають істотний вплив на структуру альянсів і торговельну політику держав. Ключовим аспектом визначення впливу цих факторів на міжнародну торгівлю є аналіз динаміки показників торгівлі, таких як обсяги експорту та імпорту, баланс торгівлі, зміни у тарифних ставках та індекси глобальної інтеграції. Застосування статистичних методів дозволяє оцінити кореляцію між зазначеними глобальними змінами та коливаннями в обсягах міжнародної торгівлі, що надає можливість розробки обґрунтованих політичних рішень. Зазначене лягає в основу подальшого дослідження.

Виникають нові виклики та можливості, зокрема у сфері реорганізації альянсів та адаптації торговельних стратегій. Тому виокремимо кілька ключових ризиків, що можуть виникнути через зміну альянсів та еволюцію торговельної політики.

Ризик зміни політики. Найбільш прямим виявленим ризиком є потенційна зміна торговельної політики. Це може статися, коли країна вирішує запровадити протекціоністські заходи або коли змінюються міжнародні альянси, що призводить до змін у торговельних угодах. Такі зміни можуть призвести до запровадження тарифів, квот або інших обмежень, які можуть суттєво вплинути на вартість та логістику ведення бізнесу на міжнародному рівні.

Ризик геополітичної нестабільності. Політичні зміни також можуть призвести до геополітичної нестабільності, що може створити

невизначеність для бізнесу. Наприклад, зміна балансу сил може зумовити конфлікти або напружені відносини між країнами, що ускладнить для бізнесу планування на майбутнє.

Порушення ланцюгів постачання. Зміна альянсів і торговельної політики може спричинити перебої у ланцюгах постачання. Компанії можуть постати перед труднощами в пошуку необхідної сировини або зіткнутися зі збільшенням витрат чи затримками в доставці товарів.

Ризик доступу до ринку. Зміна політичного ландшафту може призвести до створення країнами нових альянсів, що може спричинити зміни в доступі до ринків. Держави та міжнародні організації можуть втратити доступ до певних ринків або отримати доступ до нових, і в обох випадках це вимагає значної стратегічної адаптації.

У контексті міжнародних відносин динамічний характер глобальної політики накладає вимоги на держави та міжнародні організації бути гнучкими та резистентними до викликів, створюючи стратегії для використання нових можливостей, які з'являються внаслідок політичних змін. У сфері міжнародної торгівлі адаптація до політичних змін є критичною, перетворюючись зі стратегічної вимоги на безпосередню необхідність. Це підкреслює важливість знаходження балансу між перевагами глобалізації та викликами, які призводять до тенденцій деглобалізації. Для ефективної навігації у змінному ландшафті міжнародної торгівлі державам та міжнародним організаціям важливо застосовувати стратегії диверсифікації ланцюжків постачання, інвестувати у цифрову трансформацію та стимулювати інноваційний розвиток.

Однак, оскільки глобальне торговельне середовище продовжує розвиватися, необхідні подальші дослідження для кращого розуміння динаміки цих змін та розробки ефективних стратегій для вирішення нових викликів. Дослідження будуть спрямовані на проведення більш глибоких досліджень щодо впливу конкретних глобальних подій (наприклад, воєнних конфліктів, змін клімату, пандемій) на зовнішню торгівлю окремих країн і регіонів, та розробки нових моделей міжнародних відносин і торгівлі, створення та тестування нових теоретичних моделей, які могли б краще відображати сучасні реалії міжнародної торгівлі й політики. Також аналіз впливу міжнародних економічних санкцій у контексті вивчення довгострокових і короткострокових ефектів міжнародних санкцій на економіку санкціонованих країн та країн, що вводять санкції. Безперечно, актуальним напрямком дослідження буде дослідження впливу цифрових технологій, зокрема блокчейн і штучний інтелект, на міжнародну торгівлю та логістику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

REFERENCE

Arias, M. B., & Famiglietti, M. (2022). <i>Global supply chain disruptions and inflation during the COVID-19 pandemic</i>. Federal Reserve Bank of St. Louis Review, 104(1). https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/2022/02/07/global-supply-chain-disruptions-and-inflation-during-the-covid-19-pandemic.pdf	Arias, M. B., & Famiglietti, M. (2022). <i>Global supply chain disruptions and inflation during the COVID-19 pandemic</i>. Federal Reserve Bank of St. Louis Review, 104(1). https://files.stlouisfed.org/files/htdocs/publications/review/2022/02/07/global-supply-chain-disruptions-and-inflation-during-the-covid-19-pandemic.pdf

Arriola, C., Kowalski, P., & Van Tongeren, F. (2021). <i>The impact of COVID-19 on directions and structure of international trade</i> , OECD Trade Policy Papers, (252). OECD Publishing, Paris. https://www.oecd-ilibrary.org/trade/the-impact-of-covid-19-on-directions-and-structure-of-international-trade_0b8eaafe-en	Arriola, C., Kowalski, P., & Van Tongeren, F. (2021). <i>The impact of COVID-19 on directions and structure of international trade</i> , OECD Trade Policy Papers, (252). OECD Publishing, Paris. https://www.oecd-ilibrary.org/trade/the-impact-of-covid-19-on-directions-and-structure-of-international-trade_0b8eaafe-en
European Consumer Organisation (BEUC). (2023). <i>The EU Single Market at 30</i> . https://www.beuc.eu/sites/default/files/publications/BEUC-X-2023-024_The_EU_Single_Market_at_30.pdf	European Consumer Organisation (BEUC). (2023). <i>The EU Single Market at 30</i> . https://www.beuc.eu/sites/default/files/publications/BEUC-X-2023-024_The_EU_Single_Market_at_30.pdf
Góes, C., & Bekkers, E. (2022). The impact of geopolitical conflicts on trade, growth, and innovation: An illustrative simulation study. https://cepr.org/voxeu/columns/impact-geopolitical-conflicts-trade-growth-and-innovation-illustrative-simulation	Góes, C., & Bekkers, E. (2022). The impact of geopolitical conflicts on trade, growth, and innovation: An illustrative simulation study. https://cepr.org/voxeu/columns/impact-geopolitical-conflicts-trade-growth-and-innovation-illustrative-simulation
Gopinath, G. (2020). The International Price System. <i>Journal of International Economics</i> , (126).	Gopinath, G. (2020). The International Price System. <i>Journal of International Economics</i> , (126).
How COVID-19 triggered a digital and e-commerce turning point, <i>United Nations Conference on Trade and Development</i> . (2022). Retrieved from https://unctad.org/news/how-covid-19-triggered-digital-and-e-commerce-turning-point	How COVID-19 triggered a digital and e-commerce turning point, <i>United Nations Conference on Trade and Development</i> . (2022). Retrieved from https://unctad.org/news/how-covid-19-triggered-digital-and-e-commerce-turning-point
Joshua, P. Meltzer, Wayne Earl, Anthony, & Marroquín Bitar, Diego. (2023). USMCA at 3: Reflecting on impact and charting the future. https://www.brookings.edu/articles/usmca-at-3-reflecting-on-impact-and-charting-the-future/	Joshua, P. Meltzer, Wayne Earl, Anthony, & Marroquín Bitar, Diego. (2023). USMCA at 3: Reflecting on impact and charting the future. https://www.brookings.edu/articles/usmca-at-3-reflecting-on-impact-and-charting-the-future/
Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2001). Power and Interdependence. <i>Longman</i> , 156-180.	Keohane, R. O. & Nye, J. S. (2001). Power and Interdependence. <i>Longman</i> , 156-180.
Kindleberger, C. P. (2013). The World in Depression, 1929–1939 (pp. 291-310). University of California Press.	Kindleberger, C. P. (2013). The World in Depression, 1929–1939 (pp. 291-310). University of California Press.
Korenok, Oleg, Munro, David & Chen, Jiayi. (2022). Inflation and Attention Thresholds. GLO Discussion Paper Series #1175. Research included in VCU Business School Working Papers #2202 same year Series. https://ideas.repec.org/p/zbw/glodps/1175.html	Korenok, Oleg, Munro, David & Chen, Jiayi. (2022). Inflation and Attention Thresholds. GLO Discussion Paper Series #1175. Research included in VCU Business School Working Papers #2202 same year Series. https://ideas.repec.org/p/zbw/glodps/1175.html
Krugman, P. (2009). The Increasing Returns Revolution in Trade and Geography. <i>The American Economic Review</i> , 356-359.	Krugman, P. (2009). The Increasing Returns Revolution in Trade and Geography. <i>The American Economic Review</i> , 356-359.
Martin, Nik. (2021). <i>Asia readies world's largest trade deal</i> . In <i>Focus Business</i> . https://www.dw.com/en/rcep-asia-readies-worlds-largest-trade-deal/a-60267980	Martin, Nik. (2021). <i>Asia readies world's largest trade deal</i> . In <i>Focus Business</i> . https://www.dw.com/en/rcep-asia-readies-worlds-largest-trade-deal/a-60267980
Rampe, W., Roy, D., Felter, C., & Renwick, D. (2023). Mercosur: South America's Fractious Trade Bloc. <i>Council on Foreign Relations</i> . (Last updated May 9, 2023 10:45 am (EST). https://www.cfr.org/backgrounder/mercosur-south-americas-fractious-trade-bloc	Rampe, W., Roy, D., Felter, C., & Renwick, D. (2023). Mercosur: South America's Fractious Trade Bloc. <i>Council on Foreign Relations</i> . (Last updated May 9, 2023 10:45 am (EST). https://www.cfr.org/backgrounder/mercosur-south-americas-fractious-trade-bloc
Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2019). The Aftermath of Financial Crises. <i>Economic Policy</i> , 34(97), 1-26.	Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2019). The Aftermath of Financial Crises. <i>Economic Policy</i> , 34(97), 1-26.
Rodrik, D. (2021). <i>Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy</i> . Princeton University Press; W. W. Norton & Company.	Rodrik, D. (2021). <i>Straight Talk on Trade: Ideas for a Sane World Economy</i> . Princeton University Press; W. W. Norton & Company.
Samuelson, P. (2004). Where Ricardo and Mill Rebut and Confirm Arguments of Mainstream Economists Supporting Globalization. <i>The Journal of Economic Perspectives</i> , 135-146.	Samuelson, P. (2004). Where Ricardo and Mill Rebut and Confirm Arguments of Mainstream Economists Supporting Globalization. <i>The Journal of Economic Perspectives</i> , 135-146.

Statista. (2023a). <i>Brexit and EU trade – Statistics & Facts</i> . https://www.statista.com/topics/3126/brexit-and-eu-trade/#topicOverview	Statista. (2023a). <i>Brexit and EU trade – Statistics & Facts</i> . https://www.statista.com/topics/3126/brexit-and-eu-trade/#topicOverview
Statista. (2023b). <i>Economy & Politics</i> . https://www.statista.com/markets/2535/economy-politics	Statista. (2023b). <i>Economy & Politics</i> . https://www.statista.com/markets/2535/economy-politics
Stiglitz, J. E. (2019). <i>People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent</i> . W. W. Norton & Company.	Stiglitz, J. E. (2019). <i>People, Power, and Profits: Progressive Capitalism for an Age of Discontent</i> . W. W. Norton & Company.
Trading Economics. (2023). <i>European Union GDP</i> . https://tradingeconomics.com/european-union/gdp	Trading Economics. (2023). <i>European Union GDP</i> . https://tradingeconomics.com/european-union/gdp
United Nations Conference on Trade and Development. (2022). <i>Data and analysis on global trade, digital trade, and supply chain resilience</i> . https://unctad.org	United Nations Conference on Trade and Development. (2022). <i>Data and analysis on global trade, digital trade, and supply chain resilience</i> . Retrieved from https://unctad.org
United Nations Conference on Trade and Development. (2022). <i>Handbook of Statistics</i> . https://hbs.unctad.org/total-merchandise-trade	United Nations Conference on Trade and Development. (2022). <i>Handbook of Statistics</i> . https://hbs.unctad.org/total-merchandise-trade
Weber, M., Gorodnichenko, Yu., & Coibion, O. (2023). The Expected, Perceived, and Realized Inflation of U.S. Households before and during the COVID19 Pandemic. <i>IMF Economic Review</i> , 326-368. Publishing house Palgrave Macmillan; International Monetary Fund. https://www.nber.org/papers/w29640	Weber, M., Gorodnichenko, Yu., & Coibion, O. (2023). The Expected, Perceived, and Realized Inflation of U.S. Households before and during the COVID19 Pandemic. <i>IMF Economic Review</i> , 326-368. Publishing house Palgrave Macmillan; International Monetary Fund. https://www.nber.org/papers/w29640
World Bank. (2020). <i>The African Continental Free Trade Area</i> . https://www.worldbank.org/en/topic/trade/publication/the-african-continental-free-trade-area	World Bank. (2020). <i>The African Continental Free Trade Area</i> . https://www.worldbank.org/en/topic/trade/publication/the-african-continental-free-trade-area
World Trade Organization. (n. d.). https://www.wto.org/	World Trade Organization. (n. d.). https://www.wto.org/
Tooze, A. (2022). <i>Shutdown: How Covid Shook the World's Economy</i> . Allen Lane.	Tooze, A. (2022). <i>Shutdown: How Covid Shook the World's Economy</i> . Allen Lane.
Зубко, Т., & Данченко, Л. (2023). Євроінтеграція: виклики для зовнішньої торгівлі. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , 3(128), 4-13.	Zubko, T., & Danchenko, L. (2023). European integration: challenges for foreign trade. <i>Foreign trade: economy, finance, law</i> , 3(128), 4-13.
Щербак, А. (2023). Як помирити роздріб із виробниками. <i>Дзеркало тижня</i> . https://zn.ua/ukr/business/jak-pomirity-rozdrib-iz-virobnikami.html	Shcherbak, A. (2023). How to reconcile retail with manufacturers. <i>Mirror of the week</i> . https://zn.ua/ukr/business/jak-pomirity-rozdrib-iz-virobnikami.html

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що двоє з авторів працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним.

Чуніхіна Т., Корж М., Краснощок В. Міжнародна торгівля в умовах глобальних трансформацій. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 30-52. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)02](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)02)

Надійшла до редакції 07.11.2023.

Отримано після доопрацювання 26.11.2023.

Прийнято до друку 07.12.2023.

Публікація онлайн 11.04.2024.

DIADENKO Mykola,

ACCA, Certified auditor of Ukraine,

PhD student of the Department

of Accounting and Taxation

State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0001-7631-8013

m.dyadenko@knute.edu.ua

ДЯДЕНКО Микола,

ACCA, Сертифікований аудитор України,

аспірант кафедри обліку та оподаткування

Державного торговельно-економічного

університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0001-7631-8013

m.dyadenko@knute.edu.ua

EVOLUTION OF CONCESSION OPERATIONS

In today's dynamic world, it is important to understand the roots and evolution of key economic and legal mechanisms. The article is devoted to a detailed analysis and description of concession operations during various historical stages: from ancient times, the Middle Ages, stages of development in the 19th and 20th centuries, analysis of its modern trends in the 21st century. The relevance of the research lies in the in-depth disclosure of the mechanisms underlying concession operations and their impact on the economic, social and cultural development of the society. Studying the history of concessions will help specialists and researchers to better assess current trends and predict future developments in this field. The aim of the article is to characterize the key evolutionary stages of concession operations in order to understand their essence and critical features, based on the hypothesis that they have transformed from simple agreements to complex multi-stakeholder contracts for various public services and goods. The research methodology is based on an integrated approach, which includes historical, comparative and analytical research methods. As a result, the research is provided a holistic view of the evolution of concession arrangements, their significance and role in the formation of economic relations at various stages of historical development.

Keywords: concession arrangements, service concession arrangements, concession agreements, concession, public and private partnership, accounting

JEL Classification: N60, N70, O10, M21, M41.

ЕВОЛЮЦІЯ ОПЕРАЦІЙ КОНЦЕСІЇ

У сучасному динамічному світі важливо розуміти коріння та еволюцію ключових економічних і правових механізмів. У статті надано детальний аналіз та характеристику операцій концесії протягом різних історичних етапів: від стародавніх часів, середньовіччя, етапів розвитку у XIX та XX ст., аналіз її сучасних трендів у XXI ст. Актуальність дослідження полягає в поглибленому розкритті механізмів, що покладено в основу операцій концесії, їх впливу на економічний та соціокультурний розвиток суспільства. Вивчення історії концесій допоможе спеціалістам та дослідникам краще оцінювати поточні тенденції та прогнозувати майбутній розвиток у цій сфері. Метою статті є надання характеристики ключових еволюційних етапів операцій концесії, щоб зрозуміти їх сутність і критичні особливості, на основі гіпотези, що вони трансформувалися від простих угод до складних контрактів з багатьма зацікавленими сторонами на різноманітні суспільні послуги та товари. Методологія дослідження базується на комплексному підході, що містить історичний, порівняльний та аналітичний методи дослідження. Стаття надає цілісне уявлення про розвиток операцій концесії, їх значущість та роль у формуванні економічних відносин на різних етапах історичного розвитку.

Ключові слова: операції концесії, послуги за угодами концесії, угоди концесії, договори концесії, концесія, державно-приватне партнерство, бухгалтерський облік.

Introduction

In 2022, private sector investment commitments (including concession arrangements) reached USD 91.7 billion, equivalent to 0.25% of the gross domestic product (GDP) of all low- and middle-income countries (the World Bank, 2023). Given the scope, there is a need to research the history to better understand how the concession arrangements have evolved, identify trends, and

Copyright © 2024, The Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) International license, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

identify factors that contribute to success or may lead to failure in concession. This can help to avoid mistakes in future and develop more effective concession agreements. The research of concession arrangements can also help develop new and innovative ways of providing public services and infrastructure, which can be particularly important in countries with limited resources or in countries needing to attract private sector investment. Additionally, such knowledge can help to understand the nature of concession and identify ways to improve accountability and transparency of arrangements. This is important to ensure compliance of concessions with public interests and their effective management.

Recent research has shed new light on the theoretical and practical aspects of the retrospective analysis of concession arrangements. Jin and Schulze (2024) analysed the long-term impact of historical foreign-run concessions in Chinese cities on today's urban outcomes. Levine et al. (2023) examined how changes in British and French legal jurisdictions over concessions in Shanghai impacted financial development. Caranta and Patrito (2020), traced the conceptual history of concessions and PPPs in the EU, highlighting the similarities in their legal framework. Lustig (2020) presented a historical account of how international law facilitated the economic order of private corporations through concession agreements. Dolgopol (2021) described the historical stages of concession development in the territory of Ukraine. While providing valuable insights, these works highlight the need for further research and retrospective analysis of concession arrangements across diverse contexts.

The aim of the research is to identify and characterize the main stages of the evolution of the concession in order to understand its essence and critical features. This study hypothesizes that the concession arrangements have transformed from simple, informal agreements between a public and private party on specific works up to complex multi-stakeholder agreements for a wide range of public services and goods. The research methodology is based on an integrated approach that includes the following methods: historical research method (to analyse the development of concession arrangements through different historical periods, from ancient times to the present day); comparative research method (to compare the concession arrangements across various regions, cultures, and time periods, highlighting similarities and differences); analytical research method (to conduct an in-depth analysis of sources and documents from different eras to gather information about concession arrangements).

In order to examine the genesis of a concession as a form of public-private partnership, we used the assumption that a concession arrangement is a collaboration between a government/a public body and a private company/individual, under which a private party is granted the right to manage or develop a certain public or public project or asset, usually for a fixed period in exchange for a reward or a share of the revenues generated by the project or asset. Given the formulated assumption, the history of concession agreements dates back to ancient times when the ruling authorities widely used concession

arrangements in various parts of the world to finance and operate public facilities such as roads, aqueducts, and markets.

This article consists of the sections according to the analyzed periods: the first is an analysis of concession arrangements in ancient times; the second – during the Middle Ages; the third, fourth, and fifth are studies of concession arrangements in the XIX, XX, and XXI centuries, respectively.

1. Concession arrangements in ancient times

At this stage, concession arrangements were a common means of allowing private individuals or companies to operate and profit from public assets and services. These agreements were used to finance the state, reward loyalty, and encourage private investment in the development and management of public infrastructure. Some examples of operations with concession arrangement features are shown in *Table 1*.

Table 1

Operations with concession arrangement features in ancient times

Area	Description
Roman Empire	Agreements were known as "concessiones" and were granted by the emperor or other government officials to individuals who would then become responsible for managing and maintaining the public assets. For example: "Ager publicus" is the lease of public land to private individuals or groups, who would then cultivate and harvest crops or graze animals on the land. It was granted for a fixed period. The lessee was required to pay rent or tax to the state in exchange for the right to use the land. "Vectigalia" is the emperor or other government granted the lease of mines, salt pans, and other natural resources to private companies or individuals. In return, the concessionaire was required to pay a share of the profits to the state. The operation of public baths and latrines was often leased to private individuals or companies, who would then charge users a fee in exchange for the right to keep the profits. Similarly, the operation of aqueducts and water distribution systems was often leased to private companies, who would then charge users for the water they received
Mesopotamia	The state granted the right to cultivate specific plots of land to individuals who would then become responsible for its maintenance and operation. In exchange for the right to use the land and water, the concessionaires were required to pay a share of their crops or profits to the state
Assyrian Empire	The state granted the right to conduct trade in specific goods to individuals or groups who would then become responsible for its management and operation (system "karum"). These people were required to pay a share of their profits to the state in exchange for the right to conduct trade
Ancient China	The state granted the right to conduct money lending or banking to private individuals or groups, who would then become responsible for its management and operation (system "qianzhuang" is a type of early bank or money lending institution). They were required to pay a share of their profits to the state in exchange for the provided right

Source: prepared by the author according to (de Ligt & Northwoo, 2008; Roselaar, 2010; Gruber, 1948; Michel, 2012; Amelung & Schefold, 2021).

Overall, concession arrangements in ancient times were used as a means of financing and operating public facilities and services. While the specifics of these arrangements varied across different cultures and regions, the basic idea of granting individuals or groups the right to operate public assets or services in exchange for compensation remains a common feature of concession agreements.

2. Concession arrangements during the Middle Ages

Concession arrangements in medieval times often took the form of land grants, trade privileges, and resource extraction rights. These were granted by monarchs, feudal lords, or religious institutions to individuals or corporate entities in exchange for services, loyalty, or other types of remuneration. Some examples of operations with concession arrangement features are shown in *Table 2*.

Table 2

Operations with concession arrangement features during the Middle Ages

Area	Description	Example
Feudal Land Grants	A lord would grant land to a vassal, who would then owe military service, labor, or other forms of tribute. A feudal land grant often included not just agricultural land but also forests, fishing rights, mineral resources, and the peasants who lived on the land. <i>Key features:</i> granting authority; exclusive rights; duration; obligations and services; legal framework	Norman England, Capetian France, Holy Roman Empire
Guilds and Trade Privileges	Guilds often enjoyed special privileges granted by the local lord or monarch. These could include exclusive rights to trade in certain goods, or to practice a particular craft. In exchange, the guild might provide the city with a militia, or contribute taxes and levies. <i>Key features:</i> exclusive rights; quality control; market access; legal and regulatory powers	Hanseatic League, Flemish Cloth Guilds, Venetian Glassmakers
Tax Farming	The right to collect certain taxes was sold or leased to an individual or group, who would then be responsible for gathering these funds from the populace. The tax farmer paid an upfront fee to the state for this privilege and then attempted to collect as much tax as possible to make a profit. <i>Key features:</i> upfront payment; profit motive; fixed term; regulatory oversight	Fermiers Généraux (France), iltizam (Ottoman Empire), Zamindari (Mughal Empire)
Monastic Lands	Religious institutions, particularly monasteries, often received land grants from kings or nobles. These could be considered concessions given in exchange for prayers, educational services, or medical care provided by the religious institution. <i>Key features:</i> land and resources; spiritual services; social and educational services; autonomy; perpetuity	The Abbey of Cluny, Lindisfarne, Cistercians, Teutonic Order
Toll and Market Rights	In medieval Europe, the authority to collect tolls on roads, bridges, and rivers, or to hold markets, was often granted by a monarch or feudal lord as a form of concession. Such rights were usually conferred upon local lords, religious institutions, or even entire towns, enabling them to generate income by charging fees for the use of infrastructure or the privilege of trading in a particular place <i>Key features:</i> granting authority; exclusive rights; fees and share; regulations and responsibilities; duration.	London Bridge, Rhine river tolls, Pont Saint-Bénézet, staple ports in England

Source: compiled by the author according to (Watkin, 1979; Ogilvie, 2014; Coşgel & Miceli, 2009; Johnson & Koyama, 2014; Berman, 1986; Raftis, 1961; King, 2007).

Depending on the period and the region, these concession arrangements were shaped by various legal traditions, including Roman law, customary laws, and church laws. They played a crucial role in shaping medieval economic and social structures.

3. Concession arrangements in the XIX century

In the XIX century, the concept of concessions took on new dimensions due to the influences of industrialization, colonialism, and the rise of global capitalism (*Table 3*).

Table 3

Concession arrangements in XIX century

Area	Description	Example
Railway Concessions	The construction of railways required massive investments and the acquisition of land. Governments often granted companies the right to build and operate railways, sometimes offering land grants and subsidies as incentives. These concessions could span multiple countries, especially in the cases of transcontinental railroads	U.S. transcontinental, British, Argentine or Chinese railways
Infrastructure Projects	Increasing urbanization, industrialization, and technological advances led to the need for improved infrastructure. Infrastructure projects such as canals, roads, bridges, ports, and utilities required massive investments and often technical expertise that governments either did not have or could not allocate. As a result, governments increasingly turned to concession agreements with private entities	Suez Canal, London's Metropolitan Railway, (the world's first underground railway), Brooklyn Bridge, Manchester Ship Canal
Utility Concessions	The provision of urban utilities like water supply, gas, and later electricity often involved concession arrangements. Private companies would be granted the right to build and operate these utilities, usually for a set period, after which control might revert to the government. These concessions were seen as a way to encourage the construction and operation of essential public infrastructure without burdening the public treasury	London water companies, gas lighting in Paris, electricity in Berlin
Trade Concessions	They were often arrangements by which a country granted special trade privileges or access to its markets to another country or a private entity. These concessions were part and parcel of the economic and geopolitical landscape of the era, often closely tied to colonial expansion and the rise of capitalism. These concessions often focused on specific goods, such as spices, textiles, or opium, or were applicable in specific sectors like shipping. At the same time, they were often negotiated as part of more extensive diplomatic agreements or treaties and were used as leverage in geopolitical strategies	British East India Company had an exclusive concession to trade with India and later China, particularly in the tea and opium trade. Also, Hudson's Bay Company in North America
Financial Concessions	Governments in need of capital sometimes offered concessions related to tax collection, bond issuance, and other financial activities to foreign entities. A specific feature of such arrangements was granting financial privileges, which could range from the right to collect taxes or customs duties (tax farming) to the right to operate a central bank or mint currency	In the late XIX and early XX centuries, foreign powers secured the rights to operate banks in China, often with the power to issue currency

Source: prepared by the author according to (Moran, 1974; Wells, 1968; Veese, 2013; Blackiston, 1940; Vázquez-Fariñas et al., 2023).

Therefore, it is possible to single out the following main elements of concession arrangements inherent in most such operations of this period:

Granting Authority. Typically, a government (either local or national) would grant a company or consortium the right to build and operate the object of concession.

Exclusive Rights. These concessions usually offered exclusive rights to operate for a fixed period, during which the concessionaire could collect payments from users.

Fees and Revenue Sharing. In return for the concession, the government might require an upfront fee, a percentage of profits, or other forms of revenue-sharing.

Land and Resources. Often, governments would provide land and other resources at subsidized rates or even free of charge to incentivize the development of the concession object.

Regulatory Oversight. Concessionaires were often required to meet certain conditions, such as maintaining service standards, providing affordable fares, or ensuring safety.

Time-bound. Most railway concessions were time-bound, at the end of which control of the concession object would revert to the government, although there were also instances where the concessions were renewed or bought out.

Overall, the XIX century saw a complex interplay of economic interests, political power, and technological innovation shape the way concessions were granted and operated. These arrangements had long-term impacts, shaping economic and geopolitical realities well into the XX century and beyond.

4. Concession arrangements in the XX century

Concession arrangements continued to evolve, influenced by geopolitical shifts, decolonization, technological advances, and changing economic paradigms (*Table 4*).

Consequently, it is possible to single out the following main elements of concession arrangements inherent in most such operations of this period:

Granting Authority. Typically, a national or regional government granted the concession, often backed by legislative or executive measures.

Terms and Duration. Concessions generally laid out the terms under which exploration and production would occur, how long the agreement would last, and how it could be renewed or terminated.

Royalties, Taxes and Revenue Sharing. Most concessions required the payment of royalties, additional taxes and fees, or had to share a percentage of their revenue with the government.

Local Content. Some concessions required companies to hire local workers, partner with local companies, or invest in local development.

Ownership of Resources. The granting authority usually retained ownership of the resources, while the concessionaire had the right to explore, extract, build and sell/operate.

Table 4

Concession arrangements in XX century

Area	Description	Example
Oil and Gas Concessions	The XX century saw oil concessions' expansion and gradual transformation, especially in the Middle East. Initially, Western companies held significant, long-term concessions. However, the rise of OPEC and growing nationalization movements led to the renegotiation or termination of many such arrangements	Cartel "the Seven Sisters" in the Middle East, Anglo-Persian Oil Company in Iran, Alaska's Prudhoe Bay
Infrastructure and Utilities	Public-private partnerships for building infrastructure like roads, bridges, and tunnels became more common, especially after World War II. Private companies would build and operate these facilities for a specified term before transferring ownership to the government. The private company usually had the right to collect user fees or tariffs, and sometimes there was a revenue-sharing arrangement with the government. Often, the concession agreements specified the quality of service to be maintained and penalties for non-compliance	Channel Tunnel, Panama Canal, toll roads in the United States
Telecom Concessions	The rapid technological advances in telecommunications led to various concession models. Governments often granted these concessions to domestic or foreign private companies, allowing them to build and operate service such as landline telephone networks, mobile phone services, and, later, broadband Internet. Many concessions included clauses that required the provider to extend services to underserved or rural areas as part of the agreement	British Telecom (BT), Mexican Telmex Concession, France Telecom (now Orange), AT&T and Regional Bell companies in the USA
Airport and Port Concessions	Airports and ports have been increasingly operated through concession agreements, wherein private or semi-private companies manage the facilities on behalf of the government for a certain period. Such concessions usually involved private sector firms or consortiums designing, financing, building, and then operating the facility for a specified period before handing it back to the public sector. The range of services could include everything from terminal operations and ground handling to retail spaces within the airport or port	BAA and British airports, Fraport in Germany, Port of Singapore, Port of Rotterdam
Tourism Concessions	These concessions were granted to operate tourism-related services within public lands, natural reserves, or historical sites. They ranged from hospitality services like hotels and lodges to outdoor recreational activities such as guided tours, boating, or safaris	U.S. National parks, African safari lodges, tour operators at Machu Picchu (Peru)

Source: compiled by the author according to (Moran, 1974; Wood et al., 2016, Ghandi & Lin Lawell, 2014; the World Bank, 1986; Johnson, 1903; Wallsten, 2005; Landoni, 2012; Button, 2008; Dinica, 2017; Wyman et al., 2011).

Overall, the XX century saw growing scrutiny and activism around concessions' social and environmental impacts, leading to various reforms and greater emphasis on sustainability and social responsibility. It was especially true for natural resource concessions in developing countries, which became focal points for debates around environmental degradation and social justice. Overall, during this period, the concession landscape was complex and diverse, shaped by many economic, technological, and geopolitical factors.

5. Concession arrangements in the XXI century

Concession arrangements continue to adapt and evolve shaped by technological advances, global economic shifts, and increased social and environmental awareness (*Table 5*).

Table 5

Key sectors and trends of concession arrangements in the XXI century

Area	Description
Telecommunications, Technology and Data	The allocation of electromagnetic spectrum for mobile communication, crucial for the operation of wireless technologies and the Internet, typically occurs through licensing agreements, a form of concession, often involving auctions. Additionally, concession arrangements have extended into the digital realm, including exclusive contracts for data management, software platforms, and cloud services. These digital concessions can sometimes have monopolistic implications, which has led to increased scrutiny from regulatory bodies
Infrastructure and Transportation	Concessions in the transportation sector extend beyond traditional models like toll roads and bridges, including more complex arrangements for public transportation systems, electric vehicle charging networks, and even pilot programs for autonomous vehicles
Renewable Energy	Given the growing emphasis on sustainable development, there's a rise in concessions for renewable energy projects like wind, solar, and hydropower. These often involve agreements with local communities and governments and may come with specific environmental and social responsibility mandates
Social Infrastructure	There is an emerging trend of concessions in social infrastructure like hospitals, schools, and prisons. These arrangements can be contentious due to the ethical implications of private sector involvement in public services
Tourism and Leisure	Concessions for operating hotels, restaurants, or shops in national parks, heritage sites, or other tourist destinations are also common. These often require adherence to specific environmental and cultural guidelines

Source: compiled by the author according to (Miranda, 2007; Nel, 2020; Gürkaynak et al., 2014; the EPEC, 2022, 2023; the World Bank, 2023; the Inter-American Development Bank, 2024; Balkan Green Energy News, 2023; Sysoiev, 2020; Dinica, 2017; Wyman et al., 2011).

Generally, the XXI century concession landscape is complex, influenced by globalization, technological change, and increasing awareness of social and environmental issues. Therefore, modern concession agreements often involve multiple parties and are subject to various laws, regulations, and international standards.

Conclusions

Summarizing the research results of the genesis, concession as a form of public-private partnership (PPP) has its roots in the complex interplay of economics, politics, and societal needs that evolved over centuries. Historically, there has been a continuous need for public goods and services like roads, bridges, markets, and utilities. However, the capital and expertise required to establish and maintain these services often exceeded the resources available to governments or local authorities. It created the need to attract

the resources of private companies and led to the emergence and development of concession arrangements. The concession has been gone through a long path of evolution.

Early Forms. The origin and first manifestations of concession in ancient and medieval times were for example, lords or monarchs granted individuals or organizations the right to collect tolls or hold markets. It allowed the entity to earn revenue while also serving a public need. As a result of this stage, the first concessions were formed, often providing a time-bound exclusive right to operate and collect revenue.

Legal Formalization. The development of concessions in the XIX century was due to the Industrial Revolution and the associated surge in infrastructure projects (such as railways, ports, and utilities), which left many governments unable to afford these projects on their own and seeking private investors to share the burden. As the concept of a modern nation-state emerged, legal systems became more standardized. Concessions evolved from royal grants or decrees to formal contractual agreements, often ratified by legislatures. Alongside this, regulatory bodies were created to oversee these concessions to ensure public interest was upheld (e.g., preventing monopoly pricing).

Modern Evolution. In the XX century, concessions expanded significantly to include oil fields, telecommunications, and even public services like healthcare and education. Due to globalization, international standards for public-private partnerships and concessions have been developed, often mediated by international bodies like the World Bank for projects in developing countries. Today, concessions cover an ever-wider array of public services and goods, from renewable energy projects to operating entire prisons or healthcare systems. Modern concessions are complex, often involving multiple stakeholders, including local communities and international organizations.

All things considered, the concept of concessions as a form of public-private partnership evolved from basic arrangements of granting rights and privileges to complex multi-stakeholder agreements for a wide array of public services and goods. As expected, the concept will continue to develop, including considering sustainable development goals.

REFERENCE	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ
Amelung, I., & Schefold, B. (Eds.). (2021). <i>European and Chinese Histories of Economic Thought: Theories and Images of Good Governance. (1st ed.)</i> . Routledge, 63-66. https://doi.org/10.4324/9780367-434496	Amelung, I., & Schefold, B. (Eds.). (2021). <i>European and Chinese Histories of Economic Thought: Theories and Images of Good Governance (1st ed.)</i> . Routledge, 63-66. https://doi.org/10.4324/9780367-434496
Balkan Green Energy News. (2023). <i>Concession agreement for 54.6 MW wind farm in Kupres in BiH gets green light</i> . https://balkangreenenergynews.com/concession-agreement-for-54-6-mw-wind-farm-in-kupres-in-bih-gets-green-light/	Balkan Green Energy News. (2023). <i>Concession agreement for 54.6 MW wind farm in Kupres in BiH gets green light</i> . https://balkangreenenergynews.com/concession-agreement-for-54-6-mw-wind-farm-in-kupres-in-bih-gets-green-light/

Berman, C. H. (1986). Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians. A Study of Forty-Three Monasteries. <i>Transactions of the American Philosophical Society</i> , 76(5), i–XIV+1–179. https://doi.org/10.2307/1006411	Berman, C. H. (1986). Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians. A Study of Forty-Three Monasteries. <i>Transactions of the American Philosophical Society</i> , 76(5), i–XIV+1–179. https://doi.org/10.2307/1006411
Blackiston, A. H. (1940). The Story of the Concession. <i>Louisiana Law Review</i> , 2, (2), 330-337. https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1142&context=lairev	Blackiston, A. H. (1940). The Story of the Concession. <i>Louisiana Law Review</i> , 2(2), 330-337. https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1142&context=lairev
Button, K. (2008). Air transportation infrastructure in developing countries: privatization and deregulation. <i>Aviation Infrastructure Performance: A Study in Comparative Political Economy</i> . https://www.researchgate.net/publication/252202873_Air_transportation_infrastructure_in_developing_countries_Privatization_and_deregulation	Button, K. (2008). Air transportation infrastructure in developing countries: privatization and deregulation. <i>Aviation Infrastructure Performance: A Study in Comparative Political Economy</i> . https://www.researchgate.net/publication/252202873_Air_transportation_infrastructure_in_developing_countries_Privatization_and_deregulation
Caranta, R., & Patrito, P. (2020). Chapter 2 An intellectual history of concessions and PPP law. In <i>Public-Private Partnerships and Concessions in the EU</i> . https://doi.org/10.4337/9781839105012.00008	Caranta, R., & Patrito, P. (2020). Chapter 2 An intellectual history of concessions and PPP law. In <i>Public-Private Partnerships and Concessions in the EU</i> . https://doi.org/10.4337/9781839105012.00008
Coşgel, M. M., & Miceli, T. J. (2009). Tax Collection in History. <i>Public Finance Review</i> , 37(4), 399-420. https://doi.org/10.1177/1091142109331636	Coşgel, M. M., & Miceli, T. J. (2009). Tax Collection in History. <i>Public Finance Review</i> , 37(4), 399-420. https://doi.org/10.1177/1091142109331636
de Ligt, L., & Northwood, S. (Eds.). (2008). <i>People, Land, and Politics: Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC-AD 14</i> (1st ed., Vol. 303). BRILL. https://doi.org/10.1163/ej.9789004171183.i-656	de Ligt, L., & Northwood, S. (Eds.). (2008). <i>People, Land, and Politics: Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy, 300 BC-AD 14</i> (1st ed., Vol. 303). BRILL. https://doi.org/10.1163/ej.9789004171183.i-656
Dinica, V. (2017). Tourism concessions in National Parks: neo-liberal governance experiments for a Conservation Economy in New Zealand. <i>Journal of Sustainable Tourism</i> , 115-133. https://doi.org/10.1080/09669582.2015.1115512	Dinica, V. (2017). Tourism concessions in National Parks: neo-liberal governance experiments for a Conservation Economy in New Zealand. <i>Journal of Sustainable Tourism</i> , 115-133. https://doi.org/10.1080/09669582.2015.1115512
Dolgopol, N. Y. (2021). Historical stages of concession development. <i>Mechanisms for ensuring sustainable development of the economy: problems, prospects, international experience: materials of the II International. science and practice conf.</i> Kharkiv. 32-35. http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/6538/1/t-k_23.04.21.pdf#page=32	Долгопол, Н. Ю. (2021). Історичні етапи розвитку концесії. <i>Механізми забезпечення сталого розвитку економіки: проблеми, перспективи, міжнародний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф.</i> Харків. 32-35. http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/6538/1/t-k_23.04.21.pdf#page=32
Ghandi, A., Lin Lawell, & Cynthia, C.-Y. (2014). Oil and gas service contracts around the world: A review. <i>Energy Strategy Reviews</i> , 1-17. https://doi.org/10.1016/j.esr.2014.03.001	Ghandi, A., Lin Lawell, & Cynthia, C.-Y. (2014). Oil and gas service contracts around the world: A review. <i>Energy Strategy Reviews</i> , 1-17. https://doi.org/10.1016/j.esr.2014.03.001
Gruber, J. W. (1948). Irrigation and Land Use in Ancient Mesopotamia. <i>Agricultural History</i> , 22(2), 69-77. http://www.jstor.org/stable/3739264	Gruber, J. W. (1948). Irrigation and Land Use in Ancient Mesopotamia. <i>Agricultural History</i> , 22(2), 69-77. http://www.jstor.org/stable/3739264
Gürkaynak, G., Yilmaz, I., & Taskiran, N. (2014). Protecting the communication: Data protection and security measures under telecommunications regulations in the digital age. <i>Computer Law & Security Review</i> , (30), 179-189. https://doi.org/10.1016/j.clsr.2014.01.010	Gürkaynak, G., Yilmaz, I., & Taskiran, N. (2014). Protecting the communication: Data protection and security measures under telecommunications regulations in the digital age. <i>Computer Law & Security Review</i> , (30), 179-189. https://doi.org/10.1016/j.clsr.2014.01.010

Jin, G., & Schulze, G. G. (2024). Historical Legacies and Urbanization: Evidence from Chinese Concessions. <i>CESifo Working Paper No. 10976</i> . http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4748025	Jin, G., & Schulze, G. G. (2024). Historical Legacies and Urbanization: Evidence from Chinese Concessions. <i>CESifo Working Paper No. 10976</i> . http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4748025
Johnson, E. R. (1903). The Panama Canal: The Title and Concession. <i>Political Science Quarterly</i> , 18(2), 197-215. https://doi.org/10.2307/2140680	Johnson, E. R. (1903). The Panama Canal: The Title and Concession. <i>Political Science Quarterly</i> , 18(2), 197-215. https://doi.org/10.2307/2140680
Johnson, N. D., Koyama, M. (2014). Tax farming and the origins of state capacity in England and France. <i>Explorations in Economic History</i> . Vol. 51, 1-20. https://doi.org/10.1016/j.eeh.2013.07.005	Johnson, N. D., Koyama, M. (2014). Tax farming and the origins of state capacity in England and France. <i>Explorations in Economic History</i> . Vol. 51, 1-20. https://doi.org/10.1016/j.eeh.2013.07.005
King, P. W. (2007). Medieval Turnpikes. <i>Journal of Railway and Canal Historical Society</i> . 35(10), 740-746. https://rchs.org.uk/wp-content/uploads/2020/02/Journal-200-Dec-2007.pdf#page=6	King, P. W. (2007). Medieval Turnpikes. <i>Journal of Railway and Canal Historical Society</i> . 35(10), 740-746. https://rchs.org.uk/wp-content/uploads/2020/02/Journal-200-Dec-2007.pdf#page=6
Landoni, M. (2012). The public-private partnership in the Italian satellite telecommunication system design: SIRIO and Italsat (1969–1996). <i>Department of Economics, Management and Quantitative Methods at Università degli Studi di Milano – Departmental Working Papers</i> , 1-21. https://air.unimi.it/retrieve/dfa8b98f-28b4-748b-e053-3a05fe0a3a96/DEAS-2012_20wp.pdf	Landoni, M. (2012). The public-private partnership in the Italian satellite telecommunication system design: SIRIO and Italsat (1969–1996). <i>Department of Economics, Management and Quantitative Methods at Università degli Studi di Milano – Departmental Working Papers</i> , 1-21. https://air.unimi.it/retrieve/dfa8b98f-28b4-748b-e053-3a05fe0a3a96/DEAS-2012_20wp.pdf
Levine, R., Lin, C., Ma, C., & Xu, Y. (2023). The Legal Origins of Financial Development: Evidence from the Shanghai Concessions. <i>The Journal of Finance</i> . 78(6). http://dx.doi.org/10.1111/jofi.13284	Levine, R., Lin, C., Ma, C., & Xu, Y. (2023). The Legal Origins of Financial Development: Evidence from the Shanghai Concessions. <i>The Journal of Finance</i> . 78(6). http://dx.doi.org/10.1111/jofi.13284
Lustig, D. (2020). <i>Veiled Power: International Law and the Private Corporation 1886–1981</i> . https://doi.org/10.1093/oso/9780198822097.001.0001	Lustig, D. (2020). <i>Veiled Power: International Law and the Private Corporation 1886–1981</i> . https://doi.org/10.1093/oso/9780198822097.001.0001
Michel, C. (2012). The Kārum Period on the Plateau. <i>The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)</i> . 313-336. http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195376142.013.0013	Michel, C. (2012). The Kārum Period on the Plateau. <i>The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10,000-323 BCE)</i> . 313-336. http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195376142.013.0013
Miranda, N. (2007). Concession Agreements: From Private Contract to Public Policy. <i>The Yale Law Journal</i> , 117(3), 510-549. https://doi.org/10.2307/20455800	Miranda, N. (2007). Concession Agreements: From Private Contract to Public Policy. <i>The Yale Law Journal</i> , 117(3), 510-549. https://doi.org/10.2307/20455800
Moran, T. H. (1974). The Evolution of Concession Agreements in Underdeveloped Countries and the United States National Interest, 7. <i>Vanderbilt Law Review</i> , 315. https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol7/iss2/3	Moran, T. H. (1974). The Evolution of Concession Agreements in Underdeveloped Countries and the United States National Interest, 7. <i>Vanderbilt Law Review</i> , 315. https://scholarship.law.vanderbilt.edu/vjtl/vol7/iss2/3
NEL, D. (2020). Allocation of Risk in Public Private Partnerships in Information and Communications Technology. <i>International Journal of EBusiness and EGovernment Studies</i> , 12(1), 17-32. https://doi.org/10.34111/ijepeg.202012102	NEL, D. (2020). Allocation of Risk in Public Private Partnerships in Information and Communications Technology. <i>International Journal of EBusiness and EGovernment Studies</i> , 12(1), 17-32. https://doi.org/10.34111/ijepeg.202012102
Ogilvie, S. (2014). The Economics of Guilds. <i>The Journal of Economic Perspectives</i> , 28(4), 169-192. https://doi.org/10.1257/jep.28.4.169	Ogilvie, S. (2014). The Economics of Guilds. <i>The Journal of Economic Perspectives</i> , 28(4), 169-192. https://doi.org/10.1257/jep.28.4.169

Raftis, J. A. (1961). Western Monasticism and Economic Organization. <i>Comparative Studies in Society and History</i> , 3(4), 452-469. http://www.jstor.org/stable/177665	Raftis, J. A. (1961). Western Monasticism and Economic Organization. <i>Comparative Studies in Society and History</i> , 3(4), 452-469. http://www.jstor.org/stable/177665
Roselaar, S. T. (2010). Public Land in the Roman Republic: A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396-89 BC. <i>Oxford Studies in Roman Society & Law</i> . https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577231.001.0001	Roselaar, S. T. (2010). Public Land in the Roman Republic: A Social and Economic History of Ager Publicus in Italy, 396-89 BC. <i>Oxford Studies in Roman Society & Law</i> . https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577231.001.0001
Sysoiev, M. (2020). <i>Concessions and PPP for the energy and other sectors in Ukraine</i> . https://www.linkedin.com/pulse/concessions-ppp-energy-other-sectors-ukraine-maksym-sysoiev/	Sysoiev, M. (2020). <i>Concessions and PPP for the energy and other sectors in Ukraine</i> . https://www.linkedin.com/pulse/concessions-ppp-energy-other-sectors-ukraine-maksym-sysoiev/
The EPEC (the European PPP Expertise Centre). (2022). <i>Electric vehicle charging concessions A contract guide for public authorities</i> . https://www.eib.org/attachments/publications/electric_vehicle_charging_concessions_en.pdf	The EPEC (the European PPP Expertise Centre). (2022). <i>Electric vehicle charging concessions A contract guide for public authorities</i> . https://www.eib.org/attachments/publications/electric_vehicle_charging_concessions_en.pdf
The EPEC (the European PPP Expertise Centre). (2023). <i>Market update Review of the European public-private partnership market in 2022</i> . https://www.eib.org/attachments/lucalli/20230009_epec_market_update_2022_en.pdf	The EPEC (the European PPP Expertise Centre). (2023). <i>Market update Review of the European public-private partnership market in 2022</i> . https://www.eib.org/attachments/lucalli/20230009_epec_market_update_2022_en.pdf
The Inter-American Development Bank (2024). <i>Scaling Up Investments in Concessions and PPPs for Renewable Energy Mini-Grids</i> . https://www.iadb.org/en/who-we-are/topics/financial-markets/scaling-investments-concessions-and-ppps-renewable-energy-mini	The Inter-American Development Bank (2024). <i>Scaling Up Investments in Concessions and PPPs for Renewable Energy Mini-Grids</i> . https://www.iadb.org/en/who-we-are/topics/financial-markets/scaling-investments-concessions-and-ppps-renewable-energy-mini
The World Bank (1986). <i>Channel Tunnel Fixed Link – Concession Agreement</i> . https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/library/channel-tunnel-fixed-link-concession-agreement	The World Bank (1986). <i>Channel Tunnel Fixed Link – Concession Agreement</i> . https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/library/channel-tunnel-fixed-link-concession-agreement
The World Bank (2023). <i>Private Participation in Infrastructure (PPI). 2022 Annual Report</i> . https://ppi.worldbank.org/content/dam/PPI/documents/PPI-2022-Annual-Report.pdf	The World Bank (2023). <i>Private Participation in Infrastructure (PPI). 2022 Annual Report</i> . https://ppi.worldbank.org/content/dam/PPI/documents/PPI-2022-Annual-Report.pdf
Vázquez-Fariñas, M., Castro-Valdivia, M., Matés-Barco, J.-M. (2023). The Internationalisation of the British Gas Industry in Latin Europe in the Nineteenth Century. <i>The Gas Industry in Latin Europe</i> . 53-81. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36674-1_3	Vázquez-Fariñas, M., Castro-Valdivia, M., Matés-Barco, J.-M. (2023). The Internationalisation of the British Gas Industry in Latin Europe in the Nineteenth Century. <i>The Gas Industry in Latin Europe</i> . 53-81. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36674-1_3
Veaser, C. (2013). A Forgotten Instrument of Global Capitalism? International Concessions, 1870–1930, <i>The International History Review</i> , 35:5, 1136-1155. https://doi.org/10.1080/07075332.2013.820773	Veaser, C. (2013). A Forgotten Instrument of Global Capitalism? International Concessions, 1870–1930, <i>The International History Review</i> , 35:5, 1136-1155. https://doi.org/10.1080/07075332.2013.820773
Wallsten S. (2005). Returning to Victorian Competition, Ownership, and Regulation: An Empirical Study of European Telecommunications at the Turn of the Twentieth Century. <i>The Journal of Economic History</i> . 65(3). 693-722. https://doi.org/10.1017/S0022050705000252	Wallsten S. (2005). Returning to Victorian Competition, Ownership, and Regulation: An Empirical Study of European Telecommunications at the Turn of the Twentieth Century. <i>The Journal of Economic History</i> . 65(3). 693-722. https://doi.org/10.1017/S0022050705000252

Watkin, T. G. (1979). Feudal Theory, Social Needs and the Rise of the Heritable Fee. <i>Cambrian L. Rev.</i> , (10), 39. https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/camblr10&div=8&id=&page=	Watkin, T. G. (1979). Feudal Theory, Social Needs and the Rise of the Heritable Fee. <i>Cambrian L. Rev.</i> , (10), 39. https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/camblr10&div=8&id=&page=
Wells, L. T., Jr. (1968). The Evolution of Concession Agreements. <i>Economic Development Report</i> . Harvard University, Development Advisory Service.	Wells, L. T., Jr. (1968). The Evolution of Concession Agreements. <i>Economic Development Report</i> . Harvard University, Development Advisory Service.
Wood, A. D., Mason, C. F., Finnoff, D. (2016). OPEC, the Seven Sisters, and Oil Market Dominance: An Evolutionary Game Theory and Agent-Based Modeling Approach. <i>Journal of Economic Behavior & Organization</i> , (132). https://doi.org/10.1016/j.jebo.2016.06.011	Wood, A. D., Mason, C. F., Finnoff, D. (2016). OPEC, the Seven Sisters, and Oil Market Dominance: An Evolutionary Game Theory and Agent-Based Modeling Approach. <i>Journal of Economic Behavior & Organization</i> , (132). https://doi.org/10.1016/j.jebo.2016.06.011
Wyman, M, Barborak, J, Inamdar, N., & Stein, T. (2011). Best Practices for Tourism Concessions in Protected Areas: A Review of the Field. <i>Forests</i> , (2). https://doi.org/10.3390/f2040913	Wyman, M, Barborak, J, Inamdar, N., & Stein, T. (2011). Best Practices for Tourism Concessions in Protected Areas: A Review of the Field. <i>Forests</i> , (2). https://doi.org/10.3390/f2040913

Conflict of interest: The author certifies that he doesn't have financial or non-financial interest in the subject matter or materials discussed in this manuscript; the author have no association with state bodies, any organizations or commercial entities having a financial interest in or financial conflict with the subject matter or research presented in the manuscript. Given that the author is affiliated with the institution that publishes this journal, which may cause potential conflict or suspicion of bias and therefore the final decision to publish this article (including the reviewers and editors) is made by the members of the Editorial Board who are not the employees of this institution.

The author received no direct funding for this study.

Diadenko M. Evolution of concession operations. *Foreign trade: economics, finance, law*. 2024. № 2. P. 53-65. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)03](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)03)

Received by the editorial office 12.02.2024.

Sent after revision 23.02.2024.

Accepted for printing 27.02.2024.

Published online 11.04.2024.

ШВЕД Юрій,магістр, аспірант кафедри
економічної теорії та конкурентної політики
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0002-6977-2709

y.shved@knute.edu.ua

SHVED Yuriy,Master, Postgraduate Student
at the Department of Economics
and Competition Policy
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6977-2709

y.shved@knute.edu.ua

ТИТИШ Богдан,магістр, аспірант кафедри
економічної теорії та конкурентної політики
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0001-5041-4752

b.tytysh@knute.edu.ua

TYTYSH Bohdan,Master, Postgraduate Student
at the Department of Economics
and Competition Policy
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5041-4752

b.tytysh@knute.edu.ua

**КОНЦЕНТРАЦІЯ КАПІТАЛУ:
МЕРЕЖЕВО-ЦИФРОВИЙ ВИМІР**

В основі мережесих бізнесів є використання мережесих ефектів, а точніше: можливість монетизації мережесих ефектів обумовлює доходи власників таких мереж (платформ), а незначний вплив зростання мереж на витрати платформ (зокрема у розрахунок на одну транзакцію) сприяють росту їхньої прибутковості. Отже, справедливо припустити, що концентрація контролю над мережами призводить до збільшення конкурентних переваг відповідних учасників ринку, що своєю чергою сприяє концентрації капіталу та зменшенню конкурентності. Для перевірки цього припущення у дослідженні узагальнено та проаналізовано ключові особливості мережесих бізнесів (зокрема порівняно з іншими галузями) і реалізації мережесих ефектів, що призводять до концентрації капіталу та посилення впливу крупних акторів. У першій частині статті розглянуто механізм прояву унікальних характеристик мережесого бізнесу в контексті концентрації капіталу, зокрема стимулювання органічного та неорганічного розвитку, доступність фінансування та контроль над даними. Визначено механізм впливу кожного з таких чинників на концентрацію капіталу з погляду як сприяння капіталізації окремих платформ, так і обмеження ними дій конкурентів, відтак підкреслено сприятливість впливу таких факторів для крупних акторів, що отримують перевагу, використовуючи мережесі ефекти для концентрації капіталу. У другій частині запропоновано узагальнену модель взаємовпливу мережесих ефектів і концентрації капіталу, коли дія мережесих ефектів наявної платформи сприяє її органічному зростанню, що дозволяє подальший розвиток через неорганічне зростання для розширення

**CAPITAL CONCENTRATION:
DIGITAL-NETWORK DIMENSION**

The basis of network businesses is the use of network effects, and more precisely: the possibility of network effects monetization determines the revenues of the owners of such networks (platforms), while the insignificant impact of the growth of networks on the costs of platforms (in particular, in the calculation per one transaction) contributes to the growth of their profitability. Therefore, it is fair to assume that the concentration of control over networks leads to an increase in the competitive advantages of the relevant market participants, which in turn contributes to the concentration of capital and a decrease in competitiveness. To test this assumption, the study summarizes and analyses the key features of network businesses (in comparison with other industries inter alia) and the realization of network effects, which lead to the concentration of capital and the strengthening of the influence of large actors. The first part of the article examines the mechanism of manifestation of the unique characteristics of network business in the context of capital concentration, in particular, stimulation of organic and inorganic development, availability of financing and control over data. The mechanism of influence of each of these factors on the concentration of capital is determined from the point of view of both promoting the capitalization of individual platforms and limiting the actions of competitors, thus emphasizing the favourable influence of such factors for large actors who gain an advantage by using network effects for capital concentration. In the second part, a generalized model of the interaction of network effects and capital concentration is proposed, when the impact of the network effects of the existing platform contributes to its organic growth, which allows further development

функціоналу і/або збільшення кількості користувачів, що своєю чергою починає новий етап органічного росту; кожен з таких циклів зростання має за результат збільшення капіталізації платформи, а отже й концентрацію капіталу у відповідному сегменті ринку. Таким чином, пояснено загальну тенденцію до зменшення конкурентності у платформних бізнесах завдяки взаємодії мережових ефектів та концентрації капіталу. У третій частині розглянуто основні підходи щодо оцінки мережових ефектів з наведенням типових моделей, які використовуються у практиці концентрації капіталу в платформних бізнесах через злиття та поглинання або отримання доступу до фондового ринку.

Ключові слова: концентрація капіталу, цифровізація, мережові ефекти, злиття та поглинання.

JEL Classification: E44, F21, G15, G32.

through inorganic growth to expand the functionality and / or increase the number of users, which in turn starts a new stage of organic growth; each of these growth cycles results in an increase in the capitalization of the platform, and therefore the concentration of capital in the corresponding market segment. Thus, the general tendency to reduce competitiveness in platform businesses due to the interaction of network effects and capital concentration is explained. Finally, in the third part, the main approaches to the assessment of network effects are considered, with the provision of typical models used in the practice of capital concentration in platform businesses through mergers and acquisitions or gaining access to the stock market.

Keywords: capital concentration, digitalization, network effects, mergers and acquisitions.

Вступ

Спостерігаючи за світовими тенденціями соціально-економічного розвитку, можна зазначити, що ключові моменти суспільної та економічної діяльності концентруються навколо мереж. Мережа, тобто об'єднання великої кількості користувачів єдиної комунікаційної платформи, є важливою у сучасному соціальному та економічному середовищі, адже залучення до мережі – це можливість доступу до нових знань, важливої інформації, обмежених ресурсів. У сучасному світі це є необхідним для отримання конкурентних переваг як на рівні окремої людини, так і на рівні організації, підприємства, держави.

Усвідомлення економічної значущості мереж і необхідності розвитку мережових відносин сприяло створенню нового суспільного устрою – мережевої економіки. Цей економічний феномен формується завдяки цифровим технологіям, контактам (зв'язкам), правилам взаємодії між учасниками мережі та їх взаємодовірі.

За оцінками експертів *UNCTAD*, уже у 2019 р. частка мережевої економіки у світовому ВВП становила приблизно 15.5% (*UNCTAD*, 2019). Тобто досить високого рівня впливу мереж на світову економіку досягнуто ще до пандемії *COVID-19*, яка створила нові стимули для росту цифрових технологій як засобу комунікації та співпраці користувачів, що відзначено у звіті 2021 р. (*UNCTAD*, 2021).

У ширшому контексті під мережевізацією розуміють зміну світогляду, цифровізацію соціально-економічних процесів, проникнення інтернет-технологій у повсякденне життя та бізнес-середовище. Такі соціально-економічні трансформації стали сферою наукових інтересів закордонних учених ще у 1990-х рр., коли були окреслені деякі основні риси розвитку мережевої економіки. Концептуальні засади мережевого суспільства обґрунтовані М. Кастельсом, який розглядає мережеву економіку як синтез інформаційної та глобальної економіки, що характеризується розвитком інформаційно-комунікаційних мереж, де першочергове значення належить потокам даних (*Castells*, 1996).

У своїй праці "Нові правила для нової економіки" К. Келлі сформулював 10 правил або принципів функціонування мережевої

економіки, серед яких першим названо децентралізацію її діяльності (Kelly, 1999). Ця важлива особливість мережевого бізнесу не означає неможливість здійснення контролю над розпорошеними, децентралізованими мережами, зокрема й засобами концентрації капіталу, про що мова піде в основній частині цього дослідження.

К. Шапіро та М. Кац описали суть дії мережевих ефектів у цифровій економіці, зокрема зазначивши, що "Багато продуктів мають незначну або нульову вартість самі по собі, але створюють вартість, коли поєднуються з іншими" (Shapiro, Kaz, 1994), тим самим визначивши важливу економічну функцію мережевізації – можливість створення та збільшення вартості завдяки росту кількості та глибини контактів учасників мережі.

Аналізуючи праці науковців, які описували передумови, відправні точки формування мережевої економіки, варто зазначити, що автори відштовхувалися від теоретичних засад та визначення основних характеристик постіндустріальної економіки, які запропоновані Д. Беллом у його праці "Постіндустріальне суспільство: еволюція ідеї" ще у 1971 р. (Bell, 1971). Зокрема основними передумовами формування мережевої економіки можна вважати:

- усвідомлення значення людського капіталу у створенні вартості;
- перехід від матеріального до нематеріального виробництва (домінуюча роль сфери послуг);
- інформатизацію суспільства, що призводить до виникнення феномену володіння інформацією як однією з конкурентних переваг як окремої людини, так і приватної чи державної установи;
- технологічний прогрес, появу Інтернету та інших інновацій, які довели свою ефективність як інструменти суспільного та економічного розвитку.

Фундаментальною характеристикою мережевої економіки, яка відрізняє її від попередніх економічних систем, є розробка, передача та створення доданої вартості товарів і послуг у мережах, зокрема в Інтернеті, через інтегровані партнерські та клієнтські мережі. Як зазначають П. ван Баален та Л. Моратіс у праці "Управлінська освіта в мережевій економіці", "швидкість, нематеріальні активи (знання) та поєднаність користувачів є трьома засадничими елементами нової, мережевої економіки" (Van Baalen & Moratis, 2001).

Відповідно можемо визначити мережевий ефект як результат взаємодії учасників мережі щодо різноманітних суспільних, економічних, технологічних, політичних, наукових тощо явищ, які становлять спільний інтерес для учасників мережі.

Вивченням цієї проблематики займалися й українські вчені. Зокрема Н. Мазіна зауважує, що основним механізмом, який використовується суб'єктами господарювання для координації своєї діяльності в мережі, є формальні та неформальні колективні угоди (відносини), які підтримуються оперативним обміном інформацією в режимі онлайн (Мазіна, 2009).

Таким чином, мережева економіка, яка має низку суттєвих відмінностей від попередньої системи, змінює ієрархію економічних відносин: інформація є ресурсом управління в мережі, де вирішальну роль відіграють неформальні відносини, а також наявні горизонтальні операційні зв'язки. Така модель управління робить організацію гнучкою до позитивних змін і чутливою до можливих кризових явищ, а відтак соціум стає ключовим об'єктом управління, оскільки саме характерні для нього зв'язки забезпечують ефективність роботи мережі через взаємодію її учасників.

О. Керей продовжує аналіз особливостей форм організації підприємства в мережевій економіці, досліджуючи характерні для них транзакційні витрати (Керей, 2016). А. Гриценко та Є. Песоцька запропонували власний підхід до розрізнення благ у мережевій економіці як ординарні, ієрархічні та мережеві. Останні, на думку авторів, мають корисність, що виявляється лише через мережеві зв'язки (Гриценко, Песоцька, 2013). Тож дослідники продовжують та розвивають думку К. Шапіро та М. Каца про особливості економічних функцій мережевізації.

Отже, розвиток мережевої економіки змінює форму та зміст взаємодії економічних акторів. Зміна форми відбувається завдяки проникненню інтернет-технологій, тобто відбувається оцифрування бізнес-процесів, державних і банківських послуг, міжособистісного спілкування тощо. Зміст під впливом цифровізації змінюється через зростання масиву й якості даних, а також модифікацію характеру та частоти контактів користувачів.

З погляду бізнесу, український учений Ю. Уманців вказує на те, що "на сучасному етапі розвитку економічних відносин важливим суб'єктом поглиблення глобалізаційних процесів є мережеві структури. Саме у середовищі корпорацій використовуються нові, мережеві форми структурної інтеграції, що об'єднують економічні суб'єкти у глобальні ланцюги створення вартості. Якраз такі мережі зорієнтовані на підвищення конкурентоспроможності суб'єктів на основі ефективного використання синергетичних ефектів" (Уманців, 2021).

Серед останніх досліджень проблематики впливу цифровізації й мережевих ефектів як її відображення в комерційній діяльності на економіку загалом варто зазначити праці, сфокусовані на вивченні окремих важливих аспектів такого впливу.

Наприклад, вивчаючи взаємозв'язок цифровізації (вираженої через кількість користувачів мобільного зв'язку та Інтернету) і величини прямих іноземних інвестицій з економічним розвитком та зростанням добробуту, автори відмічають пряму залежність між дослідженими показниками (*Kusairi et al.*, 2023).

У дослідженні впливу цифрової стратегії на конкурентність бізнесу (*Afaishat et al.*, 2024) доводиться наявність кореляції між ефективним впровадженням цифрової стратегії й конкурентоздатністю у банківському секторі.

Цікаві висновки зроблено на основі дослідження кореляції капіталізації компаній цифрового сектору в Китаї та їх зусиль щодо впровадження механізмів сталого розвитку (*ESG*) (*Wang et al.*, 2024): доведено, що активізація таких зусиль, що виражена в *ESG*-рейтингах підприємств, призводить до ефекту, оберненого очікуваному – капіталізація досліджених компаній падає.

Тож наразі є значний масив досліджень, які відстежують пряму і значну залежність між показниками діяльності акторів цифрової економіки та ефективністю використання ними мережових ефектів, а конкретніше – монетизації мережових зв'язків. Такі дослідження є актуальними у світлі зростання значення мережової економіки.

Водночас відносно мало уваги, зокрема у вітчизняній науковій літературі, приділяється вивченню характеру конкуренції та концентрації капіталу у цифровій економіці. Однак для крупних ринків, де технології стають якщо не основою економіки, то принаймні її важливим компонентом, який демонструє найвищі темпи зростання, такі питання є надактуальними.

Magnificent seven, "Чудова сімка", тобто найбільші компанії технологічного сектору США, а саме *Alphabet*, *Amazon*, *Apple*, *Meta*, *Microsoft*, *Nvidia* та *Tesla*, є не лише лідерами росту на фондовому ринку, але власне формують те саме рекордне зростання його капіталізації, яке спостерігається протягом останніх років (*The Economist*, 2023).

Неминуче вони стають і основними конкурентами в багатьох сегментах мережової економіки, проте характер такої конкуренції суттєво відмінний від тієї, яка була властива крупним бізнесам до ХХІ ст. В умовах українського ринку особливий характер конкуренції в мережовій економіці є актуальним щодо олігополістичного ринку послуг мобільного зв'язку (розглянуто детальніше далі). Отже, проблематика регулювання конкуренції, концентрації капіталу окремими акторами мережової економіки є актуальною як для української, так і для світової економіки.

Одним з визначних досліджень феномену конкуренції та концентрації капіталу у цифровій економіці є праця поточної очільниці Федеральної торговельної комісії, антимонопольного регулятора США Л. Хан "Антитрастовий парадокс *Amazon*" (*Khan*, 2017). Автор доводить, що основою конкурентних переваг технологічних компаній є контроль над мережами, який дозволяє монетизацію мережових ефектів для зростання доходів і капіталізації.

Відтак у продовження ідей Л. Хан, авторська гіпотеза полягає в тому, що з погляду концентрації капіталу як інструменту зростання мережових бізнесів, інтенсифікація використання мережових ефектів призводить до отримання конкурентних переваг власниками найбільших (найпопулярніших) платформ, що своєю чергою має наслідком подальшу концентрацію капіталу та зменшення конкуренції на відповідних ринках.

Метою статті є перевірка зазначеної гіпотези, тобто підтвердження або спростування ключового припущення про те, що результатом контролю над крупними мережами є концентрація капіталу, яка дозволяє формування додаткових мережових зв'язків (наприклад, через придбання нових мереж або розширення їх функціоналу) і відповідно посилення позицій крупних акторів на ринку.

Для досягнення мети дослідження у трьох частинах основного розділу статті висвітлено результати виконання таких завдань: розглянуто природу мережових ефектів у цифровій економіці; виявлено взаємовплив мережових ефектів і концентрації капіталу; описано та узагальнено підходи щодо вимірювання мережових ефектів, а відтак і взаємовпливу мережових ефектів та концентрації капіталу.

1. Мережевізація як підґрунтя концентрації капіталу у цифровій економіці

Цифрові платформи, що полегшують взаємодію між користувачами, які також іноді називають *n*-сторонніми платформами або маркетплейсами, здебільшого лежать в основі бізнес-моделей крупних підприємств цифрової економіки. Серед них можна назвати *Airbnb*, *Facebook*, *Postmates*, *Snapchat*, *Uber* тощо. Основою бізнес-моделей цих цифрових платформ є використання потенціалу мережових ефектів, які виникають тоді, коли цінність цифрової платформи для її користувачів залежить не лише від особливостей і функціональності самої платформи, але й зростає зі збільшенням кількості інших користувачів і взаємодії між ними.

Цифрові платформи можуть досягати двох основних типів мережових ефектів: односторонніх і перехресних.

Односторонні мережеві ефекти, які також називають прямими мережевими ефектами, описують ситуацію, коли цінність платформи зростає зі збільшенням кількості однотипних користувачів платформи. Наприклад, цінність *ResearchGate* для дослідників зростає зі збільшенням кількості інших дослідників, що приєднуються до платформи й завантажують результати своїх досліджень.

Перехресні мережеві ефекти, які також називають непрямими мережевими ефектами, стосуються ситуацій з різними типами користувачів, коли одного з них (з одного боку платформи) приваблює інший тип користувачів (з іншого боку платформи). Наприклад, цінність *Uber* залежить від наявності як пасажирів, так і водіїв, причому пасажирів підвищують привабливість платформи для водіїв і навпаки.

Таким чином, фундаментальне припущення, яке є в основі мережових ефектів, полягає в тому, що активні користувачі, які беруть участь у роботі платформи на постійній основі, збільшують цінність цифрових платформ. Загалом це є форма *ефекту масштабу* в умовах цифрової економіки.

Утім важливо не лише залучити користувачів, а й підтримувати їхню поточну активність для уможливлення реалізації мережевих ефектів. Іншими словами, створення цінності завдяки мережевим ефектам вимагає від користувачів активної участі в цифрових платформах, а не просто реєстрації та/або пасивного спостереження.

Прикладом важливості цього зауваження є порівняння соціальних медіаплатформ *Facebook* та *Google+*. Обидві передбачали схожий функціонал і на початкових етапах свого розвитку мали приблизно однакову кількість зареєстрованих користувачів, однак уже станом на 2015 р. *Google+* мав лише близько 7 млн активних користувачів проти 1.5 млрд у *Facebook*, і зрештою був виведений з ринку у 2019 р. (Snider, 2019).

Очевидно, що основою підтримки активності користувачів має бути як функціонал платформи, так і можливість її саморозвитку, що вдалося забезпечити *Facebook* і не вдалося *Google+*. Певну роль відіграє й новизна або звичність функціонала, оскільки той же *Facebook/Meta*, запустивши в липні 2023 р. додаток *Threads*, сподівався на успішну конкуренцію з аналогом *Twitter/X*, завдяки додатковому функціоналу через інтеграцію з *Instagram*, однак цього не сталося, і кількість активних користувачів почала падати вже через місяць, адже здебільшого користувачі продовжують використовувати більш звичний *Twitter/X*, попри значні зміни в політиці й управлінні компанії після появи нового власника (*India Today*, 2023). Однак наприкінці 2023 р. став помітним новий тренд – підвищення інтересу до додатка, що, правда, причиною цього стало не покращення функціонала *Threads*, а скоріше управлінські промахи *Twitter/X* (Hays, 2023).

Надалі важливим питанням є можливість підтримання активності наявних користувачів після того, як вони приєдналися до платформи. Так зване *підштовхування* – це цілеспрямовані зміни в середовищі прийняття рішень, наприклад, у цифровій платформі, які змінюють поведінку людей у передбачуваний спосіб, утім не утворюючи очевидних обмежень вибору. Поширеними стимулами є встановлення значень за замовчуванням з метою автоматизації процесу прийняття рішень.

Важливість підтримки й зростання кількості активних користувачів для бізнесу у цифровій економіці підтверджує вже той факт, що лідерство та забезпечення концентрації користувачів цифрових рішень менш тривалі у технологічних, ніж у традиційних бізнесах. За коротку історію цифрової економіки тимчасово домінуючі компанії вже кілька разів були витіснені зі своїх позицій новими інноваціями або появою більших конкурентів з більш функціональними рішеннями.

Наприклад, на ринку веб-браузерів послідовно домінували *Netscape*, *Internet Explorer* та *Google Chrome*. Хоча *Google* витіснив пошукові системи першого покоління й став другим у світі за ринковою капіталізацією, позиції групи на ринку онлайн пошуку перебувають під

загрозою через появу *ChatGPT*, що стало причиною впровадження останнього *Gemini* як відповідь з боку *Google* (Keary, 2023).

Крихкість завойованих позицій пояснюється особливо інтенсивною технологічною конкуренцією. Вартість входу на ринок є низькою: для виходу на цифрові ринки не потрібна наявність значного стартового капіталу, до того ж досить просто знайти фінансового спонсора для нових рішень, зокрема бізнес-ангелів. Конкуренти домінуючої компанії можуть у будь-який момент перехопити ініціативу і кинути виклик її монополії через швидке поширення нових функцій у великих масштабах (як у тому самому *ChatGPT*).

Нарешті, великі цифрові компанії конкурують між собою, постійно диверсифікуючи свої послуги та завойовуючи нові ринки, щоб отримати вигоду від синергії та розширити коло своїх користувачів двома основними способами:

вертикальна ("бункерні системи") і *горизонтальна* (бандлінгова) інтеграція в закритих екосистемах, покликаних утримати максимум користувачів. *Apple* є прикладом цієї стратегії: спочатку фокусуючись на ринку комп'ютерів, MP3-плеєрів і смартфонів, *Apple* поступово створила платформу контенту (*iTunes*) і магазин програмних додатків (*App Store*), які є єдиними джерелами поставок для користувачів її продуктів;

розвиток багатосторонніх бізнес-моделей платформ, що генерують непрямі мережеві ефекти, які важко відтворити новим учасникам (як уже вказувалося раніше, це проявляється в домінуванні тих же *Apple*, *Amazon*, *Google*, *Facebook* в окремих сегментах ринку).

Отже, цифрова економіка характеризується потужними мережевими ефектами, що спонукають ринки до консолідації контролю над мережами. Однак оскаржити такі домінуючі позиції простіше і швидше, ніж у традиційній економіці – це викликає постійну і проактивну протидію крупних акторів, які збільшують контроль над мережами та концентрують капітал для протидії конкурентам. Детальніше про особливості цієї протидії та її результати далі.

2. Основи механізму взаємовпливу мережевих ефектів і концентрації капіталу

В основі мережевих ефектів є технологічність цифровізації, яка зокрема передбачає:

- незмінний або відносно незмінний рівень витрат на підтримку технології за умов зростання кількості користувачів;
- відкритість таких технологій для нових користувачів, а також і до відносно простого процесу її адаптації, поліпшення, розширення функціонала та інтеграції з іншими рішеннями.

З огляду на ці особливості, з'ясуємо, яким чином концентрація капіталу впливає на мережеві ефекти у таких важливих аспектах, як (рис. 1):

- генерування мережевих ефектів через платформну консолідацію;
- доступ до фінансування технологічних стартапів (венчурний капітал);
- доступ до даних та контроль над інтелектуальною власністю.

Рис. 1. Ключові чинники концентрації капіталу у цифровій економіці на основі мережевих ефектів

Джерело: складено авторами на основі власних досліджень та узагальнень.

Як зазначалося, саме цифрові платформи стають основою органічного та неорганічного зростання мережевих бізнесів. За даними дослідження, здійсненого венчурною компанією *NFX*, близько 70% вартості технологічних бізнесів походять від мережевих ефектів (*Currier*, 2019). Такі компанії, як *Amazon*, *Google*, *Facebook* та *Alibaba*, зайняли домінуючі позиції на окремих сегментах ринку, використовуючи мережеві ефекти як власних платформ, так і завдяки розширенню їх шляхом придбання конкурентів.

Тож, за деякими оцінками, станом на початок 2020 р. придбання *Instagram* за 1 млрд дол. США у 2012 р. принесло *Facebook* додаткові

152 млрд дол. США капіталізації; *Google* досяг майже 85 млрд дол. США додаткової капіталізації завдяки придбання *YouTube* у 2006 за 1.7 млрд дол. США, *eBay* – майже 46 млрд дол. США від придбання *PayPal* за 1.5 млрд дол. США у 2022 р. тощо (*Acquired*, 2020).

У названих угодах саме розширення мережі, а також доповнення її функціоналу і відповідна дія мережевих ефектів ставали основними чинниками концентрації капіталу.

Отже, концентрація капіталу дозволяє виявити розширити потенціал наявної платформи щодо створення більших мережевих ефектів через її взаємозв'язки з доповнювальними елементами.

Водночас приклад іншої угоди, а саме придбання *WhatsApp* з боку *Facebook*, дозволяє новому власнику не досягти швидкої монетизації послуг придбаної платформи. Однак *Facebook* зміг вийти на нові ринки, охопити нові аудиторії, тобто скористатися новосформованими між-платформними зв'язками та протестувати їх взаємодію, щоб пізніше досягти стратегічних цілей компанії в її новому позиціюванні як *metaverse*, тобто інтегрованого середовища віртуальної економіки з великим набором функцій. Такі функції згодом стануть незамінними для користувачів розширеної мережі, а отже збільшать її вартість та зміцнять позиції на ринку (*Investopedia*, 2022).

Технологічні стартапи та венчурний капітал: релевантність, привабливість, загалом потрібність цифрового рішення разом з можливістю його масштабування та реалізації мережевих ефектів стають тією обіцянкою для інвесторів, тією перспективою росту їх вкладень, яка навіть ідею, що виникла на іншому континенті й могла початково передбачати зовсім іншу цільову аудиторію, робить привабливою для фінансових інвесторів, оскільки завдяки мережевим ефектам і подальшій монетизації дає змогу мультиплікувати початкові відносно незначні вкладення. Наприклад, *YouTube* початково задумувався як сайт знайомств і навіть зареєстрований був на день св. Валентина 2005 р. (*Media Village*, 2023).

У разі ж, якщо інвестор готовий ризикнути відносно невеликими сумами вкладень у кілька таких ідей на ранньому етапі їхнього впровадження, навіть за умови провалу здебільшого з них, той самий мультиплікатор дасть змогу отримати прибуток від інвестицій у невелику кількість успішних проєктів. Тобто мережеві бізнеси дозволяють використання моделі бізнес-ангелів, стократний рівень дохідності окремих інвестицій для яких не є рідкістю (за умови інвестування в десятки стартапів, здебільшого з яких виявляються неуспішними) (*Orn*, 2022). Усе це й дає можливість навіть невеликим стартапам отримувати фінансування й успішно розвиватися, через деякий час навіть ставати успішними учасниками процесу концентрації капіталу, а крупним гравцям, зацікавленим у придбанні таких стартапів, – посилити мережевий ефект через концентрацію капіталу та технологій через придбання конкурентів.

Доступ до даних: цифровізація призвела до появи галузей, що базуються на даних, таких як штучний інтелект, машинне навчання та

аналітика великих даних. Компанії, що володіють великими обсягами даних і передовими можливостями їх аналізу, мають конкурентну перевагу, до того ж у деяких секторах, де за самою природою галузі відбувається велика кількість операцій з великою кількістю клієнтів щоденно, відсутність можливості оперувати великим обсягом даних унеможлиблює успішний розвиток бізнесу. Це, наприклад, стосується роздрібної торгівлі, банківської справи, страхування, операцій з нерухомістю тощо. Відповідно капітал концентрується у таких багатих на дані компаніях, які можуть використовувати інформаційні інсайти для створення інноваційних продуктів, підвищення ефективності та стимулювання зростання.

Як зазначалося, "підштовхування" є обов'язковою умовою успішної реалізації мережових ефектів через збереження та розширення кількості активних користувачів функціями платформного рішення. Відтак аналітика великих даних дозволяє робити ту чи іншу сервісну пропозицію або той, чи інший продукт цифрової економіки потрібним і релевантним для споживача, а через механізм таргетної реклами ще й стимулювати використовувати чи купляти такий товар або послугу постійно. Тобто аналітика великих даних – інструмент, незамінний для монетизації цифрового продукту, а отже й для росту його вартості й відповідно в цьому процесі мережові ефекти стимулюють подальшу концентрацію капіталу, і навпаки – доступ до даних стає основним чинником деяких угод з концентрації капіталу, до прикладу придбання *Fitbit* з боку *Google* за понад 2 млрд дол. (*Time*, 2019).

У тому самому ключі отримання додаткових переваг через контроль використання інформації, а саме інтелектуальної власності, високотехнологічні компанії, що володіють патентами або іншими правами, можуть генерувати значні прибутки, ліцензуючи свої технології або захищаючи свої ринкові позиції. При цьому впровадження таких найсучасніших технологій відбувається на платформах, де мережові ефекти досягають свого максимуму через реалізацію проривних ідей, що своєю чергою стимулює проникнення платформ на нові ринки і відповідну концентрацію капіталу (*Natarajan*, 2021).

Це особливо важливо в галузях, де інтелектуальна власність може відігравати вирішальну роль з огляду на створення мережових ефектів, наприклад, *medtech* або виробництво мобільних телефонів, носіїв, які необхідні для створення мережових ефектів. До прикладу, згадаємо довготривалий судовий спір щодо патентів між *Samsung* та *Apple*, викликаний розумінням критичності контролю над інтелектуальною власністю для успішної конкуренції у високотехнологічній сфері (*The Verge*, 2018).

Отже, венчурний капітал та прагнення розширення мереж задля досягнення більших мережових ефектів відіграють стимулюючу роль для росту платформних бізнесів загалом, тоді як доступ до даних та інтелектуальної вартості використовується більше як інструмент обмеження дій конкурентів і створення для крупних платформ кращих умов щодо концентрації капіталу.

Тому крупні підприємства цифрової економіки, контролюючи певну мережу, зацікавлені у її розширенні з використанням інструментів як органічного (наприклад, через збільшення функціонала чи маркетингові заходи), так і неорганічного зростання (через концентрацію капіталу у галузі, зокрема доповнення функціонала наявних мереж і вихід на нові географічні чи секторальні ринки, отримання доступу до нових груп користувачів, наприклад вікових).

Тож, з одного боку, відбувається вплив як мережевих ефектів на концентрацію капіталу через збільшення величини, а отже й вартості мережі, так і концентрації капіталу на зростання мережевих зв'язків, і відповідно їх інтенсифікацію та монетизацію. Узагальнюючи, мережеві ефекти стимулюють концентрацію капіталу, який своєю чергою шукає нові можливості розширення масштабу та функціональності мереж, що створюють нові мережеві ефекти, і в результаті починають новий цикл концентрації капіталу (рис. 2).

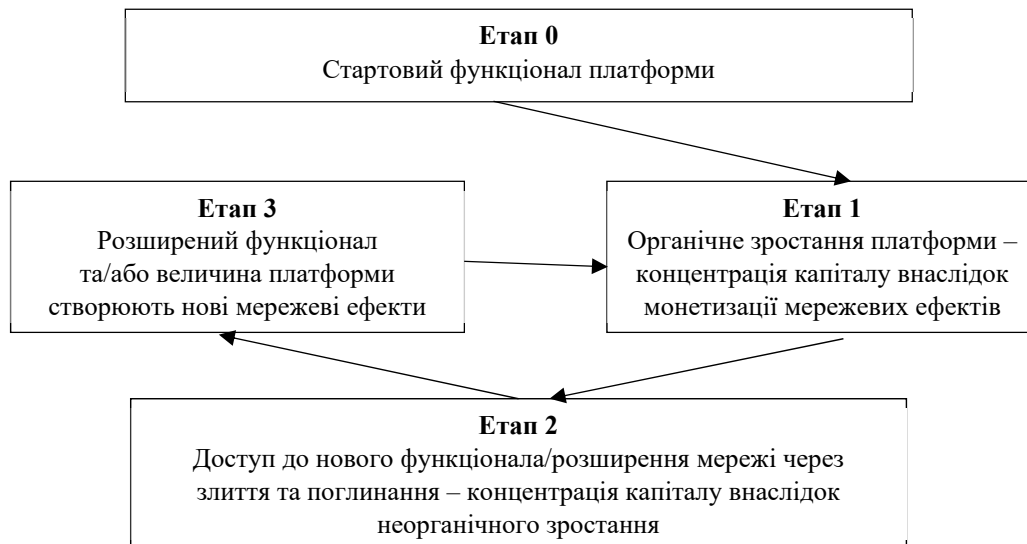

Рис. 2. Етапи взаємовпливу мережевих ефектів і концентрації капіталу

Джерело: складено авторами на основі власних досліджень та узагальнень.

Природно, що на другому етапі (рис. 2) перевагу щодо неорганічного зростання через отримання контролю над розробками чи збільшення мережі через придбання перспективних конкурентів, з доведеною можливістю монетизації мережевих ефектів, отримують більші платформи, які мають вищий фінансовий потенціал, зокрема й через доступ до більших обсягів та кращих умов кредитного або акціонерного фінансування (включно з доступом до фондового ринку). Це дає змогу крупним акторам ринку цифрових рішень як успішно розвиватися, так і залишатися на вигідніших позиціях з погляду конкуренції, попри регуляторні обмеження.

Л. Хан (Khan, 2017) доходить висновку, що "з погляду конкурентної політики, одним з найважливіших факторів ринків онлайн-платформ є

те, що на них переможець отримує все. Це здебільшого пов'язано з мережевими ефектами та контролем над даними – обидва чинники призводять до того, що початкові переваги підсилюються надалі". Тобто мова йде про те, що ті платформи, що з'явилися на ринку раніше та встигли "набрати вагу", тобто концентрувати капітал під своїм контролем, у результаті отримують довгострокові конкурентні переваги, що призводять до монополізації чи олігополізації ринків.

У цьому ж контексті дослідниця знаходить раціональне пояснення можливості концентрації капіталу крупними платформами навіть за умов збитковості їх діяльності протягом тривалого часу – основним мотивом стає можливість захоплення ринків, а не прибутковість, особливо на ранніх етапах розвитку (згадаємо вже зазначений приклад придбання *WhatsApp* з боку *Facebook*).

Таким чином, через дію мережових ефектів цифрова економіка має природну тенденцію до ринкової концентрації. Отже, концентрація капіталу в умовах цифрової економіки є інструментом отримання конкурентних переваг та збільшення вартості бізнесу, в основі якого є консолідація контролю над мережами, які дозволяють монетизацію існуючих мережових ефектів (зокрема через їх інтенсифікацію), і створюваних нових мережових зв'язків і відповідних ефектів. При цьому така концентрація капіталу досягається шляхом збільшення доходів та прибутків бізнесів з метою їх використання як для розширення функціонала мереж, так і для неорганічного росту, тобто отримання контролю над мережами конкурентів.

Уже згадувалося про ризики для конкуренції через таку концентрацію капіталу в цифровій економіці, однак питанню їх регулювання варто присвятити окреме дослідження. Наразі завершимо розгляд механізму взаємовпливу мережових ефектів та концентрації капіталу, проаналізувавши питання, яке впливає з зазначених висновків про допустимість збиткової діяльності задля концентрації капіталу, розкривши механізм оцінки вартості мережових бізнесів у цифровій економіці як засобу вимірювання концентрації капіталу.

3. Підходи щодо оцінки впливу мережових ефектів на вартість мережевого бізнесу в ході концентрації капіталу

У літературі описані деякі теоретичні моделі вимірювання мережових ефектів у контексті угод щодо концентрації капіталу, що також використовують у практиці таких угод.

Найчастіше для вимірювання мережових ефектів за основний критерій пропонується застосовувати кількість нових зв'язків, що утворюються в результаті угоди, та силу таких зв'язків (*Zhang et al.*, 2023) або зростання привабливості для користувача об'єднаної технологічної платформи через збільшення корисності транзакції для користувача, тобто покращення співвідношення ціна/вартість (*Farronato et al.*, 2020).

В основі цих підходів знаходяться дві головні концепції, які використовуються на ринку вже десятиліттями. Мова йде про визначення корисності (вартості) мережі з n кількістю учасників через встановлення зв'язків між ними (відповідно кожен такий зв'язок може мати певну вартість для власника мережі, наприклад, для учасників мережі грошових переказів кожен зв'язок означає певний транзакційний дохід).

За найвідомішим підходом, так званим законом Метклофа (за іменем автора, Роберта Метклофа, одного з винахідників технології *Ethernet*), вартість мережі збільшується пропорційно квадрату кількості учасників мережі, тобто є максимальною потенційною кількістю зв'язків між ними:

$$V = c \cdot n \cdot \frac{n-1}{2}, \quad (1)$$

де V – вартість мережі, а точніше загальна кількість зв'язків між ними;

c – певна константа, властива тій чи іншій мережі / типу мережі;

n – загальна кількість учасників (користувачів) мережі.

Також є спрощена версія, яка дає практично ту саму точність для великих мереж:

$$V = c \cdot \frac{n^2}{2}. \quad (2)$$

Додаючи до такої формули показник оцінювальної середньої вартості мережевого зв'язку між учасниками, можна порахувати очікувану економічну вартість мережі.

Існує велика кількість критичної літератури щодо точності цієї формули, наприклад, (*Briscoe et al.*, 2006), є й дослідження, які підтверджують її релевантність, наприклад для оцінки вартості *Facebook* (*Zhang et al.*, 2015).

Другий підхід, закон Бекстрома, пропонує оцінювати вартість мережі як суму корисності для всіх її користувачів, згідно з формулою:

$$\sum_{i=1}^n V_{i,j} = \sum_{i=1}^n \sum_{k=1}^m \frac{B_{i,j,k} - C_{i,j,k}}{(1+r_k)^{t_k}}, \quad (3)$$

де сума V – чиста поточна вартість усіх транзакцій користувача щодо мережі j за певний час;

i – один користувач мережі;

j – одна мережа;

k – одна транзакція;

n – загальна величина популяції користувачів;

m – загальна кількість транзакцій;

B та C – користь та вартість, відповідно, транзакції k для користувача i у мережі j ;

r – ставка дисконтування щодо часу транзакції k ;

t – час до транзакції k .

Тобто мова йде про сумування чистої вигоди (загальна вигода мінус вартість), яку отримує кожен користувач мережі. Відповідно, що

більша мережа, то більша вигода, однак з ростом вартості транзакції сума чистої вигоди може зменшуватися (простий приклад – перевантаження телекомунікаційної мережі). Безумовно такий підхід до визначення впливу мережевого ефекту набагато складніший, ніж попередній, і на практиці його застосування обмежене, однак як модель, що застерігає від переоцінки надмірної вигоди щодо зростання мережі, може допомогти уточнити її вартість з урахуванням росту витрат на кожну транзакцію (Buley, 2009).

Нарешті, ще один підхід – так званий закон Ріда, який є за великим рахунком продовженням і розвитком ідеї закону Метклофа, враховує, що у великих соціальних мережах не тільки встановлюються індивідуальні зв'язки між учасниками мережі, але й формуються підгрупи учасників (що безумовно справедливо для *Facebook*, *WhatsApp*, *Viber* тощо), які можуть формувати нові зв'язки.

Звісно, неможливо приймати усі ці підходи як інструменти точного визначення впливу концентрації капіталу в контексті формування мережевих ефектів. Однак ці розрахунки можуть давати орієнтовні значення, які уточнюються в ході оцінки бізнесу, а отже й рівня концентрації капіталу з урахуванням конкретної ситуації, історичних даних, маркетингових досліджень тощо.

Український дослідник В. Коваль зазначає реалізацію таких ефектів на прикладі операторів мобільного зв'язку у нашій державі (Коваль, 2012). Їх досягнення було і в основі мотивів концентрації капіталу в цій галузі (як через злиття та поглинання, так і через інвестиції в розширення функціонала наявних платформ) на початку XXI ст., зокрема через такі знакові угоди, як придбання оператора *Astelit (Lifecell)* з боку *Turkcell*, придбання ліцензій на стандарт зв'язку 3G компанією МТС (*Vodafone Україна*) (Економічна правда, 2015), а також придбання усіма крупними гравцями ліцензій на стандарт зв'язку 4G (Некрасов, 2018).

Отже, повертаючись до зазначеного зауваження про можливість концентрації капіталу акторами зі збитковими результатами діяльності, можемо зробити висновок про раціональність такого контринтуїтивного явища, адже цінність мережі, а отже й вартість мережевого бізнесу більшою мірою залежать від величини мережі та особливо кількості та інтенсивності зв'язків між її учасниками. Монетизація таких зв'язків і є основою діяльності, а також вартості мережевого бізнесу, тому особливо на ранніх етапах розвитку нового мережевого сервісу чи продукту збитковість діяльності є допустимою та найчастіше безальтернативною, передбачаючи ріст прибутковості через фактичну монополізацію ринку відповідних мережевих сервісів у майбутньому.

Висновки

Таким чином, у сучасних умовах, коли цифровізація є нормою повсякденності та важливим фактором розвитку економіки й суспільства, розвиток цифрових галузей має у своїй основі мережеві ефекти.

Зростання окремих бізнесів і навіть цілих галузей спричинений здебільшого зростанням кількості користувачів тієї чи іншої технології,

а точніше – збільшенням кількості зв'язків між користувачами певної мережі та інтенсивності її використання. Це призводить до збільшення кількості транзакцій між користувачами і користувачів з платформою, які мають економічне вираження через монетизацію таких транзакцій. Тож збільшується розмір операцій бізнесу, його доходи й прибуток, зокрема й завдяки зменшенню змінних витрат на одну транзакцію.

Цей ефект є основою капіталізації мережевих бізнесів, а отже підвищує концентрацію капіталу. Відповідно історичні доходи та прибутки (особливо на ранніх етапах функціонування мереж) мають відносно незначне значення для оцінки вартості мережевих бізнесів. Водночас перспективи поширення і розвитку технології обумовлюють мультиплікатори оцінки вартості, вищі за ті, які є типовими для галузей традиційної економіки (10 і вище) – це релевантно навіть для компаній, які лише нещодавно почали розробку своїх рішень.

І хоча мережеві ефекти дозволяють навіть зовсім "молодим" технологіям (стартапам) ставати привабливими об'єктами для інвестування і демонструвати високі показники оцінки бізнесу порівняно з початковими інвестиціями, в секторі цифрових технологій відбувається консолідація ринку і концентрація капіталу під контролем крупних акторів, причому рівень такої концентрації загалом може бути вищим, ніж для традиційних галузей.

Таким чином, підтверджено справедливість гіпотези, запропонованої на початку статті, про те, що використання мережевих ефектів у цифровій економіці призводить до отримання конкурентних переваг власниками найбільших платформ, що має наслідком концентрацію капіталу такими акторами і загальне зменшення конкурентності на відповідних ринках.

Відповідно, державна участь в регулюванні діяльності цифрового сектору має враховувати цю особливість технологічних ринків при розробці механізмів протидії надмірній концентрації капіталу і захисту конкуренції у таких секторах, адже, як доведено вище, механізм дії мережевих ефектів створює ризики обмеження такої конкуренції.

Відтак, подальшим важливим кроком дослідження концентрації капіталу в цифровій економіці на основі мережевих ефектів є визначення оптимальної регуляторної політики, яка би сприяла підтримці ефективності діяльності платформних бізнесів і водночас збереженню справедливих умов конкуренції між ними. Конкретні пропозиції щодо механізмів такої політики мають враховувати теоретичні основи впливу мережевих ефектів на концентрацію капіталу, викладені вище, а саме уникнення ситуацій, коли крупні актори обмежують доступ до своїх мереж або намагаються скористатися своїм домінуючим становищем. Наприклад, такі обмеження можуть включати заборону розміщення певних оголошень або завищення вартості їх розміщення у випадку онлайн-торгівлі, чи навпаки – заниження вартості розміщення оголошень для підриву позицій менших платформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Acquired. (2020). The Best Acquisitions of All Time. https://www.acquired.fm/episodes/acquired-top-ten-the-best-acquisitions-of-all-time	Acquired. (2020). The Best Acquisitions of All Time. https://www.acquired.fm/episodes/acquired-top-ten-the-best-acquisitions-of-all-time
Afaishat Tayseer AL, Al-Maadhedee Maan and Yamin Ismail. (2024). The impact of adopting the digital strategy on the competitive advantage: A moderating role of employee satisfaction in the Jordanian banking sector. <i>Problems and Perspectives in Management</i> , 22(1), 193-204. http://doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.17	Tayseer AL Afaishat, Maan Al-Maadhedee and Ismail Yamin. (2024). The impact of adopting the digital strategy on the competitive advantage: A moderating role of employee satisfaction in the Jordanian banking sector. <i>Problems and Perspectives in Management</i> , 22(1), 193-204. http://doi.org/10.21511/ppm.22(1).2024.17
Bell, D. (1971). The Post-Industrial Society: The Evolution of an Idea. <i>Survey</i> , 17, 102-168.	Bell, D. (1971). The Post-Industrial Society: The Evolution of an Idea. <i>Survey</i> , 17, 102-168.
Briscoe, Bob, Odlyzko, Andrew, & Tilly, Benjamin. (2006). Metcalfe's law is wrong. <i>IEEE Spectrum</i> , (pp. 34-39). https://www.immagic.com/eLibrary/ARCHIVES/GENERAL/IEEE_US/1060700B.pdf	Briscoe, Bob, Odlyzko, Andrew, & Tilly, Benjamin. (2006). Metcalfe's law is wrong. <i>IEEE Spectrum</i> , (pp. 34-39). https://www.immagic.com/eLibrary/ARCHIVES/GENERAL/IEEE_US/1060700B.pdf
Buley, Taylor (2009). How To Value Your Networks. https://www.forbes.com/2009/07/31/facebook-bill-gates-technology-security-defcon.html?sh=4d7cbc754cea	Buley, Taylor (2009). How To Value Your Networks. https://www.forbes.com/2009/07/31/facebook-bill-gates-technology-security-defcon.html?sh=4d7cbc754cea
Castells, M. (1996). Rise of the network society. The information age: economy, society and culture. https://www.semanticscholar.org/paper/Rise-of-the-Network-Society%3A-The-Information-Age%3A-Castells/2b40d6484a9067d87fe8c05822009860fdf32ac1	Castells, M. (1996). Rise of the network society. The information age: economy, society and culture. https://www.semanticscholar.org/paper/Rise-of-the-Network-Society%3A-The-Information-Age%3A-Castells/2b40d6484a9067d87fe8c05822009860fdf32ac1
Currier, James (2019). 70 Percent of Value in Tech is Driven by Network Effects. NFX. https://www.nfx.com/post/70-percent-value-network-effects	Currier, James (2019). 70 Percent of Value in Tech is Driven by Network Effects. NFX. https://www.nfx.com/post/70-percent-value-network-effects
Farronato, Chiara, Fong, Jessica, & Fradkin, Andrey. (2020). Dog eat dog: measuring network effects using a digital platform. National Bureau of economic research. https://www.nber.org/papers/w28047	Farronato, Chiara, Fong, Jessica, & Fradkin, Andrey. (2020). Dog eat dog: measuring network effects using a digital platform. National Bureau of economic research. https://www.nber.org/papers/w28047
Hays, Kali (2023). Meta's new Threads, a rival for X, is now Apple's most downloaded app. yahoo!finance. https://ca.finance.yahoo.com/news/metasthreads-rival-x-now-235833181.html?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAHZNoHyk9sQahR3va0Ffn1JOCUSckuGFQhNjbiGcwA_YFZj7xBhQoB_L0a8N0MCK3d8BqeWlXTUcUbYDeIKIEq55vG_y49Y9y8rxZpYXjTO2yIMKI0UxLCAwNjLIDWXGm1-BhBQYJZ3tM28SzQYd1LOE6X6BY47ShvalyexptmTR	Hays, Kali (2023). Meta's new Threads, a rival for X, is now Apple's most downloaded app. yahoo!finance. https://ca.finance.yahoo.com/news/metasthreads-rival-x-now-235833181.html?guccounter=1&guce_referrer=aHR0cHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAHZNoHyk9sQahR3va0Ffn1JOCUSckuGFQhNjbiGcwA_YFZj7xBhQoB_L0a8N0MCK3d8BqeWlXTUcUbYDeIKIEq55vG_y49Y9y8rxZpYXjTO2yIMKI0UxLCAwNjLIDWXGm1-BhBQYJZ3tM28SzQYd1LOE6X6BY47ShvalyexptmTR
India Today. (2023). Meta's Twitter alternate Threads hype over? Active users drop drastically after initial sign-ups surge. https://www.indiatoday.in/technology/news/story/meta-threads-hype-over-active-users-drop-dramatically-after-initial-sign-ups-surge-2416092-2023-08-04	India Today. (2023). Meta's Twitter alternate Threads hype over? Active users drop drastically after initial sign-ups surge. https://www.indiatoday.in/technology/news/story/meta-threads-hype-over-active-users-drop-dramatically-after-initial-sign-ups-surge-2416092-2023-08-04

Investopedia. (2022). <i>WhatsApp: The Best Meta Purchase Ever?</i> https://www.investopedia.com/articles/investing/032515/whatsapp-best-facebook-purchase-ever.asp	Investopedia. (2022). <i>WhatsApp: The Best Meta Purchase Ever?</i> https://www.investopedia.com/articles/investing/032515/whatsapp-best-facebook-purchase-ever.asp
Keary, Tim (2023). Google's Gemini AI is a Serious Threat to ChatGPT – Here's Why. Technopedia. https://www.techopedia.com/google-gemini-is-a-serious-threat-to-chatgpt-heres-why	Keary, Tim (2023). Google's Gemini AI is a Serious Threat to ChatGPT – Here's Why. Technopedia. https://www.techopedia.com/google-gemini-is-a-serious-threat-to-chatgpt-heres-why
Kelly, K. (1999). New rules for the new economy: 10 radical strategies for a connected world. <i>Penguin Books</i> , 192 pp.	Kelly, K. (1999). New rules for the new economy: 10 radical strategies for a connected world. <i>Penguin Books</i> , 192 pp.
Khan, L. M. (2017). Amazon's Antitrust Paradox. <i>The Yale Law Journal</i> . Vol. 126, 3.	Khan, L. M. (2017). Amazon's Antitrust Paradox. <i>The Yale Law Journal</i> . Vol. 126, 3.
Kusairi, S., Wong, Z. Y., Wahyuningtyas, R., & Sukemi, M. N. (2023). Impact of digitalisation and foreign direct investment on economic growth: Learning from developed countries. <i>Journal of International Studies</i> , 16(1), 98-111. http://doi.org/10.14254/2071-8330.2023/16-1/7	Kusairi, S., Wong, Z. Y., Wahyuningtyas, R., & Sukemi, M. N. (2023). Impact of digitalisation and foreign direct investment on economic growth: Learning from developed countries. <i>Journal of International Studies</i> , 16(1), 98-111. http://doi.org/10.14254/2071-8330.2023/16-1/7
Media Village (2023). History's Moment in Media: YouTube's Origin Story – From Dating Site to Video Giant. https://www.mediavillage.com/article/historys-moment-in-media-youtubes-origin-story-from-dating-site-to-video-giant/#:~:text=YouTube%20started%20out%20as%20a,looking%20for%20in%20a%20partner	Media Village (2023). History's Moment in Media: YouTube's Origin Story – From Dating Site to Video Giant. https://www.mediavillage.com/article/historys-moment-in-media-youtubes-origin-story-from-dating-site-to-video-giant/#:~:text=YouTube%20started%20out%20as%20a,looking%20for%20in%20a%20partner
Natarajan, Rahul Rao (2021). Intellectual Property Strategy for Network Effects. Medium. https://rahulraonatarajan.medium.com/intellectual-property-strategy-for-network-effects-3d03d7f03541	Natarajan, Rahul Rao (2021). Intellectual Property Strategy for Network Effects. Medium. https://rahulraonatarajan.medium.com/intellectual-property-strategy-for-network-effects-3d03d7f03541
Orn, Scott (2022). What are your VC's return expectations depending on the stage of investment? Kruze Consulting. https://kruzeconsulting.com/blog/what-vcs-return-expectations/	Orn, Scott (2022). What are your VC's return expectations depending on the stage of investment? Kruze Consulting. https://kruzeconsulting.com/blog/what-vcs-return-expectations/
Shapiro, C., & Katz, M. (1994). Systems competition and network effects. <i>The Journal of Economic Perspectives</i> . Spring. Vol. 8, 2, (pp. 93-115).	Shapiro, C., & Katz, M. (1994). Systems competition and network effects. <i>The Journal of Economic Perspectives</i> . Spring. Vol. 8, 2, (pp. 93-115).
Snider, Mike (2019). Google sets April 2 closing date for Google+, download your photos and content before then. USA Today. https://www.usatoday.com/story/tech/talkingtech/2019/02/01/google-close-google-social-network-april-2/2741657002/	Snider, Mike (2019). Google sets April 2 closing date for Google+, download your photos and content before then. USA Today. https://www.usatoday.com/story/tech/talkingtech/2019/02/01/google-close-google-social-network-april-2/2741657002/
The Economist. (2023). Forget the S&P 500. Pay attention to the S&P 493. https://www.economist.com/finance-and-economics/2023/11/08/forget-the-s-and-p-500-pay-attention-to-the-s-and-p-493	The Economist. (2023). Forget the S&P 500. Pay attention to the S&P 493. https://www.economist.com/finance-and-economics/2023/11/08/forget-the-s-and-p-500-pay-attention-to-the-s-and-p-493
The Verge. (2018). Apple and Samsung settle seven-year-long patent fight over copying the iPhone. https://www.theverge.com/2018/6/27/17510908/apple-samsung-settle-patent-battle-over-copying-iphone	The Verge. (2018). Apple and Samsung settle seven-year-long patent fight over copying the iPhone. https://www.theverge.com/2018/6/27/17510908/apple-samsung-settle-patent-battle-over-copying-iphone

Time. (2019). <i>The Real Reason Google Is Buying Fitbit</i> . https://time.com/5717726/google-fitbit/	Time. (2019). <i>The Real Reason Google Is Buying Fitbit</i> . https://time.com/5717726/google-fitbit/
UNCTAD. (2019). Digital Economy Report 2019. https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_en.pdf	UNCTAD. (2019). Digital Economy Report 2019. https://unctad.org/system/files/official-document/der2019_en.pdf
UNCTAD. (2021). Digital Economy Report 2021. https://unctad.org/publication/digital-economy-report-2021	UNCTAD. (2021). Digital Economy Report 2021. https://unctad.org/publication/digital-economy-report-2021
Van Baalen, P. J., & Moratis, L. T. (2001). Management Education in the Network Economy. <i>Springer Science and Business Media, Kluwer Academic Publisher</i> , Boston.	Van Baalen, P. J., & Moratis, L. T. (2001). Management Education in the Network Economy. <i>Springer Science and Business Media, Kluwer Academic Publisher</i> , Boston.
Wang, Lan, Weng, Zhenyuan, Xue, Chunxiao & Zhang, Jianing. (2024). ESG ratings and stock performance in the internet industry. <i>Investment Management and Financial Innovations</i> , 21(1), 38-50. http://doi.org/10.21511/imfi.21(1).2024.04	Wang, Lan, Weng, Zhenyuan, Xue, Chunxiao & Zhang, Jianing. (2024). ESG ratings and stock performance in the internet industry. <i>Investment Management and Financial Innovations</i> , 21(1), 38-50. http://doi.org/10.21511/imfi.21(1).2024.04
Zhang, Xing-Zhou, Liu, Jing-Jie & Xu, Zhi-Wei. (2015). Tencent and Facebook Data Validate Metcalfe's Law. <i>Journal of Computer Science and Technology</i> , Vol. 30, 246-251. https://link.springer.com/article/10.1007/s11390-015-1518-1	Zhang, Xing-Zhou, Liu, Jing-Jie & Xu, Zhi-Wei. (2015). Tencent and Facebook Data Validate Metcalfe's Law. <i>Journal of Computer Science and Technology</i> , Vol. 30, 246-251. https://link.springer.com/article/10.1007/s11390-015-1518-1
Zhang, Ziqiao, Zhang, Qiusheng, & Li, Chaofeng (2023). Do network synergies facilitates the realization of M&A motivation?: From the perspective of network node degree and strength change. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10118086/	Zhang, Ziqiao, Zhang, Qiusheng, & Li, Chaofeng (2023). Do network synergies facilitates the realization of M&A motivation?: From the perspective of network node degree and strength change. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10118086/
Гриценко, А. А., & Песоцька, Є. І. (2013). Формування інформаційно-мережевої економіки. <i>Економічна теорія</i> , 1, 5-19.	Grytsenko, A. A., & Pesotska, Ye. I. (2013). Formation of the information and network economy. <i>Economic Theory</i> , 1, 5-19.
Економічна правда. (2015). "МТС Україна" купила ліцензію на 3G зв'язок за 2,715 мільярда. https://www.epravda.com.ua/news/2015/02/23/529827/	Economichna Pravda (2015). "MTC Ukraine" acquired a license for 3G communication for 2.715 billion. https://www.epravda.com.ua/news/2015/02/23/529827/
Економічна правда. (2015). СКМ Ахметова підписав з Turkcell договір про продаж своєї частки в life:). https://www.epravda.com.ua/news/2015/06/26/548384/	Economichna Pravda (2015). Akhmetov's SCM signed an agreement with Turkcell on the sale of its stake in life :). https://www.epravda.com.ua/news/2015/06/26/548384/
Керей, О. С. (2016). Мережа як базова структура інформаційної економіки. <i>Вісник Харківського Національного Університету ім. В. Н. Каразіна</i> , 91, С. 26-32.	Kereya, O. S. (2016). Network as the basic component of the information economy. <i>The journal of V. N. Karazin Kharkiv National University</i> , 91, 26-32.
Коваль, В. (2012). Мережеві ефекти на телекомунікаційному ринку України. <i>Економічні інновації</i> , 51, 196-205.	Koval, V. (2012). Network effects on the telecommunication market of Ukraine. <i>Economic innovations</i> , 51, 196-205.
Мазіна, Н. С. (2009). Мережеві відносини у господарчій діяльності підприємств: інституціональний аспект. <i>Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу суспільства</i> . 15, 250-253.	Mazina, N. Ye. (2009). Network relations in economic activities of enterprises: institutional aspect. <i>Methodology, theory and practice of sociological analysis of society</i> . 15, 250-253.

Некрасов, В. (2018). Київстар, Vodafone та lifecell купили ліцензії на 4G. Що і коли отримають абоненти. *Економічна правда*. <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/03/6/634764/>

Nekrasov V. (2018). Kyivstar, Vodafone and lifecell acquired 4G licenses. What and when the consumers will get. *Economichna Pravda*. <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/03/6/634764/>

Уманців, Ю. (2021). Теоретичний дискурс розвитку корпорацій XXI ст. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*, 3, 40. [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(137\)03](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(137)03)

Umantsiv, Yu. (2021). Theoretical discourse of the development of corporations in the 21st century. *Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 3, 40. [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(137\)03](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(137)03)

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним

Швед Ю., Титиш Б. Концентрація капіталу: мережево-цифровий вимір. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 66-85. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)04](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)04)

Надійшла до редакції 11.01.2024.

Отримано після доопрацювання 04.02.2024.

Прийнято до друку 14.02.2024.

Публікація онлайн 11.04.2024.

ЯНКОВЕЦЬ Тетяна,к. е. н., доцент, доцент кафедри маркетингу
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0002-8159-3826

t.yankovets@knute.edu.ua

IANKOVETS Tetiana,PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Marketing
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0002-8159-3826

t.yankovets@knute.edu.ua

**МОБІЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГУ
В ЕЛЕКТРОННІЙ КОМЕРЦІЇ**

Розвиток та поширення цифрових технологій у світі спричинили зростання кількості онлайн-користувачів, а збільшення кількості використовуваних мобільних пристроїв, особливо смартфонів, стимулює розвиток електронної комерції та мобільного маркетингу. Застосування мобільних технологій в електронній комерції сприяє покращенню користувацького досвіду та відповідно підвищенню фінансових результатів господарської діяльності. Використано наукові методи аналізу та синтезу, системно-структурного аналізу, порівняння, системний, логічний узагальнення. У статті досліджено розвиток технологій електронної комерції та мобільного маркетингу, визначено переваги електронної комерції з використанням смартфонів: мобільна аналітика, персоналізація пропозицій, спрощення та пришвидшення здійснення покупок онлайн, новітні можливості для мобільного просування товарів і послуг. Виявлено технологічні тренди електронної комерції та мобільного маркетингу у 2024 р.: здійснення покупки в один клік, візуальний пошук, голосовий пошук, мобільні застосунки, додаткові пропозиції, технології віртуальної та доповненої реальності, омніканальний маркетинг, технологія NFC, орієнтація на просування у TikTok, застосування нативної реклами, збільшення відеоконтенту, інтеграція онлайнтрансляцій у режимі реального часу з можливостями здійснення миттєвих покупок. Основною метою мобільного маркетингу визначено поліпшення досвіду користувача на мобільних пристроях і смартфоні, завдяки персоналізації пропозицій та швидким й зручним транзакціям. Досягнення мети відбувається з використанням ключових інструментів мобільного маркетингу: мобільний сайт, мобільний застосунок, мобільні банери, sms-контент, чат-боти, іконки та просування для Store. Під час створення мобільного сайту та застосунку важливо враховувати маркетингові аспекти, дотримання яких полегшує просування у цифровому середовищі та користувацький досвід. До мобільного просування запропоновано застосовувати стратегічний підхід. Систематизовано стратегічні цілі, завдання та інструменти

**MOBILE DIGITAL
MARKETING TECHNOLOGIES
IN E-COMMERCE**

The development and spread of digital technologies in the world have led to an increase in the number of online users, and the growth in the number of mobile devices, especially smartphones, has led to the development of e-commerce and mobile marketing. The use of mobile technologies in e-commerce contributes to the improvement of user experience and, accordingly, to the increase of financial results of economic activity. The research was conducted using scientific methods of analysis and synthesis, system-structural analysis, comparison, systematic, and logical generalization. The article examines the development of e-commerce and mobile marketing technologies, identifies the advantages of e-commerce using smartphones: mobile analytics, personalization of the offer, simplification and acceleration of online shopping, and the latest opportunities for mobile promotion of goods and services. The author identifies the technological trends in e-commerce and mobile marketing in 2024: one-click shopping, visual search, voice search, mobile applications, additional offers, virtual and augmented reality technologies, omnichannel marketing, NFC technology, focus on TikTok promotion, the use of native advertising, the increase of video content, the integration of real-time online broadcasts with instant shopping opportunities. The main goal of mobile marketing is to improve the user experience on mobile devices and smartphones by personalizing offers and making transactions fast and convenient. The goal is achieved by using key mobile marketing tools: a mobile website, a mobile app, mobile banners, SMS content, chatbots, icons, and promotion for the Store. When creating a mobile website and an app, which have their advantages and disadvantages in comparison, it is important to take into account marketing aspects that facilitate promotion in the digital environment and user experience. The author suggests applying a strategic approach to mobile promotion in the image and product areas. The strategic goals, objectives and tools of mobile advertising as a means of mobile promotion are

мобільної реклами як засобу мобільного просування, наведено переваги мобільної реклами. Такий підхід дозволить покращити імідж підприємств в електронній торгівлі, збільшити продажі, фінансові результати діяльності, вартість бренду та капіталу.

Ключові слова: мобільні технології, цифровий маркетинг, мобільний маркетинг, електронна комерція, мобільна комерція, мобільний сайт, мобільний застосунок, просування, мобільна реклама.

systematized, and the advantages of mobile advertising are presented. This approach will improve the image of enterprises in e-commerce, increase sales, financial performance, brand value and capital.

Keywords: mobile technologies, digital marketing, mobile marketing, e-commerce, mobile commerce, mobile website, mobile application, promotion, mobile advertising.

JEL Classification: M31, M37, O33.

Вступ

З розвитком цифрових технологій змінюється поведінка споживачів, зростає кількість онлайн-користувачів у всьому світі, зокрема безупинно зростає кількість користувачів мобільних телефонів і смартфонів. Згідно з даними (Taylor, 2023), у 2023 р. кількість користувачів мобільних пристроїв становила 7.33 млрд осіб (91.5% населення планети). До кінця 2025 р. цей показник, за прогнозами, збільшиться на 2.18% і досягне 7.49 млрд осіб. Така тенденція призвела до розвитку електронної комерції (ЕК) та мобільної комерції (МК) як її невід'ємної складової. За даними дослідницького ресурсу *Insider Intelligence*, роздрібні продажі МК у загальних продажах електронної комерції очікувались у 2023 р. на рівні 43.4%, що на 1.6 в.п. більше, ніж у 2022 р. (*Insider Intelligence*, 2023). Розвиток МК обумовлений можливостями мобільних технологій надавати на постійній основі швидкий доступ клієнтам роздрібної торгівлі до покупок онлайн з урахуванням персоналізації пропозиції.

У дослідженні (Rowles, 2017) науково обґрунтовано та сформульовано принципи роботи компаній у мобільному середовищі, наведено алгоритми проектування мобільного сайту та застосунку, розглянуто технології та маркетингові можливості їх просування. Надалі мобільні технології та застосування їх у цифровому маркетингу досліджуються науковцями для виявлення особливостей, переваг та недоліків з метою досягнення бізнес-цілей компаній (Кармазінова, Каркушка, 2023; Тарасюк, Верін, 2023 та інші). Значна кількість досліджень присвячена виявленню трендів мобільних технологій у цифровому маркетингу (Мартинюк, 2022; Черниш, 2023 та інші). За результатами аналізу наукових праць з питань мобільних технологій і цифрового маркетингу виявлено недостатність розробок, в яких досліджується іміджеве та продуктове просування мобільних сайтів, застосунків та мобільних магазинів електронної комерції.

Метою дослідження є обґрунтування мобільних технологій цифрового маркетингу в електронній комерції, а також стратегічних цілей, завдань та інструментів мобільного просування. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: виявити технологічні тренди електронної комерції та мобільного маркетингу; порівняти переваги й недоліки мобільних сайтів і застосунків; систематизувати стратегічні цілі, завдання та інструменти мобільної реклами для іміджевого й продуктового просування.

Для реалізації поставленої мети сформульовано гіпотезу, що застосування мобільних технологій в ЕК сприяє покращенню користувацького досвіду завдяки персоналізації пропозиції та швидким і зручним транзакціям. Стратегічний підхід до мобільного просування у цифровому маркетингу дозволить покращувати імідж підприємств електронної торгівлі, збільшувати продажі, фінансові результати діяльності, вартість бренду та капіталу.

Для перевірки поставленої гіпотези використано такі загально-наукові методи дослідження: аналізу та синтезу, системно-структурного аналізу, порівняння (для виявлення технологічних трендів електронної комерції та мобільного маркетингу, а також переваг і недоліків мобільних сайтів й застосунків у порівнянні); системний (для обґрунтування стратегічних цілей, завдань й інструментів мобільної реклами); логічного узагальнення (для надання рекомендацій з мобільного просування та формулювання висновків з проведеного дослідження).

В основній частині статті розглянуто розвиток технологій електронної комерції; виявлено переваги електронної комерції з використанням смартфонів, а також технологічні тренди електронної комерції та мобільного маркетингу; виділено ключові інструменти мобільного просування, переваги та недоліки мобільних сайтів і застосунків у їх порівнянні; систематизовано стратегічні цілі, завдання та інструменти іміджевого й продуктового мобільного просування.

1. Розвиток технологій електронної комерції та мобільного маркетингу

За останні 25 років цифрова трансформація пройшла шлях від органічного, потім платного пошуку, через розвиток соціальних мереж до стрімкого зростання використання у всьому світі мобільних телефонів, смартфонів і планшетів. За даними (*Insider Intelligence*, 2023), сьогодні на смартфони припадає 87.2% мобільної комерції у складі електронної комерції. Розвиток і тенденції мобільної комерції тісно пов'язані саме зі смартфонами. Використання та відповідно продажі планшетів повільно зменшуються. Це обумовлюється покращенням клієнтського досвіду здійснення покупок на смартфонах. Останні стали у світі найпопулярнішими мобільними пристроями, використовуваними для перегляду вебсторінок онлайн, перегляду відео, прослуховування подкастів і багатьох простих швидких взаємодій, зокрема здійснення покупок. Тому торгівля смартфонами відбувається більш прискореними темпами, ніж мобільна комерція. Для підприємств у світлі використання споживачами саме смартфонів зростає перспектива розробки та/або впровадження мобільних застосунків зі зручними інтерфейсами для розширення ринків збуту, збільшення обсягів продажу та відповідно фінансових результатів діяльності, вартості бренду та капіталу.

За даними українського представника світового лідера в галузі маркетингових досліджень – компанії *Kantar*, на сьогодні в Україні

понад 75% населення, включаючи жителів села, користуються *Internet*. 85% *internet*-аудиторії використовують мобільні пристрої. На кожному смартфоні в середньому встановлено 44 мобільних застосунка, а за добу використовується 15 застосунків (*Kantar*, б. д.). У табл. 1 представлений рейтинг найпопулярніших застосунків серед вітчизняних користувачів смартфонів ОС *Android* віком 16–55 років станом на квітень 2022 р. (останній з оприлюднених, охоплення у %).

Таблиця 1

ТОП-20 мобільних застосунків в Україні

Мобільний застосунок		Рейтинг	Мобільний застосунок		Рейтинг
1	<i>Chrome</i>	98.9	11	<i>Facebook Messenger</i>	75.5
2	<i>Gmail</i>	98.8	12	<i>Google Pay</i>	60.9
3	<i>Viber</i>	98.2	13	<i>Нова пошта</i>	59.0
4	<i>YouTube</i>	98.1	14	<i>Monobank</i>	55.0
5	<i>Facebook</i>	94.8	15	<i>OLX.ua</i>	53.6
6	<i>Telegram</i>	94.1	16	<i>TikTok</i>	51.7
7	<i>Google Maps</i>	93.3	17	<i>WhatsApp</i>	48.4
8	<i>Дія</i>	83.7	18	<i>My Kiyvstar</i>	48.2
9	<i>Privat24</i>	80.0	19	<i>YouTube Music</i>	46.6
10	<i>Instagram</i>	79.5	20	<i>My Vodafone</i>	42.1

Джерело: (*Kantar*, 2022).

Мобільні застосунки на смартфонах використовуються з метою отримання інформації про новини, спорт, погоду, для пошуку інформації про товари, перегляду відео, здійснення онлайн-покупок. Цілі та кількість завдань, що вирішуються через смартфони, постійно зростають.

До товарів, які найчастіше купують онлайн з використанням смартфонів, належать: одяг і взуття, квитки на літак, поїзд, побутова техніка, косметика, мобільні пристрої. Кількість мобільних сплат користувачами через смартфон щорічно зростає, що обумовлено їх швидкістю та зручністю (*Yankovets, Vyshnevskya*, 2020; *Kantar*, б. д.).

Справжній бум ЕК, зокрема й мобільної, відбувся під час пандемії *COVID-19*. Соціальні платформи (*Facebook, Twitter, Pinterest* та інші) впровадили функцію покупки у власний контент, що дозволило покупцям здійснювати покупки, не виходячи з платформи. Багато підприємств роздрібної торгівлі на власних сайтах запровадили онлайн оплату в один клік, яку ще у 1999 р. розробила компанія *Amazon* – лідер електронної комерції у світі (2.3 млрд користувачів щомісячно (*Similarweb*, 2023)). Покупцю достатньо один раз ввести платіжну інформацію, щоб надалі за здійснені покупки користуватися опцією сплати в один клік, не вводячи повторно інформацію. Загалом до переваг ЕК з використанням смартфонів віднесено:

- можливості мобільної аналітики на основі збору та аналізу вимірюваних даних відстежувати інтереси та моделі поведінки покупців, що дозволяє точніше націлюватися на них у рекламних кампаніях та пропонувати релевантні товари й послуги, акції тощо;

- персоналізацію пропозиції на основі виявлених інтересів та поведінки покупців, їх місцезнаходження (шляхом активації геоналаштування у смартфоні), що дозволяє формувати персоналізований клієнтський досвід та підвищувати лояльність покупців;
- спрощення та пришвидшення здійснення покупок онлайн за наявності інтернету та можливостей онлайн-банкінгу;
- новітні можливості для мобільного просування товарів і послуг завдяки використанню смартфонів для *sms*-розсилок, розсилок у месенджерах, використання чат-ботів, розсилок електронною поштою, рекламних оголошень у мобільних застосунках та соціальних мережах (*Insider Intelligence*, 2023; Гатаулліна, 2023; Кузнецова, 2023).

За прогнозами, час, проведений користувачами у мобільних застосунках для покупок, буде збільшуватися. До технологічних трендів ЕК та мобільного маркетингу за (*Сесу*, 2023; *Insider Intelligence*, 2023; *Mosby*, 2023; Гатаулліна, 2023; Кузнецова, 2023), у 2024 р. віднесено:

покупка в один клік: швидкі транзакції покращують користувацький досвід і підвищують конверсію вебсайту;

візуальний пошук: використання штучного інтелекту (ШІ) спрощує процес знаходження потрібного товару за фото, зробленого на смартфон та можливістю переходу за посиланням для його придбання;

голосовий пошук: ШІ розпізнає мову та видає релевантні результати відповідно до голосового запиту. На сьогодні 27% користувачів голосового пошуку віддають перевагу мобільним пристроям для його здійснення. Найбільш використовуваними у світі голосовими помічниками є *Google Assistant* та *Siri* від *Apple* та *Android* (по 36%), також використовуються *Amazon Alexa* (25%) та *Microsoft Cortana* (19%). При цьому найточніше розуміє питання та надає правильні відповіді за голосовими запитами *Amazon Alexa* (100% і 92.9% відповідно). *Google Assistant* розуміє 99.9% питань і надає 79.8% правильних відповідей. *Siri* розуміє 99.8% питань і надає 83.1% правильних відповідей. Очікується, що у 2024 р. на голосових помічників у світі перейде 8.4 млрд споживачів (у 2020 р. ними скористалися 4.2 млрд людей) (*Mosby*, 2023). Популярність голосового пошуку обумовлюється його легкістю, швидкістю та зручністю;

мобільні застосунки: лише в першому кварталі 2023 р. користувачі завантажили 27 млрд застосунків з *Google Play* та 28.3 млрд – з *Apple Store* (*Сесу*, 2023). Надання переваги здійсненню покупок через мобільний застосунок обумовлене недосконалою оптимізацією багатьох вебсайтів під мобільні пристрої;

додаткові пропозиції: пов'язані з платформами *sms*-розсилок. Технологія з використанням ШІ дозволяє надавати додаткові пропозиції покупцю під час замовлення, що забезпечує додаткову вигоду для нього, а для підприємства – це збільшення кількості замовлень, середнього чека та обсягів продажів;

технології віртуальної та доповненої реальності: використовуються для візуалізації, як товар виглядатиме наживо, що підвищує ймовірність здійснення покупки. Такі технології впроваджуються для віртуальної примірки з застосуванням камери телефону. Поведінка споживачів та прийняття ними рішень про здійснення покупки відбувається на імпліцитному (прихованому) рівні сприйняття та будується за такими принципами (Barden, 2013; Yankovets, & Vyshnevskaya, 2020): відчутність – сигнали, що спрямовані на підсвідомість з метою впливу на прийняття рішення про покупку, мають бути уречевленими та доступними до сприйняття; миттєвість – підсвідомо споживачі прагнуть отримати винагороду миттєво; впевненість – підсвідомість надає перевагу вірним та безпечним варіантам. Віртуальна та доповнена реальність дозволяють зробити продукт відчутним і цінним в очах споживачів, що стимулює бажання отримати його прямо зараз і надає впевненості у правильності прийнятого рішення;

омніканальний маркетинг: використання мобільного застосунку поряд з наявністю вебсайту, фізичним магазином та веденням соціальних мереж (можуть бути різні канали взаємодії), які застосовуються як єдиний механізм, забезпечують покращення досвіду клієнта через "безшовний" перехід з одного каналу в інший та швидкого й зручного задоволення потреб у товарах/послугах;

технологія NFC (Near-Field Communication): здійснення безконтактної оплати через мобільний пристрій, що дозволяє пришвидшити процес здійснення покупки та покращити клієнтський досвід.

Також у мобільному маркетингу актуальними трендами залишаються: орієнтація на просування у *TikTok*; застосування нативної реклами; збільшення відеоконтенту, зокрема інтеграції онлайн трансляцій у реальному часі, що передбачає можливість проведення прямих ефірів і двосторонню пряму трансляцію як спосіб взаємодії брендів та споживачів, з можливостями миттєвих покупок тощо (Сомова, 2022).

Компаніям для привернення та підтримання уваги споживачів та відповідно попиту на свою продукцію рекомендується враховувати, на який контент звертають увагу споживачі: цікава та пізнавальна інформація – 46%; корисна інформація, що дозволить знайти потрібні відповіді на питання та/або вирішити проблему – 45%; розваги – 42% (Kantar, 2022). Утім важливо на перше місце ставити людину з її відчуттями та перевагами, які вона надає будь-яким речам.

Основною метою МК є поліпшення досвіду користувача на мобільних пристроях та смартфоні. Для цього підприємства використовують мобільне просування, тобто комплекс маркетингових заходів, спрямований на просування товарів або послуг з використанням засобів стільникового зв'язку й з доставкою рекламних повідомлень на мобільні пристрої. Перевага мобільного просування полягає у персоналізації

контенту з урахуванням часу та локального місця знаходження потенційного клієнта. До ключових інструментів мобільного маркетингу за (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020) належать:

мобільний сайт: розташований у мережі або на локальному носії за певною адресою, створений для перегляду на мобільних пристроях, найчастіше для перегляду через мобільний браузер;

мобільний застосунок: програма, призначена для роботи на смартфонах та планшетах. Застосунок може отримувати вміст і дані з *Internet*, подібно до вебсайту, або завантажувати вміст, щоб отримати до нього доступ без підключення до *Internet*;

мобільні банери: рекламні креативи всередині медійної (банерної) реклами відповідного розміру, що призначені для перегляду на екранах мобільних пристроїв;

sms-контент: цей інструмент призначений для позиціювання та просування продуктів на основі контактних даних і персоналізованих даних про поведінку цільових споживачів з бази *CRM*-системи підприємства;

чат-боти: програми, які імітують реальну розмову з користувачем. Спілкування у мобільних застосунках і телефоні відбувається за допомогою текстових або аудіо повідомлень. Також чат-боти використовують на сайтах та у месенджерах;

іконки і просування для Store: використовуються для оформлення сторінок та просування мобільних застосунків у *Google Play Market* та *App Store*.

Першим кроком у розробці мобільної присутності у цифровому середовищі є створення та просування мобільного сайту. Мобільний застосунок розробляється з конкретною метою, яку неможливо ефективно досягнути через вебпереглядач (браузер).

2. Просування мобільного сайту та мобільного застосунку

Поширення використання мобільних пристроїв і смартфонів для швидкого заходу на будь-який сайт призвело до необхідності за розробки вебсайту підприємства спочатку створити його мобільну версію. Саме на якість і корисність мобільної версії сайту спочатку звертають увагу пошукові системи, що суттєво впливає на результати органічної видачі у пошуку як спочатку мобільного, так потім й вебсайту. За створення мобільного сайту та для полегшення його просування важливо дотримуватися комплексу рекомендацій (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020; Роулз, 2020; Summerfield, б. д.):

- тривалість завантаження мобільного сайту не має перевищувати 3 секунди;
- на сайті має бути великий за розміром шрифт, який користувачу легко читати та сприймати;

- навігація сайтом має бути зручною та зрозумілою: найпростіше меню, проста галерея, зрозумілі та легко переміщувані інтерактивні блоки тощо. Під час створення зручного мобільного сайту, як і для вебсайту, доцільно використовувати евристики Нільсена та принципи UX дизайну (Янковець, 2023);
- важливим є додавання функції автоматичного набору номера, оскільки мобільний телефон – це спосіб прямого контакту між покупцем і рекламодавцем;
- мінімалістичний дизайн та тільки найбільш необхідна інформація для мобільного користувача.

Мобільні застосунки можуть бути встановлені на самому пристрої або завантажені на нього з онлайн магазинів застосунків *App Store*, *Google Play* тощо.

Просування мобільного застосунку, крім зручності для користувача, передбачає забезпечення якості споживання цього виду комунікації. Як і при створенні мобільного сайту, для мобільного застосунку важливо дотримуватися певних рекомендацій (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020; Роулз, 2020; Summerfield, б. д.):

- мобільний застосунок – це програма, яку користувач завантажує на свій мобільний пристрій, тому застосунок не має бути перевантажений контентом, його вага має бути оптимальною для різних моделей мобільних пристроїв з різними операційними системами;
- має бути інтуїтивно зрозумілим для користувача;
- наявність застосунку в магазинах застосунків для видимості та можливості завантажування;
- має легко завантажуватися зі *Store* за будь-якої якості *Wi-Fi* або мобільного зв'язку;
- оригінальний та естетичний, при цьому мінімалістичний дизайн;
- відповідність потребам та очікуванням користувача;
- наявність систем внутрішньої мобільної аналітики;
- додавання під час створення мобільного застосунку систем монетизації (наприклад, показу банерів) для залучення рекламодавців у майбутньому.

У табл. 2 наведені переваги застосування мобільного сайту порівняно з використанням мобільного застосунку.

Таблиця 2

Переваги мобільних сайтів над мобільними застосунками

Мобільні сайти	Мобільні застосунки
Миттєво доступні для користувачів через браузер на різних пристроях (<i>iPhone</i> , <i>Android</i> , <i>BlackBerry</i> тощо)	Спочатку треба завантажувати, перш ніж використовувати, що створює додатковий бар'єр між початковою взаємодією та конверсією
Адаптовані до використання на різних пристроях. <i>URL</i> -адреси легко інтегруються в інші мобільні технології, такі як <i>SMS</i> , <i>QR</i> -коди та комунікація ближнього поля (<i>NFC</i>)	Потребують розробки окремої версії для кожного типу пристроїв

Мобільні сайти	Мобільні застосунки
Зміни дизайну або контенту сайту після редагування та опублікування відразу стають видимими	Оновлення застосунку потребує надсилання оновлень користувачам, які потім необхідно завантажити для оновлення на кожному типі пристрою
Сторінки сайту за правильної пошукової оптимізації відображаються в результатах пошуку, є видимими	Видимість застосунків обмежена магазинами застосунків виробника
URL-адресами мобільних сайтів легко ділитися між користувачами за допомогою простого посилання	Поділитися у такий спосіб застосунком не можливо
Мають ширше охоплення	Охоплення обмежується кількістю завантажень користувачами
Мобільні сайти не можливо видалити, завжди доступні для користувачів	Життєвий цикл застосунків на пристрої користувача короткий
Можуть розроблятися як мобільні застосунки, керовані базами даних	Не можуть бути мобільними сайтами
Простіші у розробці, через це економічніші	Більш витратні, оскільки можуть потребувати розробки окремих застосунків для різних платформ
З часом підтримка та технічне обслуговування більш прості та менш витратні	Обслуговування застосунку (оновлення, тестування, проблеми із сумісністю та постійна розробка) набагато дорожче та складніше

Джерело: систематизовано автором за (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020; Роулз, 2020; Summerfield, б. д.).

У мобільних застосунків є свої переваги порівняно з мобільними сайтами:

- використовуються для високо інтерактивних ігор (наприклад, *Angry Birds*);
- підходять для персоналізованого застосування на регулярній основі (наприклад, *Facebook*, *Instagram*, онлайн-банкінг);
- краще підходять для складних обчислень або звітування з візуалізацією (збір даних з використанням мобільної аналітики та візуалізація у застосунку, наприклад, для фінансових цілей у мобільній комерції або наукових цілей);
- ефективніший доступ до камери користувача чи потужності процесора;
- можливість надсилати *push*-повідомлення користувачам, на пристрої яких встановлено застосунок, що дає можливість надсилати повідомлення напряму від виробника чи продавця, за умови, що користувач дозволив це робити у своїх налаштуваннях;

- можливість надати офлайн-доступ до вмісту або виконувати функції без мережевого/бездротового з'єднання, тобто дані зберігаються локально, а потім завантажуються після встановлення з'єднання (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020; Роулз, 2020; Summerfield, б. д.).

Рішення підприємства стосовно використання мобільних сайтів та/або застосунків залежить від цілей мобільного маркетингу та фінансових можливостей бізнесу. Мобільні сайти найкраще підходять для широкого охоплення аудиторії завдяки видимості пошуковими системами та видачі сайтів у результатах пошуку. Мобільні застосунки доцільні для надання досвіду користувачам у вигляді ігрового інтерфейсу або комп'ютерної програми, а також для доступу до пам'яті телефону та власних функцій застосунку. Багато підприємств використовують як мобільні сайти для загальної присутності в Інтернеті, так й мобільні застосунки для вирішення конкретних завдань бізнесу. При цьому мобільне просування починається саме з мобільного сайту. Створення мобільного застосунку без наявності мобільного сайту зазвичай не використовується.

3. Стратегічні цілі, завдання та інструменти мобільного просування

Після створення мобільного сайту на початку мобільної присутності та відповідно мобільного застосунку, якщо є така потреба бізнесу, починається робота з мобільного просування через мобільну рекламу. Для просування мобільних продуктів у мобільному середовищі шляхом мобільної реклами необхідні цілісна стратегія й тактичні дії за напрямками, представленими на *рис. 1*.

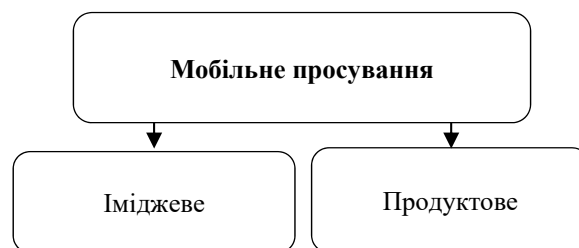

Рис. 1. Напрями просування мобільних продуктів

Джерело: систематизовано автором за (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020; Роулз, 2020).

Іміджеве просування спрямоване на побудову охоплення мобільної аудиторії, а також на побудову знання бренду та формування довіри до нього. *Продуктове просування* передбачає досягнення конверсійних цілей, зниження витрат, підвищення ефективності рекламних кампаній та бізнесу в цілому (Iankovets, 2023).

У табл. 3 представлені цілі, завдання та інструменти мобільної реклами за різними напрямками просування.

Таблиця 3

Стратегічні інструменти мобільного просування

Цілі	Завдання	Інструменти
Іміджеве просування	Підвищення охоплення, побудова й підвищення знання бренду та довіри	Мобільні сайти, мобільні застосунки, спецпроекти всередині мобайлу
Просування мобільного сайту	Охоплення, залучення зацікавлених споживачів	Мобільні сайти, мобільні мережі, контекстне просування, аналітика
Просування мобільного застосунку	Залучення афінитивних споживачів. Завантажування програми	Контекстне просування, арбітраж, ASO, PR, мобільна аналітика
Просування мобільного магазину (M-Commerce)	Охоплення, залучення афінитивних споживачів, конверсія, покупка	Мобільний продакшн, контекстне просування, аналітика, сайти для охоплення

Джерело: складено автором за (Rowles, 2017; Rindfleisch, 2020).

Просування мобільного сайту, мобільного застосунку та мобільного магазину належать до продуктового напряму просування у мобільному середовищі.

Просування мобільного сайту засобами мобільної реклами спрямоване як на формування іміджу бренду, так і на забезпечення конверсійності сайту. Тож важливими є не тільки підвищення охоплення, а й залучення цільової аудиторії, яка гарантовано перейде на мобільний сайт. Для цього використовуються інструменти контекстного просування та мобільна аналітика для розуміння, наскільки зацікавленим є користувач, залучений через комунікацію бренду.

Під час просування мобільного застосунку важливим є залучення афінитивної аудиторії, тобто користувач має не просто побачити банер і зацікавитись, а й перейти у *Store* та завантажити застосунок на свій мобільний пристрій. Для цього також застосовуються інструменти контекстного просування та мобільна аналітика, до яких додаються: ASO (оптимізація для магазинів застосунків, яка включає оформлення іконок, підбір ключових слів для того, щоб користувач зміг самостійно знайти той чи інший застосунок); онлайн PR та арбітраж (побудова банерної воронки продажів та закупівля трафіку на сайтах-партнерах).

Серед усіх видів просування у мобільному середовищі, які представлені в табл. 3, найскладнішим є просування мобільного магазину. Так, наприклад, інтернет-магазин створив свій застосунок, через який також здійснює продажі. Необхідно створити охоплення, щоб люди знали про існування такої можливості здійснення покупки. Також слід залучити афінитивних користувачів, які гарантовано завантажать застосунок на свої мобільні телефони та гарантовано здійснять у ньому

покупку. Це означає, що треба знайти саме тих людей, яким потрібні саме ті товари, що продаються у застосунку. Звідси найважливішим у такому просуванні є передусім зручність використання застосунку та легкість здійснення покупки у ньому. Без цього інші заходи з просування будуть неефективними.

Перевагами мобільної реклами для просування мобільних продуктів є:

- величезне охоплення: кількість користувачів смартфонів у світі сьогодні сягає 7.33 млрд осіб (*Taylor, 2023*). Тобто 91.5% населення планети має цей гаджет;
- можливості використання даних мобільної аналітики для точного таргетування за параметрами, які включають: персоналізовану демографічну інформацію, типи мобільних пристроїв за моделями, операційними системами, поведінкові характеристики кожного конкретного користувача, його інтереси, уподобання, місцезнаходження;
- можливості використовувати геолокацію та надсилати пропозиції у найбільш оптимальний час доби. Так, наприклад, можна отримати сповіщення про акцію магазину, перебуваючи у кварталі від нього, або отримати пропозицію відвідати певну заправку, використовуючи *GPS*-навігацію.

Зростання занепокоєння людей питаннями збору конфіденційних даних про них у рекламних цілях призводить до пошуку нових способів отримання інформації про споживачів. Так, *Google* відмовляється від файлів *cookie*, а *Apple* впроваджує технологію *ATT*, спрямовану на прозорість відстеження застосунків (*AppsFlyer*, б. д.). Пошук нових технологічних рішень для збору інформації в рекламних цілях сьогодні відбувається з урахуванням згоди людей та застосуванням технології машинного навчання для моделювання та прогнозування цифрової поведінки споживачів. Такі рішення впливатимуть на гармонійне поєднання цілей як користувачів, так і цілей бізнесу в електронній комерції.

Висновки

Розвиток мобільних технологій за останні десятиріччя обумовлений стрімким зростанням використання людьми у світі мобільних пристроїв, особливо смартфонів, які забезпечують легкість та зручність у здійсненні швидких дій, у тому числі й здійсненні покупок. Такі можливості спричинили розвиток електронної та мобільної комерції, а також мобільного маркетингу. До переваг ЕК з використанням смартфонів віднесено: мобільна аналітика, персоналізація пропозиції, спрощення та пришвидшення здійснення покупок онлайн, новітні можливості для мобільного просування товарів та послуг. Виявлено технологічні тренди ЕК та мобільного маркетингу у 2024 р.: здійснення покупки в один клік, візуальний пошук, голосовий пошук, мобільні застосунки,

додаткові пропозиції, технології віртуальної та доповненої реальності, омніканальний маркетинг, технологія *NFC*, орієнтація на просування у *TikTok*, застосування нативної реклами, збільшення відеоконтенту, інтеграція онлайн трансляцій у режимі реального часу з можливостями здійснення миттєвих покупок. До ключових інструментів мобільного маркетингу віднесено: мобільний сайт, мобільний застосунок, мобільні банери, *sms*-контент, чат-боти, іконки і просування для *Store*. Використання даних інструментів з урахуванням технологічних трендів ЕК та мобільного маркетингу дозволить реалізувати основну мету мобільного маркетингу – поліпшення досвіду користувача на мобільних пристроях та смартфоні за допомогою персоналізації пропозиції та швидких і зручних транзакцій.

Прийняття рішення про вибір інструментів мобільного маркетингу в ЕК залежить від цілей бізнесу, завдань, які ці інструменти дозволяють вирішувати, та фінансових можливостей підприємств. Так, мобільні сайти використовують для загальної присутності в Інтернеті, мобільні застосунки – для вирішення конкретних завдань бізнесу. При цьому і мобільні сайти, і мобільні застосунки мають свої переваги та недоліки – у порівнянні. У статті надано рекомендації стосовно врахування маркетингових аспектів при створенні мобільного сайту та застосунку, дотримання яких полегшує їх просування у цифровому середовищі та користувацький досвід.

Просування мобільних сайту та застосунку у цифровому середовищі відбувається за іміджевим та продуктовим напрямками. До такого просування доцільно застосовувати стратегічний підхід. До стратегічних цілей мобільного просування віднесено: іміджеве просування, просування мобільного сайту, просування мобільного застосунку та мобільна комерція. Останні три види просування відносяться до продуктового. Відповідно до цих стратегічних цілей сформульовано стратегічні завдання та обґрунтовано стратегічні інструменти мобільної реклами у мобільному просуванні, наведено переваги мобільної реклами. Реалізація стратегічних цілей дозволить покращувати імідж підприємств електронної торгівлі, збільшувати продажі, фінансові результати діяльності, вартість бренду та капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
<i>AppsFlyer</i> . (б. д.). App tracking transparency (ATT). https://www.appsflyer.com/glossary/app-tracking-transparency	<i>AppsFlyer</i> . (n. d.). App tracking transparency (ATT). https://www.appsflyer.com/glossary/app-tracking-transparency
Barden, Ph. Decoded. (2013). <i>The Science Behind Why We Buy</i> . Wiley.	Barden, Ph. Decoded. (2013). <i>The Science Behind Why We Buy</i> . Wiley.
Cecy, L. (2023, 31 серпня). Mobile app usage – Statistics & Facts. <i>Statista</i> . https://www.statista.com/topics/1002/mobile-app-usage/#topicOverview	Cecy, L. (2023, August 31). Mobile app usage – Statistics & Facts. <i>Statista</i> . https://www.statista.com/topics/1002/mobile-app-usage/#topicOverview

Iankovets, T. (2023). Media planning of digital advertising campaigns. (<i>Eastern-European Journal of Enterprise Technologies</i> , 6 (13(126)), 42-53. https://doi.org/10.15587/1729-4061.2023.293074	Iankovets, T. (2023). Media planning of digital advertising campaigns. (<i>Eastern-European Journal of Enterprise Technologies</i> , 6 (13(126)), 42-53. https://doi.org/10.15587/1729-4061.2023.293074
Insider Intelligence. (2023, 19 січня). Rise of Mcommerce: Mobile Ecommerce Shopping Stats & Trends in 2023. <i>eMarketer</i> . https://www.insiderintelligence.com/insights/mobile-commerce-shopping-trends-stats/	Insider Intelligence. (2023, January 19). Rise of Mcommerce: Mobile Ecommerce Shopping Stats & Trends in 2023. <i>eMarketer</i> . https://www.insiderintelligence.com/insights/mobile-commerce-shopping-trends-stats/
KANTAR. (б. д.). Офіційний сайт. Взято 18 листопада 2023 р. https://www.kantar.com/	KANTAR. (n. d.). Official website. Retrieved November 18, 2023 https://www.kantar.com/
KANTAR. (2022, 15 травня). Рейтинг мобільних додатків за квітень 2022. https://www.kantar.com/ua/inspiration/advertising-media/mobile-app-ranking_april-2022	KANTAR. (2022, May 15). Rating of mobile applications for April 2022. https://www.kantar.com/ua/inspiration/advertising-media/mobile-app-ranking_april-2022
Mosby, A. (2023). 79+ Voice Search Statistics For 2024 (Data, Users & Trends). <i>Yaguara.co</i> . https://www.yaguara.co/voice-search-statistics	Mosby, A. (2023). 79+ Voice Search Statistics For 2024 (Data, Users & Trends). <i>Yaguara.co</i> . https://www.yaguara.co/voice-search-statistics/
Rindfleisch, A. (2020). Marketing in a Digital World. <i>University of Illinois at Urbana-Champaign at the Coursera</i> . https://www.coursera.org/learn/marketing-digital	Rindfleisch, A. (2020). Marketing in a Digital World. <i>University of Illinois at Urbana-Champaign at the Coursera</i> . https://www.coursera.org/learn/marketing-digital
Rowles, D. (2017). <i>Mobile Marketing: How Mobile Technology is Revolutionizing Marketing, Communications and Advertising</i> . Kogan Page; 2nd edition.	Rowles, D. (2017). <i>Mobile Marketing: How Mobile Technology is Revolutionizing Marketing, Communications and Advertising</i> . Kogan Page; 2nd edition.
SimilarWeb. (б. д.). Аналітичний ресурс. Взято 25 вересня 2023 р. https://similarweb.com	SimilarWeb. (n. d.). Analytical resource. Retrieved September 25, 2023. https://similarweb.com
Summerfield, J. (б. д.). Mobile Website vs. Mobile App: Which is Best for Your Organization? <i>Human Service Solution</i> . Взято 19 липня 2023 р. з https://www.hswsolutions.com/services/mobile-web-development/mobile-website-vs-apps	Summerfield, J. (n. d.). Mobile Website vs. Mobile App: Which is Best for Your Organization? <i>Human Service Solution</i> . Retrieved July 19, 2023 from https://www.hswsolutions.com/services/mobile-web-development/mobile-website-vs-apps
Taylor, P. (2023). Forecast number of mobile users worldwide from 2020 to 2025. <i>Statista</i> . https://www.statista.com/statistics/218984/number-of-global-mobile-users-since-2010	Taylor, P. (2023). Forecast number of mobile users worldwide from 2020 to 2025. <i>Statista</i> . https://www.statista.com/statistics/218984/number-of-global-mobile-users-since-2010
Yankovets, T. M., & Vyshnevskaya, M. O. (2020). Digital marketing: background, essence, management. <i>Economic Development: Global Trends and National Peculiarities</i> . Collective monograph. Poland: "Publishing House "Baltija Publishing". 579-593.	Yankovets, T. M., & Vyshnevskaya, M. O. (2020). Digital marketing: background, essence, management. <i>Economic Development: Global Trends and National Peculiarities</i> . Collective monograph. Poland: "Publishing House "Baltija Publishing". 579-593.
Гатаулліна, В. (2023). Mobile Commerce в 2023-2024 роках: основні тренди та рекомендації для онлайн-магазинів. <i>eSputnik</i> . https://esputnik.com/uk/blog/mobile-commerce-v-2023-2024-rokah-osnovni-trendi-ta-rekomendaciyi-dlya-onlajn-magaziniv	Gataullina, V. (2023). Mobile Commerce in 2023-2024: main trends and recommendations for online stores. <i>eSputnik</i> . https://esputnik.com/uk/blog/mobile-commerce-v-2023-2024-rokah-osnovni-trendi-ta-rekomendaciyi-dlya-onlajn-magaziniv
Кармазінова, В., & Каркушка, О. (2023). Мобільні інструменти для просування товару. <i>Commodities and markets</i> , 47(3), 4–14. https://doi.org/10.31617/2.2023(47)01	Karmazinova, V., & Karkushka, O. (2023). Mobile tools for product promotion. <i>Commodities and markets</i> , 47(3), 4–14. https://doi.org/10.31617/2.2023(47)01

Кузнецова, А. (2023). Mobile Commerce у 2024 році: тренди та галузеві тенденції, на які варто орієнтуватись. <i>WebPromo</i> . https://web-promo.ua/ua/blog/mobile-commerce-u-2024-roci-trendi-ta-galuzevi-tendenciyi-na-yaki-varto-oriyentuvatis	Kuznetsova, A. (2023). Mobile Commerce in 2024: trends and industry trends to focus on. <i>WebPromo</i> . https://web-promo.ua/ua/blog/mobile-commerce-u-2024-roci-trendi-ta-galuzevi-tendenciyi-na-yaki-varto-oriyentuvatis
Мартинюк, О. В. (2022). Тренди digital-маркетингу в умовах кризи. <i>Вісник Національного університету водного господарства та інженерії природокористування</i> , 2(98), 147-157.	Martyniuk, O. V. (2022). Digital marketing trends in crisis conditions. <i>Bulletin of the National University of Water Management and Environmental Engineering</i> , 2(98), 147-157.
Роулз, Д. (2020). <i>Цифровий брендинг: Повне покрокове керівництво зі стратегії, тактики, інструментів та вимірювань</i> , пер. з англ. Деревянко К. Харків: Ранок: Фабула.	Rawls, D. (2020). <i>Digital Branding: A Complete step-by-step guide to strategy, tactics, tools, and measurements</i> , trans. from English Derevyanko K. Kharkiv: Morning: Fable.
Сомова, О. (2022). Мобільний маркетинг. ТОП-10 тенденцій на 2022 рік. <i>WebPromo</i> . https://web-promo.ua/ua/blog/mobilnyj-marketing-top-10-tendencij-na-2022-god	Somova, O. (2022). Mobile marketing. TOP-10 trends for 2022. <i>WebPromo</i> . https://web-promo.ua/ua/blog/mobilnyj-marketing-top-10-tendencij-na-2022-god
Тарасюк, А. В., & Верін, О. Є. (2023). Особливості застосування мобільних технологій в маркетингу. <i>Актуальні питання права та соціально-економічних відносин</i> . Кропивницький. ЦіРоЛ Відкритого університету розвитку людини "Україна", 163-167.	Tarasyuk, A. V., & Verin, O. E. (2023). Peculiarities of using mobile technologies in marketing. <i>Actual issues of law and socio-economic relations</i> . Kropyvnytskyi. TSIRoL of the Open University of Human Development "Ukraine", 163-167.
Черниш, Т. (2023). Світові тенденції Інтернет-маркетингу. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , 131(6), 112-127. https://doi.org/10.31617/3.2023(131)07	Chernysh, T. (2023). World trends of Internet marketing. <i>Foreign Trade: Economics, Finance, Law</i> , 131(6), 112-127. https://doi.org/10.31617/3.2023(131)07
Янковець, Т. (2023). Вебсайт у цифровому маркетингу. <i>Scientia Fructuosa</i> , 150(4), 85-104. https://doi.org/10.31617/1.2023(150)06	Yankovets, T. (2023). Website in digital marketing. <i>Scientia Fructuosa</i> , 150(4), 85-104. https://doi.org/10.31617/1.2023(150)06

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що він не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Стаття підготовлена у межах виконання науково-дослідної роботи "Управління цифровим маркетингом" (номер державної реєстрації 0124U000158).

Янковець Т. Мобільні технології цифрового маркетингу в електронній комерції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 86-100. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)05](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)05)

Надійшла до редакції 20.12.2023.
Отримано після доопрацювання 05.01.2024.
Прийнято до друку 18.01.2024.
Публікація онлайн 11.04.2024.

DOI: 10.31617/3.2024(133)06
УДК 336.713

ШУЛЬГА Наталія,
д. е. н., професор,
завідувач кафедри банківської справи
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0002-2010-5884
n.shulga@knute.edu.ua

SHULGA Nataliya,
Doctor of Science (Economics),
Professor, Head of the Banking Department
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2010-5884
n.shulga@knute.edu.ua

ОМЕЛЕНЧУК Володимир,
магістр, аспірант банківської справи
Державного торговельно-економічного
університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна
ORCID: 0000-0001-5188-7658
v.omelenchuk@knute.edu.ua

OMELENCHUK Volodymyr,
Master, Postgraduate student of the Banking
Department
State University of Trade and Economics
19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5188-7658
v.omelenchuk@knute.edu.ua

ESG-РИЗИКИ БАНКІВ

Країни єврозони почали активно запроваджувати Європейський зелений курс, що базується на підтримці запропонованих трьох ключових опор з погляду компоненти "фінанси": Регламенті про таксономію, Директивах та Регламентах щодо формування нефінансової звітності та додаткових Регламентах пруденційного регулювання з боку Європейського банківського нагляду (СБН). Зазначене обумовило потребу в імплементації ESG (Environment, Social та Governance) міркувань у діяльність вітчизняних банків та їхніх клієнтів з огляду на останні напрацювання європейської фінансової спільноти, яка невпинно рухається за проголошеним зеленим курсом. Найближчим часом вітчизняні банки, особливо ті, що належать до категорії малих і середніх, можуть стикнутися з труднощами здійснювати оцінку кредитоспроможності позичальників з урахуванням їх ESG-факторів, а також сформувати інфраструктуру ризик-менеджменту з орієнтацією на стале фінансування, основною складовою якого є "зелене" кредитування. Метою статті є розкриття ESG-ризиків закордонних банків у контексті дотримання ключових опор європейського зеленого курсу, запропонованих у частині фінансової складової, а також впровадження їхніх напрацювань у діяльність вітчизняних банків з урахуванням національних особливостей. У ході дослідження використано сукупність загально відомих методів наукового пізнання: порівняння, аналізу та синтезу, групування, абстрагування, спостереження тощо. Зазначено зміст запропонованих ключових опор підтримки

ESG RISKS OF BANKS

The Eurozone countries have begun to actively implement the European Green Deal, which is based on the support of the proposed three key pillars from the point of view of the finance component: The Taxonomy Regulation, the Directives and Regulations on the formation of non-financial reporting and additional prudential regulations by the European Banking Authority (EBA). This has led to the need to implement ESG (Environment, Social and Governance) considerations in the activities of both domestic banks and their clients, taking into account the latest developments of the European financial community, which is steadily moving towards a declared Green Deal. In the near future, domestic banks, especially those belonging to the category of small and medium-sized banks, may face difficulties in assessing the creditworthiness of borrowers, taking into account their ESG factors, as well as forming a risk management infrastructure with a focus on sustainable financing, the main component of which is "green" lending. The purpose of this paper is to disclose the ESG risks of foreign banks in terms of compliance with the key pillars of the European Green Deal, proposed in the finance component, and to implement their findings in the activities of domestic banks, taking into account national peculiarities. In the course of the research, a set of well-known methods of scientific cognition were used: comparison, analysis and synthesis, grouping, abstraction, observation, etc. The article outlines the content of the proposed key pillars of support for the European Green Deal from the point of view of the "finance" component. ESG factors

Copyright © 2024, Автор(и). Це стаття відкритого доступу, яка розповсюджується на умовах ліцензії Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) Міжнародна ліцензія, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Європейського зеленого курсу з погляду компоненти "фінанси". Ідентифіковано ESG-фактори та визначено їх вплив на традиційні ризики банків. Розглянуто практику врахування ESG-факторів у процесі управління ризиками окремих європейських банків. Ідентифіковано труднощі, з якими можуть стикнутися вітчизняні банки за здійснення комплексної оцінки ESG-ризиків своїх позичальників. Для їхнього подолання обґрунтовано заходи на макрорівні (сформувати механізми страхового, державного та приватного захисту переходу країни до Європейського зеленого курсу); мікрорівні (визначити ризик-апетит та імплементувати ESG-ризиків в операційну діяльність банків; розробити інструментарій оцінки ESG-ризиків, процедури формування резервів на покриття очікуваних втрат з урахуванням "екологічної" складової позичальників та емітентів цінних паперів; оцінити рівень ESG-ризиків позичальників і здійснити їх кластеризацію; розробити внутрішню управлінську звітність щодо сталого фінансування).

Ключові слова: Європейський зелений курс, банки, позичальники, "зелений" кредит, ESG-ризиків.

have been identified and their impact on the traditional bank risks has been determined. The practice of taking into account ESG factors in the process of risk management of individual European banks is considered. The difficulties that domestic banks may face today in carrying out a comprehensive assessment of the ESG risks of their borrowers have been identified. In order to overcome them, the measures at the macro level are justified (to form mechanisms for insurance, public and private protection of the country's transition to the European Green Deal); micro level (to determine the risk appetite and implement ESG risks in the operational activities of banks; develop tools for assessing ESG risks, procedures for forming reserves to cover expected losses, taking into account the "environmental" component of borrowers and issuers of securities; assess the level of ESG risks of borrowers and carry out their clustering; develop internal management reporting on sustainable financing).

Keywords: European Green Deal, banks, borrowers, "green" loan, ESG risks.

JEL Classification: G21, G28.

Вступ

Наймасштабнішою програмою дій Європейського Союзу є сталий перехід до кліматичної нейтральності всієї Європи до 2050 р. Для досягнення такої амбітної цілі створена, проте продовжує розроблятися низка фундаментальних документів у різних сферах (*Moving Forward Together, n. d.*). Україна підтримує ініціативу ЄС щодо її зеленого курсу, а європейські партнери сформували своє бачення повоєнного її відновлення з урахуванням його положень. У травні 2022 р. з'явилося комюніке COM(2022) 233 "*Ukraine Relief and Reconstruction*", в якому зазначено, що економіка України має бути низьковуглецевою та енергоощадною, природоорієнтованою, мати ефективне та чисте виробництво, збалансоване споживання та базуватися на засадах спільної відповідальності, інноваційності, співпраці, солідарності, гнучкості та взаємозалежності. Рік поспіль (20 червня 2023 р.) Європейська комісія оприлюднила проєкт Регламенту про створення окремого спеціального інструменту задля підтримки фінансування потреб відбудови України з індикативним фінансуванням до 50 млрд євро на період 2024–2027 рр. – Фонд *Ukrainian Facility*, де конкретизувала своє бачення відбудови України на засадах підтримки зеленого курсу (Белоусова, 2023).

Світова фінансова спільнота все більше усвідомлює негативний вплив "брудних" технологій на навколишнє середовище, а інвестори, кредитори, регулятори та рейтингові агентства частіше звертають увагу на те, яким чином підприємства вирішують питання ESG-ризиків. Нині управління ESG-ризиками стало ключовим трендом сталого розвитку не тільки реального сектору економіки, а й фінансової індустрії, зокрема банків. Це пов'язано з тим, що імплементация ESG-ризиків у стратегію

розвитку банків знижуватиме їх чутливість до кредитного ризику (через надання "зелених" кредитів), ризику репутації (завдяки дотриманню положень соціальної політики) та ризику управління (унаслідок неухильного використання принципів корпоративного менеджменту), що позитивно позначатиметься на їхньому рейтингу.

Проблематика *ESG*-ризиків стала об'єктом пильної уваги закордонних науковців (*Kalfaoglou, 2021; Galletta et al., 2023; Cerrone, 2022; Birindelli et al., 2022*).

Так, *Faidon Kalfaoglou* наголошує, що для досягнення довгострокових цілей сталого розвитку варто приділяти однакову увагу всім *ESG*-факторам. Автор вважає за доцільність заохочувати фінансові установи здійснювати довгострокові вкладення у фінансування чистого довкілля; мотивувати структури приватного сектору узгоджувати свої дії з ініціативами державного сектору, особливо в постпандемічну епоху, коли величезні обсяги державних коштів вливаються в систему для відновлення. Ці кошти мають стимулювати приватний сектор спрямовувати свою діяльність у правильному напрямі, тобто не лише прискорювати перехідний період, але й мінімізувати діяльність, яка суттєво шкодить довкіллю (*Kalfaoglou, 2021*).

Simona Galletta, John W. Goodell, Sebastiano Mazzù, Andrea Paltrinieri дослідили зв'язок між комбінованими показниками екологічної, соціальної та управлінської відповідальності (*ESG*) та операційним ризиком банку й дійшли висновку, що оцінка *ESG* дозволяє банкам зменшити поглинання капіталу, пов'язане з операційним ризиком (*Galletta et al., 2023*).

Alberto Citterio та *Timothy King* проаналізували прогностичну силу екологічних, соціальних та управлінських індикаторів (*ESG*) з метою виявлення потенційних фінансових труднощів банків та представили нову модель їхньої фінансової кризи. На думку авторів, *ESG*-фактори мають бути враховані в наглядних механізмах регуляторних органів (*Citterio & King, 2023*).

Giuliana Birindelli окреслила ключові елементи, що мають вирішальне значення для належної інтеграції міркувань сталого розвитку та *ESG*-ризиків у стратегічний вибір банків, їхні бізнес-процеси та систему управління ризиками (*Birindelli et al., 2022*).

Rosaria Cerrone дійшла висновку, що наглядний процес змінюється через запровадження вимірювання *ESG*-ризиків. Найбільшою проблемою, на її погляд, є величезна актуальність цих ризиків і дублювання правил, положень та інструкцій, які все ще перебувають на ранній стадії, але оновлюють банківську діяльність, основна роль якої полягає в тому, щоб привести економіку до реального нового зеленого курсу (*Cerrone, 2022*).

У статті, автором якої є *Nele Braun*, обґрунтовано непряний вплив *ESG*-ризиків на фінансову стабільність. Науковець зазначає, що фізичні ризики призводять до фінансових втрат через руйнування активів, відповідно до зменшення капіталу банків; вказує на певні втрати, що

виникають внаслідок ризику "переходу" до зеленої економіки. При цьому банки можуть стикатися з проблемами законодавства (Braun, 2021).

У царині дотримання банками "зеленого" курсу та управління ESG-ризиками також з'явилися публікації вітчизняних науковців, серед них варто зазначити напрацювання Бортнікова, Любіча (2022), Вовченко (2023), Краснової, Примостки, Лавренюка (2021), Шульги та Савлука (2023) та інших.

У наукових напрацюваннях Г. Бортнікова та О. Любіча висвітлено питання, що стосується державного регулювання розкриття банками інформації про сталі фінанси та загальні положення управління ESG-ризиками в українських банках (Бортніков, Любіч, 2022).

Наукова публікація О. Вовченко присвячена актуальним питанням визначення напрямів впровадження ESG-стратегії в бізнес-моделі комерційних банків з урахуванням екологічних, соціальних та управлінських ризиків, поглиблених сучасними кризовими явищами (Вовченко, 2023).

Вітчизняні науковці І. Краснова, Л. Примостка, В. Лавренюк у своїх дослідженнях зосередили увагу на виявленні властивостей та напрямів впливу зміни клімату на профіль фінансового бізнесу, модифікації фінансових ризиків з урахуванням ризиків кліматичних змін (Краснова, Примостка, Лавренюк, 2021).

Отже, проблематика ESG-ризиків у банках знаходиться у стадії наукового пошуку під різними кутами зору, зокрема впливу цих ризиків на фінансову стабільність, розробки регуляторного та наглядового механізму; побудови системи управління ESG-ризиками банків, а також формування фінансових стимулів у юридичних і фізичних осіб до реалізації Європейського зеленого курсу тощо. Натомість низка важливих питань потребує проведення додаткових досліджень щодо конкретизації ключових опор європейського зеленого курсу, їх дотримання закордонними банками та запозичення цього досвіду вітчизняними банківськими установами.

Метою дослідження є розкриття ESG-ризиків закордонних банків у контексті дотримання ключових опор Європейського зеленого курсу, запропонованих з погляду компоненти "фінанси", а також впровадження їхніх напрацювань у діяльність вітчизняних банків з урахуванням національних особливостей.

У ході дослідження висунуто гіпотезу щодо доцільності запровадження положень запропонованих трьох ключових опор Європейського зеленого курсу з погляду фінансової складової у процес інтегрованого ризик-менеджменту банків, включаючи управління ESG-ризиками. Задля її обґрунтування розкрито зміст цих ключових опор; ідентифіковано ESG-фактори та визначено їхній вплив на традиційні ризики банків. Доведено необхідність впровадження ESG-міркувань у систему інтегрованого ризик-менеджменту банків України. Досліджено практику врахування ESG-факторів у процесі управління ризиками окремих європейських банків. Окреслено труднощі щодо управління ESG-

ризиками в контексті "зеленого" кредитування у вітчизняних банках і надано рекомендації щодо їх подолання.

Під час написання статті використано стандарти, директиви, регламенти та настанови, що відображають зміст ключових опор європейського зеленого курсу; доробки закордонної та вітчизняної наукової спільноти; спектр методів загального наукового пізнання, зокрема теоретичного узагальнення та аналізу – за розкриття змісту ключових опор європейського зеленого курсу; абстрагування – для виявлення труднощів, з якими можуть стикнутися вітчизняні банки у процесі надання "зелених" кредитів позичальникам; порівняння – під час висвітлення транспарентності врахування *ESG*-факторів окремими європейськими банками; індукції та дедукції – за формулювання висновків і пропозицій.

Основна частина статті складається з трьох взаємопов'язаних розділів: перший надає ключові опори підтримки Європейського зеленого курсу, у другому – досліджено вплив *ESG*-факторів на традиційні ризики та діяльність європейських банків, у третьому розділі викладено труднощі щодо запровадження у вітчизняних банках закордонного досвіду імплементації *ESG*-ризиків у процес прийняття кредитних рішень, а також запропоновано шляхи їх подолання.

Орієнтація України на послідовну реалізацію Європейського зеленого курсу обумовлює доцільність розгляду його ключових опор.

1. Характеристика ключових опор підтримки Європейського зеленого курсу в контексті "фінанси"

Ключові компоненти Європейського зеленого курсу (*European Green Deal*) – це програми дій Європейської Комісії, до яких віднесено зміну клімату, енергетику, транспорт, промислову стратегію, сільське господарство, нульове забруднення, біорізноманіття, фінанси, торгівлю. З позиції компоненти "фінанси" авторами сформульовано ключові опори Європейського зеленого курсу (табл. 1).

Таблиця 1

Ключові опори підтримки Європейського зеленого курсу
з погляду компоненти "фінанси"

Опора	Значення	Кого стосується
Регламент про таксономію	Визначення критеріїв класифікації діяльності промислових компаній	Нефінансові корпорації, які є позичальниками кредитів банків
Регламентування нефінансової звітності (Директиви та Регламенти ЄС)	Висвітлення компаніями інформації, яка стосується їх <i>ESG</i> -ризиків	Публічні компанії (банки, інвестиційні компанії та їх клієнти)
Визначення додаткових регламентів пруденційного регулювання з боку ЄБН	Дії, що направлені на зменшення впливу <i>ESG</i> -ризиків на навколишнє середовище	Банки та інвестиційні компанії

Джерело: складено авторами на основі (*European Commission, n. d.*).

Першою опорою підтримки Європейського зеленого курсу є Регламент про таксономію (набув чинності у 2020 р.), в якому визначено критерії екологічної сталості класифікації видів діяльності промислових компаній відповідно до положень Паризької кліматичної угоди.

"Таксономія ЄС" є ключовим документом Євросоюзу, дотримання якого сприяє:

- сталому економічному зростанню країн єврозони та переходу їх до низьковуглецевої економіки;
- формуванню виваженої оцінки екологічної стійкості суб'єктів, які потребують фінансування;
- трансформації потоків капіталу в бік сталого розвитку;
- інтеграції сталого розвитку у процес ризик-менеджменту, що, як наслідок, позитивно впливає на зниження рівня чутливості економічних суб'єктів до *ESG*-ризиків;
- підвищенню рівня транспарентності екологічної політики економічних суб'єктів та управління ними *ESG*-ризиками;
- забезпеченню стійкого довгострокового стратегічного розвитку всіх учасників реалізації "зелених" проєктів;
- запобіганню "грінвошингу" та підтримці цілей сталого інвестування ЄС, які узгоджуються з Європейським зеленим курсом.

Друга опора Європейського зеленого курсу передбачає визначення вимог до нефінансової звітності компаній. Директива про нефінансову звітність (*Non-Financial Reporting Directive*) висуває додаткові вимоги до розкриття інформації для промислових компаній, акції яких котируються на біржі та мають понад 500 працівників. Її метою є забезпечення прозорості та достовірності даних, доступних банкам та інвесторам, що приймають інвестиційні рішення щодо вкладання фінансових ресурсів в екологічно чисті проєкти. *NFRD* зобов'язує великі корпорації, зокрема банки, страхові компанії та компанії, акції яких котируються на біржі, розкривати інформацію щодо:

- наявності екологічних проблем;
- ставлення до працівників і підтримки захисту прав людини;
- прийнятих антикорупційних заходів і рівнонапруженість вимог до претендентів, що можуть увійти до складу ради директорів тощо (*NFRD, n. d.*).

Надалі положення Директиви *NFRD* розширено, що знайшло відображення у Директиві ЄС про корпоративну звітність сталого розвитку *CSRD* (*Corporate Sustainability Reporting Directive*) і Регламенті розкриття інформації про стале фінансування *SFDR* (*Sustainable Finance Disclosure Regulation*) (*CSRD, n. d.*).

Великі компанії та учасники фінансового ринку, що пропонують продукти та послуги в межах ЄС, зобов'язані з 1 січня 2023 р. дотримуватись цього стандарту. У Регламенті *SFDR* викладено новий

набір правил, спрямованих на забезпечення прозорості профілю сталого розвитку інвестиційних фондів і фінансових продуктів, що є дуже важливим для інвесторів. У нових правилах наведено класифікацію фінансових продуктів шляхом включення їх метрик у процес оцінки впливу на навколишнє середовище, соціальну сферу та управління (*ESG*) (*Sustainable finance EC*, 2023). Основна увага у Регламенті приділяється запобіганню "грінвошингу" через вимогу до учасників фінансового ринку розкривати детальну інформацію про інтеграцію екологічних, соціальних та управлінських чинників (*ESG*) в інвестиційні рішення. До того ж *SFDR* вимагає здійснення оцінки та розкриття інформації про те, як ризики сталого розвитку впливають на інвестиційні процеси та потенційно можуть негативно вплинути на сталий розвиток. Сприяючи прозорості та підзвітності, *SFDR* надає інвесторам можливість приймати обґрунтовані рішення, що відповідають їхнім цілям сталого розвитку. Після громадських обговорень Європейська комісія планує оновити Регламент *SFDR* на початку 2024 р. (*Lexology*, 2023).

Директива *CSRD*, яка затверджена Європарламентом, є обов'язковою для виконання з 5 січня 2023 р. для компаній країн ЄС. Вона прийнята з метою модернізації та посилення регулювання щодо розкриття соціальної та екологічної інформації, а відтак підвищення надійності, релевантності та послідовності викладення корпоративної звітності зі сталого розвитку в різних компаніях і секторах, що сприятиме прийняттю інвесторами та зацікавленими сторонами виважених інвестиційних рішень.

Відповідно до цієї Директиви компанії зобов'язані надавати комплексну звітність про кліматичні ризики, висвітлення інформації щодо ставлення до працівників і спільноти, дотримання поваги до прав людини, прийняття антикорупційних заходів тощо. 31 липня 2023 р. ЄС опублікував остаточні правила розкриття корпоративної екологічної, соціальної та управлінської інформації (*ESG*), які отримали назву Європейські стандарти звітності про сталий розвиток *ESRS* (*European Sustainability Reporting Standard*) (*European Commission*, 31 July, 2023).

Процес уточнення стандартів, директив та регламентів у контексті сталого розвитку в межах Європейського Союзу здійснюється постійно, що є цілком природним. Наприклад, у лютому 2022 р. Європарламентом схвалений проєкт Директиви щодо належної перевірки сталого розвитку великих компаній *CSDDD* (*Corporate sustainability due diligence*), у якій передбачено встановлення процедури розгляду скарг, публічного повідомлення про належну обачність, розробки планів заходів згідно з цілями Паризької угоди про клімат (*EU's Proposed Directive*, 2023). У разі прийняття цієї Директиви планується її впровадження у країнах ЄС уже 2025 р.

Крім документів, прийнятих у рамках ЄС, варто згадати також Стандарти *GRI* (*Global Reporting Initiative*), що є всесвітньо визнаним керівництвом щодо звітності у сфері сталого розвитку. У Стандартах *GRI* викладено чіткі вказівки для організацій щодо звітування про *ESG* –

показники. Стандарти *GRI* складаються з трьох модулів: універсальних (розкриваються найбільш суттєві теми); галузевих (стосуються конкретних галузей), тематичних (надається інформація щодо конкретних впливів *ESG*-факторів). Такий стандартизований і порівняльний підхід до звітності підвищує прозорість і підзвітність, що робить Стандарти *GRI* цінним інструментом для організацій, що прагнуть удосконалити свої практики подання звітності зі сталого розвитку (*GRI Standards, n. d.*).

Рада з міжнародних стандартів сталого розвитку *ISSB* (*International Sustainability Standards Board*), запропонована Фондом МСФЗ 3 листопада 2021 р., має на меті сприяти підвищенню зацікавленості громадськості шляхом надання високоякісної, всеосяжної глобальної звітності зі сталого розвитку. Завдяки уніфікованій системі *ISSB* прагне підвищити якість і порівнянність інформації зі сталого розвитку, доступної інвесторам і зацікавленим сторонам.

Зміст *третьої опори* зводиться до розкриття участі Європейського банківського нагляду (*European Banking Authority*) у підтримці Європейського зеленого курсу. ЄБН отримав мандати, які регламентовані законодавчими актами, прийнятими Європейським парламентом та Радою Європейського Союзу для подальшого впровадження принципів *ESG* у європейське банківське регулювання. Згідно з положенням про таксономію, ЄБН отримав від Європейської комісії рекомендації щодо використання ключових показників результативності (*KPI*), таких як *GAR* (*Green Asset Ratio*, коефіцієнт "зелених активів") разом з відповідною методологією розкриття кредитними установами та інвестиційними компаніями інформації про те, якою мірою їхня діяльність є екологічно стійкою. У своєму висновку, опублікованому в березні 2021 р., ЄБН підкреслив важливість визначення коефіцієнта зелених активів як ключового індикатора для розуміння того, як установи фінансують сталу діяльність і досягають цілей Паризької угоди (*Natixis CIB, 29 Mar., 2021*).

У березні 2021 р. *EBA* (*European Banking Authority* – Європейський банківський нагляд) також опублікував консультативний документ щодо проєкту технічного стандарту імплементації (*Implementing Technical Standards, ITS Pillar 3*) стосовно розкриття інформації про екологічні, соціальні та управлінські ризики, а саме: оприлюднення нефінансової звітності. Цей мандат відображає постійне прагнення до підвищення прозорості та вдосконалення нормативно-правової бази щодо *ESG*-міркувань у фінансовому секторі. Згідно з зазначеними вимогами передбачається кількісне розкриття інформації про заходи з пом'якшення наслідків, що вживаються установами для підтримки своїх контрагентів у процесі переходу до вуглецево-нейтральної економіки та адаптації їх до зміни клімату. Нарешті проєкт *ITS* надає якісну інформацію про те, як фінансові установи впроваджують *ESG*-міркування у процес управління, бізнес-модель, стратегію та систему ризик-менеджменту (*EBA, 01 March 2021*).

Новий пакет банківського регулювання, *CRR* та *CRDV* (тобто Директива про вимоги до капіталу) 2021 р. надав Європейському

банківському нагляду низку повноважень щодо розробки конкретних положень та керівних принципів для банків і наглядових органів у контексті сталого фінансування, а саме: моніторинг ринкових практик, які належать до сталого розвитку; регулювання розкриття інформації; формування плану дій (*Sustainable finance EBA, n. d.*).

Пакет *EBA ESG Pillar 3* допоможе усунути недоліки поточного розкриття інформації банками про *ESG*-ризики на рівні країн ЄС шляхом встановлення обов'язкових і послідовних вимог до її оприлюднення, включаючи детальні шаблони, таблиці та відповідні інструкції, що допоможе запровадити найкращі практики на міжнародному рівні (Бортніков, 2022).

2. Дослідження впливу *ESG*-факторів на традиційні ризики та діяльність європейських банків

У світлі нового регуляторного ландшафту, зокрема нових стандартів, встановлених *EBA* та Європейським центральним банком (ЄЦБ), банкам необхідно не лише створити надійні системи звітності, але й здійснити комплексну реконфігурацію своїх систем управління ризиками. Імплементація *ESG*-ризиків у нову регуляторну архітектуру має бути здійснена з урахуванням наявних практики ризик-менеджменту банків та нових викликів. При цьому слід враховувати, що окремі *ESG*-фактори мають прямий або опосередкований вплив на виникнення традиційних банківських ризиків (табл. 2).

Таблиця 2

Зв'язок *ESG*-ризиків з іншими ризиками банківської діяльності

<i>ESG</i> -ризик-фактори	Традиційний ризик	Тип впливу	Природа впливу
Зміна клімату	Кредитний	Непрямий	Підвищення ймовірності дефолту позичальників
Екологічний	Ринковий		Зниження вартості активів
Соціальна нерівність	Операційний	Прямий	Репутаційні та юридичні ризики
Управління	Репутаційний		Юридичні та регуляторні ризики
Кібербезпека	Операційний		Порушення операційної діяльності

Джерело: складено авторами на основі звітності окремих європейських банків.

Дані табл. 3 свідчать про наявність багатогранного взаємозв'язку між *ESG*-ризиками та традиційними ризиками банківської діяльності, врахування яких має першорядне значення для підвищення ефективності ризик-менеджменту. Наприклад, *ESG*-фактори, спричинені зміною клімату, нерозривно пов'язані з кредитним ризиком, непрямий вплив якого полягає у підвищенні ймовірності дефолту позичальників внаслідок настання кліматичних негараздів. Соціальна нерівність як *ESG*-фактор безпосередньо впливає на операційний ризик, створюючи

підвищені репутаційні та юридичні ризики. Екологічний *ESG*-фактор корелює з ринковим ризиком, настання якого може призвести до зниження вартості активів за прийнятими екологічними зобов'язаннями. Недоліки в менеджменті безпосередньо впливають на ризик репутації, породжуючи появу юридичних та регуляторних ризиків. *ESG*-фактор кібербезпеки має прямий вплив на операційний ризик, який призводить до порушення операційної діяльності, витоку даних і, як наслідок, фінансових втрат. Розуміння цих складних взаємозалежностей дозволяє банкам більш точно адаптувати свої системи управління ризиками до вимог сталого розвитку. Усвідомлюючи нюанси взаємозв'язку між *ESG* та традиційними ризиками, банки можуть запроваджувати цілеспрямовані заходи щодо зменшення їх вразливостей до *ESG*-викликів та використання наявних можливостей для подолання негативного впливу.

Запровадження інтегрованого підходу сприяє формуванню системи управління ризиками, яка не лише відповідає регуляторним вимогам, але й узгоджується з ширшими цілями сталої та відповідальної банківської практики. Інтеграція *ESG*-міркувань у процес ризик-менеджменту сприяє зміцненню стійкості банків в епоху, яка ознаменована підвищеною екологічною, соціальною та управлінською обізнаністю суспільства.

Попри те, що практики врахування *ESG*-факторів започатковано відносно недавно, їх запроваджують у свою систему ризик-менеджменту низка європейських банків, про що свідчать дані *табл. 3*.

Таблиця 3

Практика врахування *ESG*-факторів в європейських банках

Напрями врахування <i>ESG</i> -факторів у діяльності банків	Коментарі	Банки
Інтеграція <i>ESG</i> -міркувань у систему управління ризиками	Банки включають <i>ESG</i> -міркування у системи управління ризиками; здійснюють стрес-тестування та аналіз сценаріїв, а також формують відповідну звітність, що сприяє налагодженню дієвого "екологічного" ризик-менеджменту	<i>HSBC, ING, Société Générale, Barclays, Deutsche Bank</i>
Розробка політики та стандартів <i>ESG</i>	Банки розробляють політику та стандарти, які стосуються <i>ESG</i> питань, таких як зміна клімату, права людини та збереження біорізноманіття, що направлено на прийняття виважених управлінських рішень	<i>BNP Paribas, UBS, Credit Suisse, Santander, BBVA, Wells Fargo, Standard Chartered</i>
Впровадження процесів належної перевірки <i>ESG</i> -ризиків клієнтів	Банки запроваджують процеси належної перевірки для оцінки <i>ESG</i> -ризиків, пов'язаних із їхньою кредитною, інвестиційною та іншою діяльністю. Банки проводять оцінки <i>ESG</i> -ризиків клієнтів, а також виявляють та пом'якшують їх у потенційних ланцюжках постачання	<i>Standard Chartered, ING, BBVA, HSBC, Société Générale, BNP Paribas, Credit Suisse</i>
Взаємодія із зацікавленими сторонами	Банки взаємодіють із зацікавленими сторонами (клієнтами, інвесторами, регуляторами та організаціями громадянського суспільства) з метою зрозуміння їх очікувань та занепокоєнь, пов'язаних з питаннями <i>ESG</i> -ризиків, що сприятиме підвищенню банківської репутації	<i>Citigroup, Santander, BNP Paribas, HSBC, Barclays, Deutsche Bank</i>

Напрями врахування ESG-факторів у діяльності банків	Коментарі	Банки
Розвиток кадрового потенціалу та навчання	Банки здійснюють навчання та приділяють велику увагу розвитку кадрового потенціалу, що дозволяє покращувати розуміння персоналом ESG-ризиків і можливостей; впроваджувати ESG-міркування у повсякденне прийняття рішень; забезпечувати узгодженість банківської діяльності з цілями її сталого розвитку	<i>Citigroup, Barclays, Deutsche Bank, Société Générale, BNP Paribas, ING</i>
Звітування та розкриття інформації	Банки надають регулярну публічну звітність про ефективність управління ESG-ризиками, що допомагає зацікавленим сторонам приймати обґрунтовані рішення щодо їхньої діяльності	<i>HSBC, Citigroup, BNP Paribas, Barclays, Deutsche Bank, ING</i>

Джерело: складено авторами на основі інформації, що оприлюднена на сайтах окремих європейських банків.

Накопичений досвід закордонних банків рекомендується запровадити у вітчизняних, що дозволить останнім імплементувати основні положення глобального зеленого курсу в свою операційну діяльність і відповідати найкращим європейським практикам його підтримки.

3. Запровадження у вітчизняних банках досвіду закордонних щодо імплементції ESG-ризиків у процес прийняття кредитних рішень: труднощі та можливі шляхи їх подолання

Проведені дослідження, які базуються на публічній інформації найбільших системно важливих банків України (А-Банк, Креді Агріколь Банк, Кредобанк, ОТП Банк, Ощадбанк, "Південний", ПриватБанк, ПУМБ, Райффайзен Банк, Сене Банк, ТАСкомбанк, Укргазбанк, Укрексімбанк, УкрСиббанк, Універсал Банк) щодо дотримання зеленого курсу дозволило встановити, що з 15 установ, які формують основний ресурсний потенціал банківської системи України, лише окремі з них оприлюднюють інформацію щодо ESG-міркувань. Зокрема на сайті Креді Агріколь Банк зазначається, що у нього є стратегія з орієнтацією на ESG, яка включена в стратегію розвитку банку до 2025 р. У сегменті ТНК (транснаціональних корпорацій) банк активно підтримує клієнтів у їхньому переході на відновлювані джерела енергії та планує досягти понад 10% зеленого фінансування в загальному корпоративному портфелі. З цією метою Креді Агріколь Банк впроваджує оцінку клієнтів за критеріями ESG (екологічне, соціальне та корпоративне управління) (*Credit Agricole, 27 October, 2021*).

Часто інформація, що є на сайтах досліджуваних банків, має декларативний характер. Щодо ілюстрації цього твердження можна навести такі приклади. ОТП Банк опублікував положення про визначення 3 ліній захисту за ESG-ризиками, яке збігається з загальними підходами до ризик-менеджменту (ОТП Банк, б. д.). ПриватБанк у "Положенні про благодійність, спонсорство та створення партнерства

з метою просування репутації, іміджу та бренду Банку" зазначає лише, що він сприяє просуванню *ESG*. Проте детальну інформацію, яка б це підтверджувала, банк не надає (Приватбанк, б. д.).

Вітчизняні банки знаходяться у процесі врахування *ESG*-факторів у своїй діяльності. Наприклад, АТ "Ощадбанк" здійснює пошук експерта по *ESG*, що свідчить про його наміри розвиватися у цьому напрямі (*Robota Ua*, б. д.).

Натомість деякі банки України активно себе позиціонують як прихильники слідування *ESG*-стратегії. До них насамперед відносять Укргазбанк та ПУМБ. У 2023 р. портфель проєктів сталого розвитку Укргазбанку зріс на 550 млн грн. Найбільше коштів спрямовано на підтримку місцевих громад двох українських міст – 520 млн грн. Залучені міськими радами кошти спрямовуються на розвиток муніципальної медицини, реконструкцію об'єктів критичної інфраструктури, енергоефективну модернізацію закладів освіти. Також банк профінансував проєкти енергоефективної модернізації сільськогосподарської техніки на суму понад 20 млн грн. Ще майже 9 млн грн залучено клієнтами банку на придбання та встановлення сонячних електростанцій та генераторів задля зниження споживання електроенергії та забезпечення безперервності діяльності бізнесу (Укргазбанк, 2023).

Торік ПУМБ став переможцем конкурсу "Партнерство заради сталого розвитку 2023" Глобального договору ООН в Україні (ПУМБ, 2021).

До того ж іноземні банки досягли значно більшого прогресу на шляху руху до зеленого курсу, про що свідчить оприлюднена ними інформація. Зокрема Райффайзен Банк запровадив власну політику у сфері сталого розвитку (*ESG*) і активно підтримує проєкти, що мають позитивний соціальний та екологічний вплив. За надання кредитів корпоративним клієнтам Райффайзен Банк категоризує та верифікує екологічні проєкти (Райффайзен Банк, 2023).

УкрСиббанк у рамках стратегії розвитку Групи *BNP Paribas* до 2025 р. одним з трьох основних принципів визначає стале фінансування та впровадження *ESG*-практик, що має сприяти прагненню клієнтів переходити до надійної та передбачуваної економіки (УкрСиббанк, б. д.).

У рамках Європейського зеленого курсу вітчизняні банки поки що роблять перші кроки у напрямі запровадження "зеленого" кредитування. Зазначене обумовлює їх потребу здійснювати ретельний аналіз *ESG*-ризиків позичальників з погляду рекомендацій європейських наглядових органів. У процесі оцінки *ESG*-ризиків позичальників банк має з'ясувати:

- позицію компанії-позичальника щодо міноритарних акціонерів, вивчаючи обов'язки ради директорів та керівництва, що передбачає проведення аналізу її прихильності щодо етичного та справедливого ставлення до всіх акціонерів, а також забезпечення належного визнання та захисту їхніх прав;

- роль стейкхолдерів у корпоративному управлінні, а саме як позичальник взаємодіє з різними зацікавленими сторонами та враховує їхні інтереси у процесі прийняття рішень;
- ступінь розкриття інформації та прозорості практики корпоративного управління компанії-позичальника, що сприяє налагодженню ефективної комунікації та співпраці між зацікавленими сторонами.

По суті, оцінка *ESG*-ризиків передбачає комплексний погляд на корпоративне управління позичальників з акцентом на етичні практики, взаємодію із зацікавленими сторонами, права акціонерів і прозоре розкриття інформації, що узгоджується з принципами сталого розвитку та стимулює їх до відповідального ведення бізнесу.

Проведення оцінки екологічних ризиків вимагає від банків здійснення таких послідовних кроків:

- формування інтегрованої бази даних потенційних позичальників;
- розрахунок та аналіз комплексу показників потенційних позичальників;
- оцінка ефективності компаній-позичальників та їхніх аналогів, здійснення їх кластеризації та визначення поміж них найбільш і найменш ефективних;
- складання матриці коефіцієнтів та присвоєння кожному параметру ваги, що залежать від експертних оцінок та важливості конкретного параметру в галузі;
- визначення прозорості та доступності вхідних даних клієнтів, які отримують вищі бали у разі загальної доступності їх інформації;
- проведення інтегральної оцінки операційного середовища позичальників, яка базується на синтезі результатів діагностики кількісних параметрів, їх вагових коефіцієнтів та ступеня розкриття інформації, що дозволяє сформулювати банкам цілісне бачення щодо рівня *ESG*-ризиків клієнтів.

Банкам доречно зосереджувати свою увагу на кредитах, що надаються клієнтам, які демонструють підвищену схильність до кліматичних ризиків. Зокрема у пріоритеті банків має бути "екологічне" кредитування корпоративних клієнтів, комерційної нерухомості та іпотечне для фізичних осіб.

"Екологічні кредити" надаються, наприклад ЄБРР, на 30-річний період, що є свідомим вибором, який відображає затяжний характер та довготривалі наслідки перехідного періоду, а також потенційний вплив фізичних ризиків на операційну діяльність. У рамках цієї комплексної оцінки ЄБРР ретельно аналізує всі кредити, зокрема:

ризик перехідного періоду, який виникає в результаті переходу позичальника до економіки з нульовим балансом. При цьому банк ретельно вивчає багатогранні наслідки дії таких чинників, як зміни

у політиці, технологіях, поведінці споживачів та сприйнятті зацікавлених сторін, які у сукупності суттєво впливають на операційний дохід позичальника, його потреби у фінансуванні та вартість активів;

фізичний ризик, що виникає у зв'язку зі збільшенням частоти та інтенсивності несприятливих погодних явищ (ураганів та повенів або постійних змін погодних умов). Банк оцінює потенційний вплив цих негативних факторів на вартість майна, потребу в ремонті та можливі перебої в бізнес-процесах та здійснює оцінку всього кредитного портфеля, що надає йому змогу сформулювати комплексне розуміння кліматичних ризиків у різних секторах економіки.

Аналізуючи сценарії зміни клімату, банк потребує відповідних даних та здійснення моделювання на основі спеціально розроблених методик. Для включення кліматичних міркувань в аналітичну базу банк може використовувати звичайні інструменти стрес-тестування, які доповнені інструментами моделювання зміни клімату, адаптованими до конкретних регіонів та часових горизонтів.

Банки мають ретельно оцінювати очікуваний вплив зміни клімату на кредитні рейтинги позичальників, що дає змогу зрозуміти фінансові наслідки для кредитного портфеля; систематично ранжувати сектори економіки з погляду їхньої чутливості до кліматичних ризиків та розробляти відповідну шкалу. Для оцінки видів кредитів, що характеризується підвищеною вразливістю до зміни клімату, застосовується детальне моделювання численних погодних явищ та здійснюється оцінка їх впливу на вартість активів, які виступають об'єктом кредитування. Банк має оцінювати очікувані фізичні збитки за різними сценаріями, включаючи потенційні фінансові втрати, пов'язані зі зменшенням доходів позичальників внаслідок, наприклад, зниження врожайності сільськогосподарських культур, що обумовлено хронічною зміною клімату. За такою оцінкою має враховуватися також наявність страхового захисту, державних гарантій та стійкість позичальника.

Наразі вітчизняні банки за врахування *ESG*-ризиків клієнтів у ході прийняття рішень щодо їх кредитування можуть стикнутися з низкою труднощів.

По-перше, здебільшого клієнти, особливо ті, кого банки відносять до групи малого та середнього бізнесу, недостатньо обізнані з концептуальними положеннями сталого розвитку та "зеленого" фінансування.

По-друге, лише великі та інші підприємства, що подавали кредитні заявки до ЄБРР чи інших "екологічно" налаштованих банків, мають політики щодо *ESG*-ризиків та дотримуються їх.

По-третє, залишаються не до кінця відпрацьованими методики оцінки *ESG*-ризиків клієнтів за умов дефіциту в банках необхідної інформації для прийняття виваженого кредитного рішення.

По-четверте, складним та важким для розв'язання залишається питання відмови у кредитуванні підприємствам, що не дотримуються екологічних норм, але діяльність яких забезпечує обороноздатність країни та підтримує її експортний потенціал.

По-п'яте, в Україні поки що не сформована інфраструктура підтримки Європейського зеленого курсу, до складу якої мають увійти спеціальні рейтингові агентства, державні та приватні "зелені" фонди, централізована інформаційна база даних (на рівні НБУ або як окремо створена установа, яку пропонуємо назвати "Інформаційна екологічна агенція") тощо.

Є також низка інших невирішених питань у вітчизняних банках, які стосуються:

- визначення ризик-апетиту та імплементації *ESG*-ризиків у бізнес-стратегії та інтегровану систему ризик-менеджменту;
- формування інструментарію оцінки *ESG*-ризиків (ключових індикаторів, моделей стрес-тестування тощо);
- процедури визначення резервів на покриття очікуваних втрат з урахуванням "екологічної" складової позичальників та емітентів цінних паперів;
- створення інформаційної бази даних стосовно рівня *ESG*-ризиків як наявних, так і потенційних позичальників, здійснення їх кластеризації, яка буде братися до уваги під час прийняття рішення щодо ціни кредиту;
- розробка каталогу внутрішньо управлінської звітності та визначення її користувачів.

Задля вирішення цих та інших труднощів необхідно прийняти заходи на макро- та мікрорівнях. На макрорівні мають бути відпрацьовані механізми страхового, державного та приватного захисту переходу країни до Європейського зеленого курсу з покроковою деталізацією; визначені фінансові інституції та громадські установи, які б опікувались його реалізацією в Україні. З метою їх запровадження варто зважити як на внутрішні фінансові можливості, так і на потенційну зовнішню допомогу країні, яка перебуває у стані війни.

На мікрорівні вітчизняним банкам доречно розробити Положення щодо управління *ESG*-ризиками. У цьому документі має бути викладено концептуальні засади "екологічного" ризик-менеджменту банку, деталізація яких знайде відображення у спеціальних методиках, правилах та процедурах. У документах банків мають знайти відображення: ризик-апетит та імплементація *ESG*-ризиків в їх операційну діяльність; інструментарій оцінки *ESG*-ризиків, процедури визначення резервів на покриття очікуваних втрат з урахуванням "екологічної" складової позичальників та емітентів цінних паперів; кластеризація позичальників за рівнем *ESG*-ризиків, яка буде прийматися до уваги під час прийняття рішення

щодо ціни кредиту; види внутрішньо управлінської звітності щодо сталого фінансування та її користувачі. Значну увагу банки мають приділити навчанню персоналу та внесенню змін до діючого методичного супроводження усіх ланок їх діяльності. Це досить трудомісткий процес, який вимагає високого рівня кваліфікації "екологічних" ризик-менеджерів та інших фахівців, а також значних фінансових ресурсів від банків. Натомість банки, які продемонструють свою рішучу готовність та реальними діями дотримуються Європейського зеленого курсу, матимуть конкурентні переваги на фінансовому ринку.

Висновки

Запропоновано Європейський зелений курс у контексті компоненти "фінанси" розглядати з позиції трьох ключових опор: Регламенту про таксономію, Директив і Регламентів щодо формування нефінансової звітності та додаткових Регламентів пруденційного регулювання з боку Європейського банківського нагляду. У ЄС взято вектор на інтеграцію *ESG*-ризиків у нову регуляторну архітектуру банків, що обумовило необхідність впровадження *ESG*-міркувань у бізнес-стратегії та систему – інтегрованого ризик-менеджменту банків. Досліджено практику врахування *ESG*-факторів у процесі управління ризиками окремих європейських банків.

Визначено труднощі, з якими можуть стикнутися вітчизняні банки за впровадження Європейського зеленого курсу. Для їхнього подолання запропоновано заходи:

на макрорівні – сформувати механізми страхового, державного та приватного захисту переходу країни до Європейського зеленого курсу з покроковою деталізацією та відповідну інфраструктуру;

на мікрорівні – визначити ризик-апетит та імплементувати *ESG*-ризиків в операційну діяльність банків; розробити інструментарій оцінки *ESG*-ризиків, процедури формування резервів на покриття очікуваних втрат з урахуванням "екологічної" складової позичальників та емітентів цінних паперів; оцінити рівень *ESG*-ризиків позичальників та здійснити їх кластеризацію; розробити внутрішньо управлінську звітність щодо сталого фінансування.

Формування "екологічної" ризик-культури у банків та їх клієнтів стане потужним імпульсом для інтеграції України у глобальний фінансовий простір Європейського зеленого курсу.

Векторами майбутнього дослідження можуть бути розробка: механізму імплементції *ESG*-факторів у бізнес-стратегії корпоративного та роздрібного бізнесів банків; методики визначення рівня кредитного ризику позичальників з урахуванням їх *ESG*-ризиків; методичного підходу до стрес-тестування банківських портфелів у контексті фізичних та перехідних ризиків; методики ціноутворення на кредитні послуги банків, враховуючи *ESG*-ризиків клієнтів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Birindelli, G., Michelangelo, B., Alberto, C., Umberto, F., Genero, G. L., & Andrea, M. (2022). Banks' governance and risk management frameworks: how to integrate ESG and climate risks. <i>RISK MANAGEMENT MAGAZINE</i> , 17(1), 25-35.	Birindelli, G., Michelangelo, B., Alberto, C., Umberto, F., Genero, G. L., & Andrea, M. (2022). Banks' governance and risk management frameworks: how to integrate ESG and climate risks. <i>RISK MANAGEMENT MAGAZINE</i> , 17(1), 25-35.
Braun, N. (2021). The Role of the European Central Bank in a Sustainable Financial System. <i>Junior Management Science</i> , 6(3), 468-488.	Braun, N. (2021). The Role of the European Central Bank in a Sustainable Financial System. <i>Junior Management Science</i> , 6(3), 468-488.
Cerrone, R. (2022). Banking Regulation for ESG Principles and Climate Risk. In <i>Banking and Accounting Issues</i> . IntechOpen.	Cerrone, R. (2022). Banking Regulation for ESG Principles and Climate Risk. In <i>Banking and Accounting Issues</i> . IntechOpen.
Citterio, A., & King, T. (2023). The role of Environmental, Social, and Governance (ESG) in predicting bank financial distress. <i>Finance Research Letters</i> , 51, 103411.	Citterio, A., & King, T. (2023). The role of Environmental, Social, and Governance (ESG) in predicting bank financial distress. <i>Finance Research Letters</i> , 51, 103411.
Credit Agricole. (27 October 2021). <i>The Future is in the Air! Credit Agricole presents "Air". New Bank's Strategy by 2025</i> . https://credit-agricole.ua/en/o-banke/pres-centr/novini/kredi-agrikol-prezentuvav-air-novu-strategiyu-rozvitku-do-20-1208	Credit Agricole. (27 October 2021). <i>The Future is in the Air! Credit Agricole presents "Air". New Bank's Strategy by 2025</i> . https://credit-agricole.ua/en/o-banke/pres-centr/novini/kredi-agrikol-prezentuvav-air-novu-strategiyu-rozvitku-do-20-1208
CSRD. (n. d.). EU Corporate Sustainability Reporting Directive https://www.cdsb.net/what-we-do/policy-work/eu-sustainability-reporting	EU Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD). https://www.cdsb.net/what-we-do/policy-work/eu-sustainability-reporting
EBA. (01 March 2021). Consultation Paper on prudential disclosures on ESG risks in accordance with Article 449a CRR. https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/document_library/Publications/Consultations/2021/Consultation%20on%20draft%20ITS%20on%20Pillar%20disclosures%20on%20ESG%20risk/963621/Consultation%20paper%20on%20draft%20ITS%20on%20Pillar%20disclosures%20on%20ESG%20risks.pdf	EBA. (01 March 2021). Consultation Paper on prudential disclosures on ESG risks in accordance with Article 449a CRR. https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/document_library/Publications/Consultations/2021/Consultation%20on%20draft%20ITS%20on%20Pillar%20disclosures%20on%20ESG%20risk/963621/Consultation%20paper%20on%20draft%20ITS%20on%20Pillar%20disclosures%20on%20ESG%20risks.pdf
EU's Proposed Directive on Corporate Sustainability Due Diligence: What US companies need to know. (2023). https://www.dlapiper.com/en-us/insights/publications/global-esg-alert/2023/eus-proposed-directive-on-corporate-sustainability-due-diligence-what-us-companies-need-to-know	EU's Proposed Directive on Corporate Sustainability Due Diligence: What US companies need to know. (2023). https://www.dlapiper.com/en-us/insights/publications/global-esg-alert/2023/eus-proposed-directive-on-corporate-sustainability-due-diligence-what-us-companies-need-to-know
European Commission. (31 July, 2023). The Commission adopts the European Sustainability Reporting Standards. https://finance.ec.europa.eu/news/commission-adopts-european-sustainability-reporting-standards-2023-07-31_en	European Commission. (31 July, 2023). The Commission adopts the European Sustainability Reporting Standards. https://finance.ec.europa.eu/news/commission-adopts-european-sustainability-reporting-standards-2023-07-31_en
European Commission. (n. d.). About the EU Taxonomy Compass. https://ec.europa.eu/sustainable-finance-taxonomy	European Commission. (n. d.). About the EU Taxonomy Compass. https://ec.europa.eu/sustainable-finance-taxonomy
Galletta, S., Goodell, J. W., Mazzù, S., & Paltrinieri, A. (2023). Bank reputation and operational risk: The impact of ESG. <i>Finance Research Letters</i> , 51, 103494.	Galletta, S., Goodell, J. W., Mazzù, S., & Paltrinieri, A. (2023). Bank reputation and operational risk: The impact of ESG. <i>Finance Research Letters</i> , 51, 103494.
GRI Standards. (n. d.). The GRI Standards: Enabling transparency on organizational impacts (2022) https://www.globalreporting.org/media/wmxlklms/about-gri-brochure-2022.pdf	GRI Standards (n. d.). The GRI Standards: Enabling transparency on organizational impacts (2022) https://www.globalreporting.org/media/wmxlklms/about-gri-brochure-2022.pdf

Kalfaoglou, F. (2021). ESG risks: a new source of risks for the banking sector. <i>Bank of Greece Economic Bulletin</i> , (53).	Kalfaoglou, F. (2021). ESG risks: a new source of risks for the banking sector. <i>Bank of Greece Economic Bulletin</i> , (53).
Lexology. (2023). What's Another Year? January 2024 – ESG. https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=46a47b14-5e70-4b0e-a53f-db30775c4b3c	Lexology (2023). What's Another Year? January 2024 – ESG. https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=46a47b14-5e70-4b0e-a53f-db30775c4b3c
Moving Forward Together. (n. d.). Green Deal. https://eu4ukraine.eu/en/greendeal-en	Moving Forward Together. (n. d.). Green Deal. https://eu4ukraine.eu/en/greendeal-en
Natixis CIB. (29 Mar., 2021). The EBA, the ESMA and the EIOPA released their recommendations on taxonomy KPI for financial institutions https://gsh.cib.natixis.com/our-center-of-expertise/articles/the-eba-the-esma-and-the-eiopa-released-their-recommendations-on-taxonomy-kpi-for-financial-institutions	Natixis CIB. (29 Mar., 2021). The EBA, the ESMA and the EIOPA released their recommendations on taxonomy KPI for financial institutions https://gsh.cib.natixis.com/our-center-of-expertise/articles/the-eba-the-esma-and-the-eiopa-released-their-recommendations-on-taxonomy-kpi-for-financial-institutions
NFRD. (n. d.). Non-Financial Reporting Directive. https://plana.earth/policy/non-financial-reporting-directive-nfrd	NFRD (n. d.). Non-Financial Reporting Directive. https://plana.earth/policy/non-financial-reporting-directive-nfrd
Robota.Ua. (б. д.) https://robota.ua/company234100/vacancy9829595	Robota.Ua. (n. d.). https://robota.ua/company234100/vacancy9829595
Шульга, Н., & Савлук, С. (2023). "Екологічний" ризик-менеджмент банків як детермінанта сталого фінансування в країнах ЄС. <i>Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право</i> , 131(6), 56-71.	Shulga, N., & Savluk, S. (2023). "Environmental" risk management of banks as a determinant of sustainable financing in the EU countries. <i>Foreign trade: economics, finance, law</i> , 131(6), 56-71.
Sustainable finance EC. (2023). Sustainability-related disclosure in the financial services sector https://finance.ec.europa.eu/sustainable-finance/disclosures/sustainability-related-disclosure-financial-services-sector_en	Sustainable finance EC. (2023). Sustainability-related disclosure in the financial services sector https://finance.ec.europa.eu/sustainable-finance/disclosures/sustainability-related-disclosure-financial-services-sector_en
Sustainable finance. EBA. (n. d.). https://www.eba.europa.eu/activities/single-rulebook/regulatory-activities/sustainable-finance	Sustainable finance. EBA. (n. d.). https://www.eba.europa.eu/activities/single-rulebook/regulatory-activities/sustainable-finance
Белоусова, Катерина. (2023, 13 листопада). Менше викидів та більше альтернативної енергії: як європейські партнери бачать зелене повоєнне відновлення України. <i>Екополітика</i> . https://ecopolitic.com.ua/ua/news/menshe-vikidiv-ta-bilshe-alternativnoi-energii-yak-ievropejski-partneri-bachat-zelene-vidnovlennya-ukraini	Belousova, Kateryna (2023, November 13). Less emissions and more alternative energy: how European partners see the green post-war recovery of Ukraine. <i>Ecopolitics</i> . https://ecopolitic.com.ua/ua/news/menshe-vikidiv-ta-bilshe-alternativnoi-energii-yak-ievropejski-partneri-bachat-zelene-vidnovlennya-ukraini
Бортніков, Г., & Любич, О. (2022). Управління ESG-ризиками в українських банках. <i>Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики</i> . Том 6. №47 https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/3885	Bortnikov, G., & Liubich, O. (2022). ESG risk management in Ukrainian banks. <i>Financial and credit activity: problems of theory and practice.</i> , Vol. 6, №47. https://fkd.net.ua/index.php/fkd/article/view/3885
Бортніков, Г. П. (2022). Державне регулювання розкриття банками інформації про сталі фінанси. <i>Фінанси України</i> , 8, С. 90-117.	Bortnikov G.P. (2022). State regulation of disclosure of information on sustainable finance by banks. <i>Finance of Ukraine</i> , 8, 90-117.
Вовченко, О. (2023). ESG-стратегія як основа управління ризиками сталого розвитку в банках. <i>Економіка та суспільство</i> . Вип. 50. https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2458/2377	Vovchenko, O. (2023). ESG-strategy as a basis for sustainability risk management in banks. <i>Economy and society</i> . Issue 50. https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2458/2377

Краснова, І. В., Примостка, Л. О., & Лавренюк, В. В. (2021). Кліматичні ризики у фінансовому бізнесі. <i>Проблеми економіки</i> , 3 (49). https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2021-3_0-pages-140_146.pdf	Krasnova, I. V., Prymostka, L. O., & Lavreniuk, V. V. (2021). Climate change risks in the financial business. <i>Problems of Economy</i> , 3 (49). https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2021-3_0-pages-140_146.pdf
ОТП Банк (б.д.). Внутрішні лінії захисту – ESG. https://www.otpbank.com.ua/pdf/documents/ESG.pdf	OTP Bank. (n. d.). Internal lines of protection – ESG. https://www.otpbank.com.ua/pdf/documents/ESG.pdf
Приватбанк. (б. д.). Положення про благодійність, спонсорство та створення партнерств з метою просування репутації, іміджу та бренду Банку. https://static.privatbank.ua/files/Charity,+Sponsorship+and+Partnerships+Regulation.pdf	Privatbank. (n. d.). Provisions on charity, sponsorship and the creation of partnerships for the purpose of promoting the Bank's reputation, image and brand. https://static.privatbank.ua/files/Charity,+Sponsorship+and+Partnerships+Regulation.pdf
ПУМБ. (2021). https://about.pumb.ua/presscenter/news/item/6346-pumb-sered-lderv-prozorih-kompanj-ukrani	PUMB. (2021). https://about.pumb.ua/presscenter/news/item/6346-pumb-sered-lderv-prozorih-kompanj-ukrani
Райффайзен Банк. (2023). https://raiffeisen.ua/news/30-kompaniy-shcho-vprovadzhuut-ekologichni-proyekti-otrimayut-nagorodu-raif-green-leaf-1941	Raiffeisen Bank. (2023). https://raiffeisen.ua/news/30-kompaniy-shcho-vprovadzhuut-ekologichni-proyekti-otrimayut-nagorodu-raif-green-leaf-1941
Укргазбанк. (2023). У 2023 році портфель проєктів сталого розвитку УКРГАЗБАНКУ зріс на 550 млн грн. https://www.ukrgasbank.com/press_center/news/13469-	UkrGasbank. (2023). In 2023, UKRGASBANK's portfolio of sustainable development projects increased by UAH 550 million. https://www.ukrgasbank.com/press_center/news/13469-
Укрсіббанк. (б. д.). https://ukrsibbank.com/about-bank/corporate-social-responsibility	Ukrsibbank. (n. d.). https://ukrsibbank.com/about-bank/corporate-social-responsibility

Конфлікт інтересів: Автори заявляють, що вони не мають фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не мають відносин з державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автори працюють в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в передвигорі, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів і редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автори не отримували прямого фінансування для цього дослідження.

Внесок авторів є рівнозначним

Шульга Н., Омеленчук В. *ESG-ризиків банків. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 101-119. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)06](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)06)

Надійшла до редакції 18.01.2024.

Отримано після доопрацювання 30.01.2024.

Прийнято до друку 11.02.2024.

Публікація онлайн 11.04.2024.

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ

DOI: 10.31617/3.2024(133)07

UDC 614.2:061.1ЄС=111

LEBEDEVA Larysa,

PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Economics and Competition Policy
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8632-5460

l.lebedeva@knute.edu.ua

ЛЕБЕДЕВА Лариса,

к. е. н., доцент, доцент кафедри економічної
теорії та конкурентної політики

Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0001-8632-5460

l.lebedeva@knute.edu.ua

SHKUROPADSKA Diana,

PhD (Economics), Senior Lecturer
at the Department of Economics
and Competition Policy
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0002-6883-711X

diana.shkuropadska2016@knute.edu.ua

ШКУРОПАДСЬКА Діана,

доктор філософії, старший викладач кафедри
економічної теорії та конкурентної політики
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0002-6883-711X

diana.shkuropadska2016@knute.edu.ua

RESILIENCE OF EU HEALTHCARE SYSTEMS

The article highlights the critical role of healthcare system resilience in responding effectively to public health crises, with a particular emphasis on financing, effectiveness, and preparedness. It delves into a comparative analysis of healthcare costs and system effectiveness in several EU countries, revealing that higher expenditure doesn't always equate to greater resilience. The article also highlights the lack of investment in preventing measures, even in economically developed countries, resulting in minimal improvements in healthcare system resilience. It has been noted that there is no correlation between strict government measures during the COVID-19 pandemic and healthcare system effectiveness. The importance of synergy between government epidemic control actions and healthcare system resilience is emphasized. The key factors that influenced healthcare system resilience during the pandemic, including proactive preparedness, resource allocation, data analytics capabilities, communication, public trust, and adaptive

СТІЙКІСТЬ СИСТЕМ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ЄС

У статті підкреслюється критична роль стійкості системи охорони здоров'я в ефективно-му реагуванні на кризи громадського здоров'я, з особливим наголосом на фінансуванні, ефективності та готовності. Сконцентровано увагу на порівняльному аналізі витрат на охорону здоров'я та ефективності системи в країнах ЄС, показуючи, що більші витрати не завжди означають більшу стійкість. Наголошено на недостатності інвестування у превентивні заходи навіть у економічно розвинутих країнах, що призвело до мінімального покращення стійкості системи охорони здоров'я. Зауважено на відсутності кореляції між суворими урядовими заходами під час пандемії COVID-19 та ефективністю системи охорони здоров'я. Підкреслюється важливість синергії між урядовими діями з контролю за епідемією та стійкістю системи охорони здоров'я. У дослідженні визначено ключові фактори, які вплинули на стійкість системи охорони здоров'я під час пандемії, зокрема проактивна готовність, розподіл ресурсів, можливості аналізу даних, комунікація, громадська довіра та

Copyright © 2024, The Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 (CC-BY) International license, (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

policies have been identified in the research. To enhance healthcare system resilience, it is recommended to focus on financial resilience, healthcare personnel resilience, and health infrastructure resilience. Strategies to achieve this include effective governance, flexible financing, resource availability, and adaptable service delivery. The multifaceted nature of healthcare system resilience and the need for a comprehensive approach to its provision in the conditions of emergency situations in the field of healthcare are emphasized. The authors' analysis reveals a complex interplay of factors that contribute to healthcare system resilience, which can be used by government officials as a roadmap for strengthening the healthcare systems in the context of future challenges.

Keywords: resilience, health care, European Union, shock influences, COVID-19 crisis.

адаптивна політика. Щоб підвищити стійкість системи охорони здоров'я, рекомендується зосередитися на фінансовій стійкості, стійкості медичних працівників та стійкості інфраструктури охорони здоров'я. Стратегії для досягнення цього включають ефективне управління, гнучке фінансування, доступність ресурсів і гнучке надання послуг. Підкреслено багатогранність стійкості системи охорони здоров'я та необхідність комплексного підходу до її забезпечення в умовах надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я. Аналіз, проведений авторами, розкриває складну взаємодію факторів, які сприяють стійкості системи охорони здоров'я, що може бути використано урядовцями як дорожня карта щодо зміцнення системи охорони здоров'я у контексті майбутніх викликів.

Ключові слова: стійкість, охорона здоров'я, Європейський Союз, шоківі впливи, криза COVID-19.

JEL Classification: E65, F15, I15, I131.

Introduction

The resilience of healthcare systems in EU countries is a key determinant of their economic development dynamics nowadays. The degree of resilience of healthcare systems to shock impacts is particularly critical during crises. The most recent crisis that affected the healthcare system was the COVID-19. This crisis, in particular, highlighted the differences in the resilience of healthcare systems among EU member countries, revealed shortcomings within them, and underscored the price that nations paid for these shortcomings.

The resilience of healthcare systems holds a profound significance, rooted in its paramount role of safeguarding lives and acting as the primary defense against the relentless advance of diseases and mortality. In times of pandemics, this resilience becomes the linchpin, ensuring uninterrupted access to critical medical care, thereby expediting the crucial processes of early detection, accurate diagnosis, and swift treatment of infections.

Beyond the immediate crisis management, a robust healthcare system serves as the vanguard of public health. It champions disease prevention through vaccination programs, public health campaigns, and health education initiatives. It empowers individuals to lead healthier lives, fortifying their immunity and bolstering overall well-being. In the absence of a resilient healthcare system, a nation faces not only a health crisis but also a catalyst for social unrest and profound economic losses. The ongoing COVID-19 pandemic has underscored this, with the healthcare system's role extending beyond patient care to crisis management, mitigating the far-reaching economic repercussions. Furthermore, the healthcare system emerges as a key patron of scientific research, nurturing the development of life-saving medicines and vaccines. It is an essential collaborator in the fight against current health threats while actively contributing to the prevention of future pandemics. In an equitable society, a resilient healthcare system is duty-bound to extend its care and support to the most vulnerable. This includes the elderly, children, and individuals grappling with chronic illnesses.

In a world facing global threats, healthcare systems of EU member states closely collaborate, sharing information and resources for collective security. Furthermore, a healthcare system strengthened during a crisis serves as a model for preparedness in the face of future challenges.

The healthcare system is a fundamental component of national resilience and well-being, requiring investment and attention from both the government and society. Times of crisis, such as the COVID-19 pandemic, underscore its importance, and investments in its development and strengthening should be viewed as a strategic investment in the country's future and the health of its citizens.

Healthcare systems resilience is widely researched in scientific literature. There are two main approaches to understand the concept of "resilience" as an ability and as an outcome. The first approach views resilience as the ability to resist, absorb, accommodate, adapt to, transform and recover in a timely and efficient manner (Thomas, 2020; Firsova, 2019); it is often conceptualized within the context of health emergencies and disaster risk management (*HEDRM*), resilience may also be to other social, political, economic and environmental shocks (Merette, 2022).

The second approach views resilience as an outcome is predominantly quantitative, working under the assumption that resilience can be measured and indexed, and that measuring variation in such outcomes will identify inputs that can improve the system (Biddle, 2020; Nikolaiets et al., 2023).

Describing resilience as both an outcome and an ability allows for resilient systems to be viewed with a broader scope and recognizes the additional dynamics and complexities that need to be understood and researched (Saulnier & others, 2021). The issue of sustainability in the context of the economic security of the state is considered in their study by Mazaraki and Melnyk (2022).

The issues of ensuring the healthcare systems resilience have been studied by Murphy et al. (2020) investigating the changes in financial resilience of the health care system promoting flexible financial system to hospitals to accommodate to the challenges of pandemic. Hospital resilience has been investigated by Merette et al. (2022) with a conclusion that strengthening hospital resilience requires consensus regarding its conceptualization to inform a roadmap for operationalization and evaluation and guide meaningful and effective action at facility and country level.

The aim of the research is to identify the most significant factors that determine the EU health systems resilience during COVID-19 pandemic and government policies that helped to promote it. The hypothesis of the article is that in times of crisis, state regulation of the healthcare system plays a crucial role in ensuring its resilience.

The study is divided into three parts. The measures of financial support of the healthcare system in EU countries are assessed in the first part. A comparative analysis of the degree of healthcare system's resilience in EU countries is conducted in the second. Directions for ensuring the resilience of the health care system in the EU are proposed in the final third part.

1. Financial support of the healthcare system

Financial support of the healthcare system is one of the most important factors for the resilience of the healthcare provision. Different countries have a large variety of a system support of the healthcare. It is important to investigate such an experience for the benefit of Ukrainian economy.

Health Expenditure Index is average expenditure on health per person, based on Purchasing Power Parity; includes public and private financing presented in *Table 1* (FM Global, 2023).

Table 1

Health expenditure index for EU member countries in 2020–2023

Rating	Country	2020	2021	2022	2023
		points (max. – 100 points)			
1	Germany	60.5	61.4	60.9	59.9
2	Luxembourg	59.9	60.1	60.3	58.3
3	Austria	56.7	57.1	56.9	54.5
4	Sweden	56.6	57.0	55.5	54.0
5	Denmark	56.3	56.3	55.5	54
6	Ireland	56.1	56.7	54.8	56.7
7	Netherlands	56.1	56.2	56.1	56.3
8	Belgium	54.6	54.9	54.2	50.0
9	France	50.9	50.5	50.9	48.8
10	Finland	43.4	43.2	43.0	41.6
11	Malta	38.6	38.3	41.6	39.8
12	Italy	36.0	35.9	35.6	34.1
13	Spain	35.3	35.3	35.5	34.3
14	Portugal	30.5	31.5	31.9	30.5
15	Slovenia	29.7	31.0	32.2	31.8
16	Czech Republic	28.5	29.5	30.2	32.5
17	Cyprus	25.3	26.7	27.4	27.1
18	Greece	22.9	22.9	22.9	22.3
19	Estonia	22.0	23.2	23.8	24.6
20	Lithuania	21.4	22.5	24.9	24.7
21	Slovakia	20.0	19.8	20.4	19.0
22	Hungary	19.5	19.9	19.3	20.2
23	Poland	19.4	19.1	20	18.7
24	Croatia	17.6	18.2	19.0	18.6
25	Latvia	16.6	18.0	19.3	19.5
26	Bulgaria	15.6	15.8	15.7	17.4
27	Romania	13.5	15.3	16.6	16.8

Note: low level (1–19 points), moderate level (20–44 points), medium level (45–69 points), sufficient level (70–100 points).

Source: compiled by the authors according to (FM Global, 2023).

According to the *Table 1* the countries that spend the most upon the health care of their citizens were Germany, Luxembourg, Austria, Sweden, Denmark, Ireland, Netherlands, Belgium, France, and Finland. The expenditures of these countries were at the peak of the COVID-19 crisis reaching a

medium level of expenditures, and after 2022 the level of spending on healthcare have decreased gradually. Such countries as Hungary, Poland, Croatia, Latvia, Bulgaria and Romania had a low level of health expenditures per citizen.

Each year, experts from the Numbeo service compile the Health Care Index for Country ranking. It is a comparative assessment of 94 countries worldwide based on the quality, accessibility, and cost of medical services, the equipment of hospitals, and the professional level of medical personnel. Each country is given a score from 1 to 100. The higher the final score, the better the country's healthcare system. The values of the healthcare index for EU countries are presented in *Figure 1*.

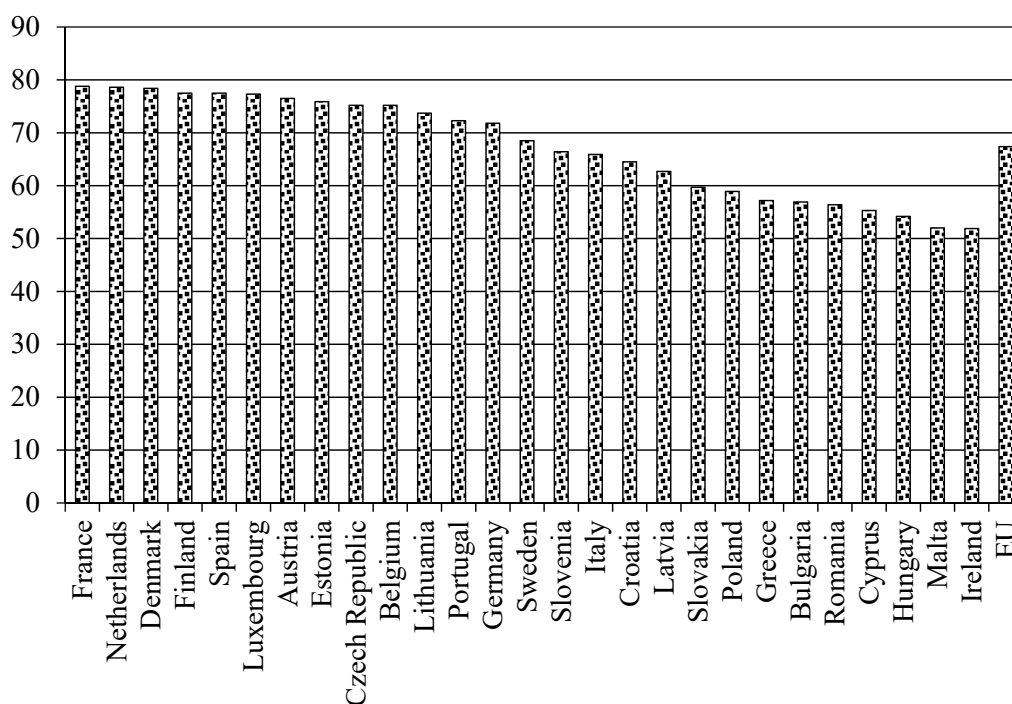

Figure 1. Health Care Index by EU Country in 2023

Note: low level (1-29 points), moderate level (30-44 points), medium level (45-69 points), sufficient level (70-100 points).

Source: compiled by the authors according to (*Health Care Index by Country*, 2023).

Overall, the healthcare systems in the EU is at the medium level. Thirteen countries are at a sufficient level of healthcare, while 14 countries are at a medium level. The top ten countries are France, the Netherlands, Denmark, Finland, Spain, Luxembourg, Austria, Estonia, Czech Republic, Belgium.

The comparison of the results of *Table 1*, that represent average expenditure on health per person and Graph 1, that assess the effectiveness of the healthcare system shows interesting results. It can be seen that some countries that spend more on the healthcare are not at the top with its effectiveness, such as Germany, Sweden and Ireland. On the contrary, there are countries that spent comparingly less on the healthcare, but have the same level of its effectiveness such as Spain, Estonia and Czech Republic. Here we have to understand that the resilient healthcare system will be with a balanced expenditures for its maintenance. So, there should be a balance

between the health expenditures, and the sustainability of the healthcare system resilience. On the contrary, according to our analysis in Germany, Sweden and Ireland expenditures on the healthcare system do not add to its resilience.

2. The degree of the healthcare system's resilience

The 2021 Global Health Security Index (GHS) measures the capacities of 195 countries to prepare for epidemics and pandemics. The GHS Index is organized by six categories aimed at assessing country capability to prevent, detect, and respond to biological threats as well as factors that can hinder or enhance that capability such as health systems, norms, and risks (Global Health Security Index, 2021). The results of the Global Health Security Index for European union member states represented in *Table 2*.

Table 2

EU member states in global health security index, 2021

Rating	Country	2021		Level
		place (195 countries)	points (100 points)	
1	Finland	3	70.9	upper middle level
2	Slovenia	6	67.8	
3	Germany	8	65.5	
4	Sweden	10	64.9	
5	Netherlands	11	64.7	
6	Denmark	12	64.4	
7	France	14	61.9	
8	Latvia	14	61.9	
9	Spain	17	60.9	
10	Bulgaria	20	59.9	lower middle level
11	Lithuania	21	59.5	
12	Belgium	22	59.3	
13	Austria	26	56.9	
14	Poland	29	55.7	
15	Estonia	30	55.5	
16	Ireland	31	55.3	
17	Portugal	33	54.7	
18	Hungary	34	54.4	
19	Slovakia	34	54.4	
20	Czech Republic	39	52.8	
21	Italy	41	51.9	
22	Greece	42	51.5	
23	Croatia	48	48.8	
24	Luxembourg	51	48.4	
25	Romania	57	45.7	
26	Cyprus	70	41.9	
27	Malta	77	40.2	

Note: low level (0–20 points), upper low level (20.1–40 points), lower middle level (40.1–60 points), upper middle level (60.1–80 points), high level (80.1–100 points).

Source: compiled by the authors according to (Global Health Security Index, 2021).

As is shown in the *Table 2* there are nine countries of EU that are at the upper middle level by Global Health Security Index such as Finland, Slovenia, Germany, Sweden, Netherlands, Denmark, France, Latvia, and Spain. The rest of the countries of the European Union, are at the lower middle level by this index. The results of the study of GHS show that many nations, even those with significant financial resources, have not allocated sufficient funds to enhance their readiness for epidemics or pandemics. The majority of countries witnessed minimal to no enhancements in maintaining a resilient, proficient, and easily accessible healthcare system for detecting and responding to outbreaks. Almost all countries have experienced an escalation in political and security risks, with the most resource-constrained nations facing the highest risks and exhibiting the most significant gaps in preparedness. Nations are persistently disregarding the preparedness requirements of vulnerable populations, amplifying the repercussions of health security crises. Moreover, the global community remains ill-equipped to avert potentially catastrophic biological events that could surpass the scale of damage caused by COVID-19 (Global health security index, 2021).

It is important to see what epidemic control measures have been taken by the governments of European union countries to prevent the spreading of the COVID-19 disease. Epidemic control measures are a combination of organizational, medical, sanitary, veterinary, engineering, administrative, and other actions carried out with the aim of preventing the spread of infectious diseases, localizing and eliminating their outbreaks, flare-ups, and epidemics.

The restrictiveness of the government measures during the epidemics is measured by the Government Stringency Index (*Table 3*). Government Stringency Index assesses the usage of such measures of the authorities to control that epidemics: school closures for quarantine; implementation of quarantine restrictions in institutions and enterprises; cancellation of mass gatherings; restrictions on public gatherings; public transport shutdown; implementation of outdoor movement restrictions; information campaigns; restrictions on domestic travel (Government Stringency Index, 2022).

Table 3

Government stringency index in EU

Rating	Country	On 01.04.20	On 01.04.21	On 01.04.22
1	Croatia	96.30	43.52	11.11
2	Cyprus	92.59	65.74	41.67
3	Slovenia	89.81	85.19	18.52
4	France	87.96	68.52	23.15
5	Romania	87.04	63.89	11.11
6	Ireland	85.19	84.26	11.11
7	Italy	85.19	79.63	53.70
8	Spain	85.19	69.44	43.98
9	Greece	84.26	87.96	61.11
10	Czech Republic	82.41	81.48	20.37
11	Portugal	82.41	80.56	17.59

End of the Table 3

Rating	Country	On 01.04.20	On 01.04.21	On 01.04.22
12	Belgium	81.48	75.93	17.59
13	Poland	81.48	75.93	14.81
14	Malta	81.48	75	52.78
15	Austria	81.48	75	40.74
16	Lithuania	81.48	66.67	17.59
17	Luxembourg	79.63	45.37	25
18	Netherlands	78.70	75	23.15
19	Estonia	77.78	61.11	32.41
20	Hungary	76.85	79.63	11.11
21	Germany	76.85	75	48.15
22	Slovakia	75	74.07	20.37
23	Denmark	72.22	64.81	11.11
24	Bulgaria	71.30	53.70	26.85
25	Finland	71.30	52.31	26.85
26	Latvia	66.67	56.48	13.89
27	Sweden	64.81	65.74	11.11

Note: if the index on a scale from 0 to 100 (100 = the strictest) is at least 60, then the country employed strict quarantine measures.

Source: Government Stringency Index, 2022.

The analysis of the data in the *Table 3* shows that the countries with the strict measures taken by the government during the COVID-19 such as Croatia, Cyprus, Slovenia, Romania, Ireland, Italy, Greece were not corresponded to the effectiveness of the healthcare system and its resilience as represented in the *Figure 1*. So, the results of the analyzes show that the country healthcare resilience is not correlated to the strictness us of the anti-epidemic measures taken during the pandemic.

There should be the *synergy between the state's epidemic control actions and the resilience of the healthcare system*. There is the critical need for a coordinated and harmonious approach to managing public health crises. Thus, we distinguish the *factors that affected healthcare system resilience* during COVID-19 pandemic in EU:

- effective preparation and response to public health emergencies, encompassing epidemics and pandemics, hinge on proactive readiness within the healthcare system. This proactive stance necessitates the presence of adequate medical supplies, a proficient healthcare workforce, and meticulously outlined protocols well in advance of any crisis. This preparedness is amplified when hospitals and government actions synchronize, ensuring the state harnesses these resources optimally in the face of emerging threats;
- the orchestration of an efficient allocation of resources becomes paramount in epidemic control. Such endeavors often call for substantial resources, spanning hospital beds, ventilators, personal protective equipment,

and robust testing capabilities. National security itself hinges on maintaining these critical resources in a state of constant readiness, poised to be deployed when crises loom on the horizon;

- in the realm of epidemic control, data-driven decision-making stands as a cornerstone. It necessitates real-time access to data encompassing the disease's spread, healthcare system capacity, and public adherence to control measures. A resilient healthcare system must boast robust data collection and analysis capabilities. With this foundation, the government can derive actionable insights from the data, facilitating the implementation of precisely targeted interventions and the allocation of resources where they are most urgently required;

- communication represents the vital bridge between healthcare authorities and the government. Clear, transparent communication is of paramount importance during crisis scenarios. The government heavily relies on accurate and timely information provided by the healthcare system regarding the disease's status, treatment options, and preventative measures. This essential data equips the government to relay crucial information to the public through diverse channels, thereby fostering compliance with control measures;

- the establishment of public trust in government actions to control epidemics is a linchpin in this intricate process. A resilient healthcare system, in tandem with coordinated government measures, plays a pivotal role in nurturing this trust. When the public perceives a harmonious and efficient collaboration between the healthcare system and government, they are more inclined to comply with guidelines and measures, a crucial facet of achieving success in epidemic control;

- looking beyond immediate crisis management, long-term planning should be viewed as an integral facet of epidemic control, situated within a broader, overarching public health strategy. The resilience of the healthcare system should be an ongoing endeavor, consistently improved and updated by incorporating valuable lessons gleaned from previous outbreaks;

- adaptive policies are indispensable, as epidemics are dynamic and ever-evolving. The government must be flexible in adjusting control measures in collaboration with the healthcare system to ensure effectiveness without undue stringency. This adaptability safeguards that control measures remain relevant and balanced, promoting their optimal impact.

In navigating the complexities of epidemic control, a synergistic relationship between the state's actions and healthcare system resilience is paramount. The critical elements include proactive preparedness, efficient resource allocation, data-driven decision-making, transparent communication, establishment of public trust, long-term planning, and adaptive policies. This comprehensive and coordinated approach ensures optimal utilization of resources, fosters public compliance, and enables effective crisis management while building a resilient healthcare system for the future.

3. Directions for ensuring the resilience of the health care system

In order to achieve a higher degree of the health care system resilience, it is necessary to support its following areas: financial resilience of hospitals, resilience of healthcare workers, resilience of health infrastructure (*Figure 2*).

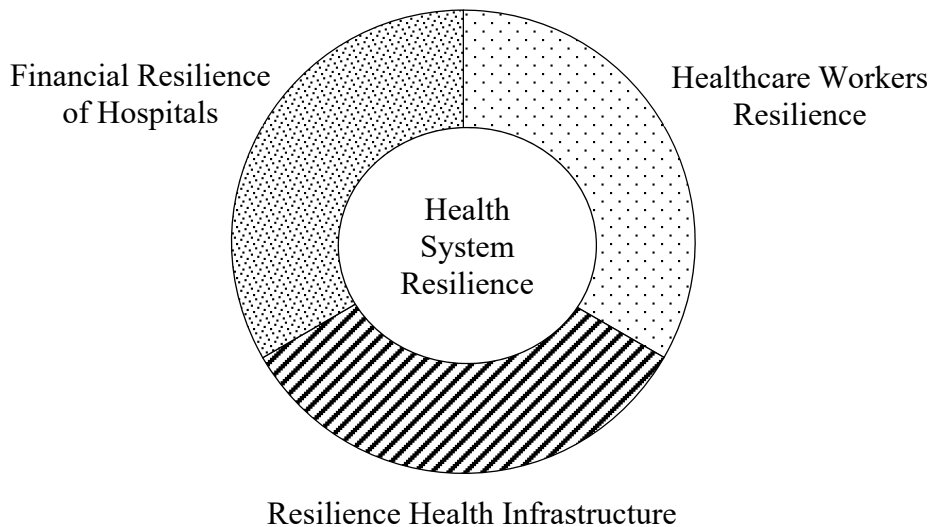

Figure 2. Directions for ensuring the resilience of the health care system in EU member states

Source: compiled by authors.

In response to the COVID-19 pandemic and to strengthen crisis preparedness in the EU the EU4Health program was created. With a budget of EUR 5.3 billion for the period 2021–2027, the EU4Health program represents unprecedented financial support from the EU in the field of healthcare (EU4Health programme, 2023). The EU4Health program was created to address various health-related challenges and priorities within the EU and is designed to support the health systems and policies of EU member countries. It is part of the broader EU budget and policy framework, contributing to the achievement of common health objectives. It is important to note that the European Commission has signed an association agreement with Ukrainian authorities that will open access to EU funding within the program.

The primary goals and focus areas of the EU4Health program encompass the following (EU4Health programme, 2023):

Financial Resilience of Hospitals:

- bolstering the resilience of healthcare systems in EU member states by providing financial backing for healthcare infrastructure, workforce development, and the digitalization of health services.
- organizing an effective system of financial management for hospitals (Boldt, 2020).

Resilience of Health Infrastructure:

- addressing transnational health risks to manage health crises like pandemics, strengthening health security, and fostering collaboration for readiness and response to health emergencies.
- promote healthy lifestyles and disease prevention, including a particular emphasis on mental health.
- enhancing healthcare accessibility to reduce health disparities, improve access to healthcare, and ensure that healthcare services are accessible to all EU citizens including using digitalisation as a tool.
- ensuring pharmaceuticals and medical products availability and affordability while also promoting innovation within the healthcare sector.

Healthcare Workers Resilience includes establishing a reserve of medical, healthcare and support staff to use in case of emergencies and crisis (Baskin, 2021).

The program was significantly bolstered in response to the COVID-19 pandemic, with additional funding allocated to enhance healthcare capacity, support research, and improve preparedness for future health emergencies.

Drawing from the existing body of literature the strategies for bolstering resilience within healthcare systems can be distinguished (Thomas & others, 2020; McGrow & others, 2023; Kelly, 2021; Wong, 2022):

Ensuring effective governance: clear strategic vision and adept communication between the main actors of policymaking; communication and activities coordination between government and crucial stakeholders; flexibility to learn from crisis; implementing surveillance capabilities that enable the prompt detection of shocks and their repercussions.

Providing flexible financing: ensuring the presence of adequate financial resources within the healthcare system with the flexibility to reallocate and infuse additional funds as needed.

Ensuring the availability of resources of appropriate quantity and quantity.

Providing effective service delivery: implementing alternative and adaptable approaches to healthcare delivery.

To enhance healthcare system resilience, key strategies highlight the importance of effective governance through clear strategic vision, communication, and coordination. Flexible financing, with the ability to reallocate funds, is crucial, alongside ensuring the availability of resources in both quantity and quality. Additionally, promoting effective service delivery involves implementing adaptable approaches to healthcare delivery, collectively forming a robust framework for healthcare system resilience.

Conclusions

The literature analysis shows that the healthcare systems resilience can be defined as the capacity to withstand, accommodate, adapt to and

recuperate in a prompt and effective manner. Financing of the healthcare system plays a crucial factor in the resilience of the system. It is important for the governments of EU member states to ensure the balance between the effectiveness of healthcare system and its funding. Our comparison analysis of expenditure on health per person and general effectiveness of the healthcare system as assessed by the Health Care Index in EU shows that Germany, Sweden and Ireland while having medium level of expenditures on the healthcare system did not achieve a considerable boost in healthcare systems resilience. On the contrary, Spain, Estonia and Czech Republic while spending less have achieved the same level of resilience.

There are nine countries of EU that are at the upper middle level by Global Health Security Index such as Finland, Slovenia, Germany, Sweden, Netherlands, Denmark, France, Latvia, and Spain. The rest of the countries of the European Union, are at the lower middle level by this index. The findings of the GHS study reveal a concerning trend: numerous nations, including those endowed with substantial financial means, have failed to allocate adequate resources to fortify their preparedness for pandemics. Across the board, the majority of countries have registered minimal to no progress in reinforcing the resilience, efficiency, and accessibility of their healthcare systems for early detection and effective response to infectious outbreaks.

The analysis of the data has shown that the countries with the strict measures taken by the government during the COVID-19 such as Croatia, Cyprus, Slovenia, Romania, Ireland, Italy, Greece were not corresponded to the effectiveness of the healthcare system and its resilience. So, the country healthcare resilience is not correlated to the strictness us of the anti-epidemic measures taken during the pandemic.

There should be the synergy between the state's epidemic control actions and the resilience of the healthcare system. Thus, we distinguished the factors that affected healthcare system resilience during COVID-19 pandemic in EU: a proactive preparedness to various public health emergencies; an efficient resource allocation; robust data collection and analysis capabilities; communication between healthcare authorities and the government; public trust in healthcare system; long-term planning and adaptive policymaking. So, it is safe to say that in times of crisis, state regulation of the healthcare system plays a crucial role in ensuring its resilience. In order to achieve a higher degree of the health care system resilience, it is necessary to support its following areas: financial resilience of hospitals, resilience of healthcare workers, resilience of health infrastructure.

Further scientific research will encompass the systematization of factors affecting the resilience of the health care system of Ukraine in the light of future crises.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
Baskin, R. G., & Bartlett, R. (2021). Healthcare worker resilience during the COVID-19 pandemic: An integrative review. <i>J Nurs Manag.</i> (29)8, 2329-2342. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34182609/ ; https://doi.org/10.1111/jonm.13395	Baskin, R. G., & Bartlett, R. (2021). Healthcare worker resilience during the COVID-19 pandemic: An integrative review. <i>J Nurs Manag.</i> (29)8, 2329-2342. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/34182609/ ; https://doi.org/10.1111/jonm.13395
Biddle, L., Wahedi, K., & Bozorgmehr, K. (2020). Health system resilience: a literature review of empirical research. <i>Health Policy and Planning</i> , 8(35), 1084-1109, https://doi.org/10.1093/heapol/czaa032	Biddle, L., Wahedi, K., & Bozorgmehr, K. (2020). Health system resilience: a literature review of empirical research. <i>Health Policy and Planning</i> , 8(35), 1084-1109, https://doi.org/10.1093/heapol/czaa032
Boldt, K. (2020). Achieving Financial Resilience with Hospital RCM. <i>HEALTHCARE INDUSTRY, RCM.</i> https://www.medsphere.com/blog/rcm-resilience	Boldt, K. (2020). Achieving Financial Resilience with Hospital RCM. <i>HEALTHCARE INDUSTRY, RCM.</i> https://www.medsphere.com/blog/rcm-resilience
EU4Health programme. (2023). https://health.ec.europa.eu/funding/eu4health-programme-2021-2027-vision-healthier-european-union_en	EU4Health programme. (2023). https://health.ec.europa.eu/funding/eu4health-programme-2021-2027-vision-healthier-european-union_en
FM Global Resilience Index. (2023). Research & Resources. FM Global. Johnston. https://www.fmglobal.com/research-and-resources/tools-and-resources/resilienceindex/explore-the-data	FM Global Resilience Index. (2023). Research & Resources. FM Global. Johnston. https://www.fmglobal.com/research-and-resources/tools-and-resources/resilienceindex/explore-the-data
Global Health Security Index. (2021). https://www.ghsindex.org/#l-section--map	Global Health Security Index. (2021). https://www.ghsindex.org/#l-section--map
Government Stringency Index. (2022). https://ourworldindata.org/covid-stringency-index	Government Stringency Index. (2022). https://ourworldindata.org/covid-stringency-index
Kelly, F. K., Uys, M., & Bristol, C. (2021). Improving Healthcare Worker Resilience and Well-Being During COVID-19 Using a Self-Directed E-Learning Intervention. <i>Frontiers in Psychology</i> , 12. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.748133/full ; https://orcid.org/10.3389/fpsyg.2021.748133	Kelly, F. K., Uys, M., & Bristol, C. (2021). Improving Healthcare Worker Resilience and Well-Being During COVID-19 Using a Self-Directed E-Learning Intervention. <i>Frontiers in Psychology</i> , 12. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.748133/full ; https://orcid.org/10.3389/fpsyg.2021.748133
Health Care Index by Country. (2023). https://www.numbeo.com/health-care/rankings_by_country.jsp	Health Care Index by Country. (2023). https://www.numbeo.com/health-care/rankings_by_country.jsp
McGrow, D., Huynh, A., & Johnny, J. L. (2023). Building resilience in healthcare provider organizations. <i>Grant Thornton.</i> https://www.granthornton.com/insights/articles/health-care/2023/building-resilience-in-healthcare-provider-organizations	McGrow, D., Huynh, A., & Johnny, J. L. (2023). Building resilience in healthcare provider organizations. <i>Grant Thornton.</i> https://www.granthornton.com/insights/articles/health-care/2023/building-resilience-in-healthcare-provider-organizations
Murphy, K., Koski-Vacirca, R., & Sharfstein, J. (2020.) Resilience in Health Care Financing. <i>JAMA</i> , 324(2), 126-127. https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2768122 ; https://doi.org/10.1001/jama.2020.10417	Murphy, K., Koski-Vacirca, R., & Sharfstein, J. (2020.) Resilience in Health Care Financing. <i>JAMA</i> , 324(2), 126-127. https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2768122 ; https://doi.org/10.1001/jama.2020.10417

Nikolaiets, K., Shkuropadska, D., & Lebedeva, L. (2023). Ensuring Demographic Resilience of EU Countries. <i>Foreign Trade: Economics, Finance, Law</i> , 6, 21–41. https://doi.org/10.31617/3.2023(131)02	Nikolaiets, K., Shkuropadska, D., & Lebedeva, L. (2023). Ensuring Demographic Resilience of EU Countries. <i>Foreign Trade: Economics, Finance, Law</i> , 6, 21–41. https://doi.org/10.31617/3.2023(131)02
Saulnier, D., Blanchet, K., & Tediosi, F. (2021). A health systems resilience research agenda: moving from concept to practice. <i>BMJ Global Health</i> , (8)6, https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-006779	Saulnier, D., Blanchet, K., & Tediosi, F. (2021). A health systems resilience research agenda: moving from concept to practice. <i>BMJ Global Health</i> , (8)6, https://doi.org/10.1136/bmjgh-2021-006779
Thomas, S., Sagan, A., Larkin, J., Cylus, J., Figueras, J., & Karanikolos, M. (2020). Strengthening Health Systems Resilience: Key Concepts and Strategies. European Observatory on Health Systems and Policies. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32716618/	Thomas, S., Sagan, A., Larkin, J., Cylus, J., Figueras, J., & Karanikolos, M. (2020). Strengthening Health Systems Resilience: Key Concepts and Strategies. European Observatory on Health Systems and Policies. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32716618/
Wong, E. Lai-yi, Hong, Qiu, & Eng-kiong, Yeoh (2022). Comparison of Resilience Among Healthcare Workers During the COVID-19 Pandemics: A Multi-national Cross-Sectional Survey in Southeast Asian Jurisdictions. <i>International Journal of Public Health</i> , 67. https://doi.org/10.3389/ijph.2022.1605505	Wong, E. Lai-yi, Hong, Qiu, & Eng-kiong, Yeoh (2022). Comparison of Resilience Among Healthcare Workers During the COVID-19 Pandemics: A Multi-national Cross-Sectional Survey in Southeast Asian Jurisdictions. <i>International Journal of Public Health</i> , 67. https://doi.org/10.3389/ijph.2022.1605505
Мазаракі А., Мельник Т. (2022). Економічна безпека України в умовах російської агресії. <i>Scientia Fructuosa</i> , 5. https://doi.org/10.31617/1.2022(145)01	Mazaraki A., Melnyk T. (2022). Economic security of Ukraine in the conditions of Russian aggression. <i>Scientia Fructuosa</i> , 5. https://doi.org/10.31617/1.2022(145)01
Фірсова, О. Д. (2019). Забезпечення стійкості системи охорони здоров'я. <i>Державне будівництво</i> , 1. https://doi.org/10.34213/db.19.01.16	Firsova, O. D. (2019). Ensuring the resilience of the health care system. <i>State construction</i> , 1. https://doi.org/10.34213/db.19.01.16

Conflict of interest: The authors certify that don't they have no financial or non-financial interest in the subject matter or materials discussed in this manuscript; the authors have no association with state bodies, any organizations or commercial entities having a financial interest in or financial conflict with the subject matter or research presented in the manuscript. Given that one of the authors is affiliated with the institution that publishes this journal, which may cause potential conflict or suspicion of bias and therefore the final decision to publish this article (including the reviewers and editors) is made by the members of the Editorial Board who are not the employees of this institution.

The preparation of the article was financed within the Erasmus+ project: 101083497 — EUERP — ERASMUS-JMO-2022-HEI-TCH-RSCH "EU Economic Resilience Policy".

The contribution of the authors is equal.

Lebedeva L., Shkuropadska D. Resilience of EU healthcare systems. *Foreign trade: economics, finance, law*. 2024. № 2. P. 120-133. Series. Economic Sciences. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)07](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)07)

Received the editorial office 06.11.2023.

Arrived after revision 09.11.2023.

Accepted for printing 30.11.2023.

Publication online 11.04.2024.

БЕЗВЕРХИЙ Костянтин,

к. е. н., доцент, доцент кафедри
фінансового аналізу та аудиту
Державного торговельно-економічного
університету

вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

ORCID: 0000-0001-8785-1147

k.bezverkhyi@knute.edu.ua

BEZVERKHYI Kostiantyn,

PhD (Economics), Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Financial Analysis and Audit
State University of Trade and Economics

19, Kyoto St., Kyiv, 02156, Ukraine

ORCID: 0000-0001-8785-1147

k.bezverkhyi@knute.edu.ua

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ЗВІТНОСТІ ПРО СТАЛИЙ РОЗВИТОК

Впровадження європейських стандартів звітності про сталий розвиток у процес корпоративного звітування може мати значний вплив на розвиток сталого бізнесу та підвищення його соціальної відповідальності перед суспільством загалом. Імплементация вимог Директиви ЄС 2022/2464 "Щодо корпоративної звітності про сталий розвиток" у загальну практику звітування в Україні передбачає детальне вивчення її вимог, а також імплементацию в національне законодавство шляхом стандартизації, уточнення та надання методологічних і методичних рекомендацій щодо створення корпоративної звітності про сталий розвиток. Метою дослідження є ідентифікація концептуальних засад ESRS для розробки підходів щодо їх впровадження в національну практику корпоративного звітування, що дозволить імплементувати вимоги Директиви ЄС 2022/2464 в Україні. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: трендовий аналіз, діалектичний метод, метод індукції та дедукції, аналіз, синтез, метод конкретизації, узагальнення, систематизації, візуалізації, гіпотетичний метод, бібліометричний та бібліометричний аналіз. Це дослідження покликано удосконалити теоретико-методологічні положення щодо імплементації ESRS в Україні шляхом розробки авторського підходу щодо їх запровадження. Це дало можливість розробити підґрунтя до впровадження європейських стандартів звітності про сталий розвиток у національну практику звітування. У статті охарактеризовано триетапний підхід до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком; проаналізовано склад європейських стандартів звітності про сталий розвиток та надано їх характеристики; досліджено етапи застосування європейських стандартів звітності про сталий розвиток у країнах Європейського Союзу; проаналізовано переваги та недоліки звітності про сталий розвиток, що складається на основі європейських стандартів звітності про сталий розвиток;

IMPLEMENTATION EUROPEAN SUSTAINABILITY REPORTING STANDARDS

The introduction of European sustainability reporting standards into the process of corporate reporting can have a significant impact on the development of sustainable business and increase its social responsibility to society as a whole. The implementation of the requirements of the EU Directive 2022/2464 "On corporate sustainability reporting" into the general practice of reporting in Ukraine involves a detailed study of its requirements, as well as implementation into national legislation through standardization, clarification and the provision of methodological and methodical recommendations for the creation of corporate sustainability reporting. The purpose of the study is to identify the conceptual foundations of ESRS for the development of approaches to their implementation in the national practice of corporate reporting, which will allow the implementation of the requirements of EU Directive 2022/2464 in Ukraine. The general scientific and special methods were used: trend analysis, dialectical method, method of induction and deduction, analysis, synthesis, method of concretization, generalization, systematization, visualization, hypothetical method and bibliometric analysis. The study is designed to improve the theoretical and methodological provisions regarding the implementation of ESRS in Ukraine by developing an author's approach to their implementation. This made it possible to develop the basis for the introduction of European reporting standards on sustainable development into the national reporting practice. In the article a three-stage approach to determining essential information about risks and opportunities associated with sustainable development was characterized; the composition of the European sustainability reporting standards was analysed and their characteristics were provided; the stages of application of European sustainability reporting standards in the countries of the European Union were investigated; the advantages and disadvantages of reporting on sustainable development based on European sustainability reporting standards

розроблено матрицю співвідношення європейських стандартів звітності про сталий розвиток до інших регламентів у сфері звітності про сталий розвиток; запропоновано підходи щодо подальшої імплементації ESRS у національну практику звітування в Україні.

Ключові слова: звітність, сталий розвиток, звітність про сталий розвиток, нефінансова звітність, інтегрована звітність, європейські стандарти звітності про сталий розвиток, стандартизація, корпоративна соціальна відповідальність, корпоративне управління.

were analysed; a matrix of the ratio of European sustainability reporting standards to other regulations in the field of reporting on sustainable development has been developed; approaches for further implementation of ESRS in the national practice of reporting in Ukraine have been proposed.

Keywords: reporting, sustainable development, reporting on sustainable development, non-financial reporting, integrated reporting, European sustainability reporting standards, standardization, corporate social responsibility, corporate management.

JEL Classification: M40, M41, M49, Q56.

Вступ

Запровадження Європейських стандартів звітності про сталий розвиток (англ. – *European Sustainability Reporting Standards*, далі – *ESRS*) у корпоративну практику звітування може бути значущим кроком у напрямі розвитку сталого бізнесу та посилення його корпоративної соціальної відповідальності. В останньому щорічному звіті Європейської комісії про розширення щодо України 2023 (*Ukraine 2023 Report, 2023*) містяться рекомендації щодо початку переговорів про вступ України до ЄС, зокрема надаються рекомендації імплементувати вимоги Директиви ЄС 2022/2464 "Щодо корпоративної звітності про сталий розвиток" (*Directive (EU) 2022/2464, 2022*) (далі – *CSRD*) у національну практику звітування. Тому впровадження вимог директиви *CSRD* у вітчизняну практику звітування в Україні передбачає детальне вивчення її вимог, а також її впровадження у національне законодавство шляхом відповідної стандартизації, надання роз'яснень, методичних рекомендацій щодо формування корпоративної звітності про сталий розвиток.

Відсутність єдиних підходів до впровадження *ESRS* на загальнодержавному рівні в Україні, неприйняття відповідних законодавчих ініціатив щодо впровадження кращої європейської практики робить неможливим впровадження *ESRS* у національну практику звітування.

Останнім часом питання звітності про сталий розвиток все більше привертає увагу як вітчизняних, так і закордонних учених. Колектив йорданських авторів (*Al-Nawaiseh et al., 2023*) досліджує запровадження звітності про сталий розвиток у компаніях, зареєстрованих у Йорданії. Водночас англійський автор *Barker (2024, с. 34–37)* зауважує на необхідності бути готовим до більш прозорого звітування про сталий розвиток. Німецький дослідник *Waas (2023)* наводить деякі думки щодо нової директиви ЄС стосовно корпоративної звітності про сталий розвиток. Науковець *Vitols (2023)* пропонує нову корпоративну систему звітності про сталий розвиток. Американські дослідники *Whittingham et al. (2023)* вивчають вплив цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй на корпоративну звітність про сталий розвиток.

Натомість колектив бангладеських дослідників *Das et al. (2024, с. 52–68)* ставить питання, чи впливає тип власності на розкриття

звітності про сталий розвиток? Утім автори *de Villiers et al.* (2024, с. 96–118) досліджують, як генерація та обробка тексту штучним інтелектом вплине на звітність про сталий розвиток. Водночас швейцарські вчені *Dinh et al.* (2023) вивчають корпоративну звітність про сталий розвиток в Європі. Зі свого боку єгипетський дослідник *Ebaid* (2023) зазначає зв'язок між звітністю про сталий розвиток і корпоративними фінансовими показниками. Ірландський автор *Förster* (2023) виділяє принципи подвійної суттєвості, що запропонований Директивою про корпоративну звітність про сталий розвиток. Група іспанських дослідників *Giner & Luque-Vílchez* (2022) надають коментар щодо "нових" інституційних учасників у встановленні стандартів звітності про сталий розвиток.

Водночас колектив українських науковців Король, Семенова та Курбет розглядають проблеми упровадження звітності про сталий розвиток в Україні (Король та ін., 2022). Група іноземних дослідників *Mahmood et al.* (2024) характеризують інституціоналізацію звітності про сталий розвиток у Пакистані. Науковець *Metelytsia* (2023, с. 137–145) розглядає стандартизацію звітності сталого розвитку як передумову зеленої післявоєнної відбудови агросектору. Своєю чергою колектив іспанських авторів визначає роль звітності про сталий розвиток у прозорості корпоративного оподаткування (*Monteiro et al.*, 2023). Естонські дослідники *Nõmmela, Kõrbe Kaare* (2022) аналізують прийняття принципів *ESRS* для підтримки сталого розвитку морського сектору. Пасько, Балла, Левицька та Семенишина досліджують звітність про сталий розвиток у Центральній та Східній Європі (*Pasko et al.*, 2021). Водночас колектив італійських авторів (*Pigatto et al.*, 2023) здійснює критичний аналіз добровільної корпоративної нефінансової звітності та звітності щодо сталого розвитку. Інша група італійських авторів (*Pizzi et al.*, 2024, pp. 330–354) визначає, чи впливають стандарти звітності про сталий розвиток на точність прогнозів аналітиків? Австрійські дослідники *Hummel & Jobst* (2024) здійснюють огляд законодавства щодо корпоративної звітності про сталий розвиток у Європейському Союзі. Водночас колектив індонезійських авторів П. Хардінінгсіх, К. Нусвандарі, К. Сріміндарті, Г. А. Лізіантара, І. Сетіаваті ознайомлюють з актуальністю звітів про сталий розвиток в Індонезії (*Hardiningsih et al.*, 2024, с. 76–87). Японські дослідники *Xie et al.* (2023) характеризують інформацію про навколишнє середовище в корпоративній звітності про сталий розвиток.

Попри зростання уваги закордонних дослідників до зазначеної проблематики, варто зауважити, що у наведених працях розглянуто здебільшого застосування директиви *CSRD*, але відсутнє розкриття імплементації *ESRS* у практику звітування – як національного, так і в закордонних країнах.

Метою дослідження є ідентифікація концептуальних засад *ESRS* для розробки підходів щодо їх впровадження в національну практику корпоративного звітування, що дозволить імплементувати вимоги директиви *CSRD* в Україні.

Відповідно до поставленої мети, нами сформовано такі завдання дослідження: охарактеризувати триетапний підхід до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком; навести склад *ESRS* та надати їх характеристику; дослідити етапи застосування *ESRS* у країнах Європейського Союзу; виділити та оцінити переваги звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*; окреслити та охарактеризувати недоліки звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*; розробити матрицю співвідношення *ESRS* до інших регламентів у сфері звітності про сталий розвиток; сформувати авторський підхід до впровадження *ESRS* на загальнодержавному рівні в Україні.

Гіпотезою дослідження є те, що імплементація *ESRS* в Україні виведе звітність про сталий розвиток на якісно новий рівень корпоративного управління та дозволить оцінити вклад кожного суб'єкта господарювання у забезпечення сталого розвитку країни.

Інформаційною базою дослідження є наукові праці українських і закордонних дослідників з питань щодо звітності про сталий розвиток, європейські стандарти звітності про сталий розвиток, аналітичні огляди міжнародних інституцій тощо.

Використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження процесів і явищ у їхньому взаємозв'язку та розвитку, зокрема: за обґрунтування актуальності теми дослідження застосовано трендовий аналіз; для формування триетапного підходу до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком – діалектичний метод; під час визначення складу *ESRS* та надання їх характеристикам – індукцію та дедукцію; щодо формування етапів застосування *ESRS* у країнах Європейського Союзу – аналіз та синтез; для виділення переваг та недоліків звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS* – метод конкретизації; за розробки матриці співвідношення *ESRS* до інших регламентів у сфері звітності про сталий розвиток – синтез та узагальнення; для побудови гіпотези дослідження використано гіпотетичний метод. Проведено бібліографічний і бібліометричний аналіз публікацій за цією тематикою, а візуалізацію результатів дослідження здійснено графічним методом, зокрема таблиці та рисунки. Для формування підсумків результатів дослідження та висновків використано метод систематизації та узагальнення.

Сформовано комплексне уявлення на основі аналізу ключових тенденцій у зміні поглядів зацікавлених сторін щодо питань *ESRS* шляхом вивчення трендів, як показано на *рис. 1*, що розраховано з використанням інструментарію *Google Trends* (*Google Trends*, б. д.) за період з 1 січня 2004 р. по 27 листопада 2023 р., щоб визначити мінливі моделі в тенденціях пошуку користувачів пошукової системи *Google* для п'яти основних понять, які найчастіше застосовують для пояснення *ESRS* (*ESRS*, *The EU Sustainable Finance Disclosure Regulation* (далі – *SFDR*),

Task Force on Climate-Related Financial Disclosures (далі – *TCFD*), *International Sustainability Standards Board* (далі – *ISBB*), *The Taskforce on Nature-related Financial Disclosures* (далі – *TNFD*).

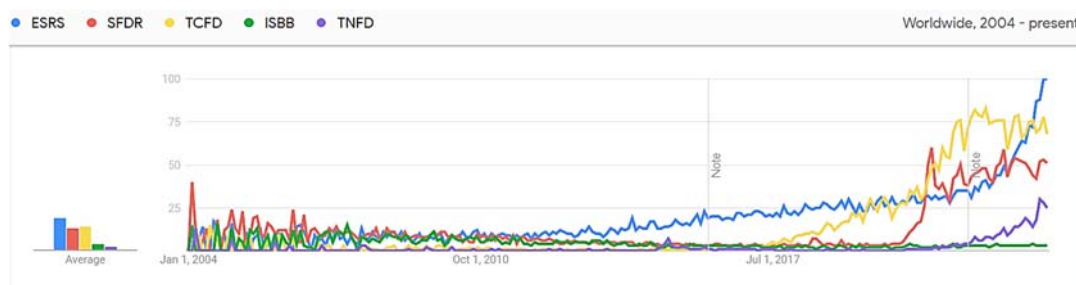

Рис. 1. Зміна частоти пошуку за категоріями *ESRS* у всьому світі за даними *Google Trends* за період з 1 січня 2004 р. по 27 листопада 2023 р.

Джерело: побудовано автором за (*Google Trends*, б. д.).

Важливо визнати, що природа цього аналізу трендів є відносною. За створення інтерпретацій з графікою ця тенденція враховує максимальну цінність пошуку обраного концепту, яку запитують користувачі мережі Інтернет.

Наприклад, як можна побачити на *рис. 1*, серед п'яти обраних категорій термін "*ESRS*" був найпопулярнішим і мав найбільшу кількість запитів у жовтні–листопаді 2023 р., тоді як інші категорії дослідження мали свою інтенсивність пошуку.

Результати аналізу тенденцій свідчать про те, що за останні кілька років інтерес користувачів до конкретних питань зріс. Термін "*ESRS*" є найбільш уживаним у всій вибірці, "*TNFD*" – найменш часто використовуваним поняттям, а "*SFDR*", "*TCFD*" та "*ISBB*" – дещо більш популярними. Загалом обговорення досліджень кожного року є найінтенсивнішим у першій половині (з лютого по квітень) та в кінці року (з жовтня по листопад).

Тенденції зміни уподобань користувачів щодо поняття "*ESRS*" також вивчено за допомогою набору інструментів *Google Trends*. Під час пошуку використано англomовний аналог первинного поняття – "*ESRS*". Результати цього дослідження показано на *рис. 2*.

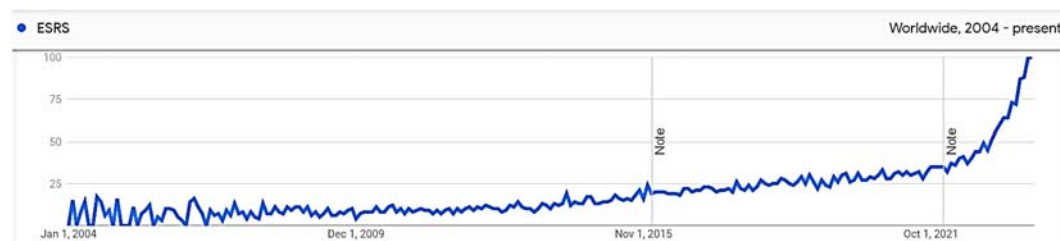

Рис. 2. Динаміка змін частоти пошуку категорії "*ESRS*" у світі за даними *Google Trends* з 1 січня 2004 р. по 27 листопада 2023 р.

Джерело: побудовано автором за (*Google Trends*, б. д.).

Дані *рис. 2* свідчать, що максимальні значення пошукової активності у світі за аналізованим запитом припадали на жовтень 2017 р., вересень 2018 р., січень 2022 р., листопад 2022 р., жовтень 2023 р., а в період з січня 2004 р. по грудень 2015 р. інтерес до конкретної тематики все ще залишається відносно стабільним (зростання активності спостерігається також у серпні 2004 р., серпні 2006 р. та квітні 2014 р.).

Проведений трендовий аналіз продемонстрував збільшення кількості запитів від зацікавлених сторін до *ESRS* у 2017–2023 рр., що підтверджує актуальність подальшого дослідження цієї тематики.

Структура основної частини має п'ять розділів: у першому охарактеризовано триетапний підхід до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком, у другому – наведено склад *ESRS* та надано їх характеристику, у третьому – досліджено етапи застосування *ESRS* у країнах Європейського Союзу, у четвертому – виокремлено та оцінено переваги звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*, у п'ятому – розроблено матрицю співвідношення *ESRS* до інших регламентів у сфері звітності про сталий розвиток.

1. Триетапний підхід до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком

У листопаді 2023 р. *Association of Chartered Certified Accountants (ACCA)* опублікувала новий посібник під назвою "Звітність про сталий розвиток – керівництво з підготовки" (англ.: *Sustainability reporting – the guide to preparation*) (*Sustainability reporting*, 2023), який представлено напередодні кліматичного саміту ООН – *COP28 (About COP28*, 2023), що відбувся 30 листопада 2023 р. в Об'єднаних Арабських Еміратах за участі *ACCA*. На цьому саміті обговорено перспективи впровадження звітності про сталий розвиток.

Співавтор зазначеного посібника Ш. Мачадо (*S. Machado*), керівник відділу сталого розвитку *ACCA* зауважила, що: "досягнення якості звітності про сталий розвиток не повинно бути гонкою; важливо мати сміливість, щоб почати процес, а також здатність застосовувати судження в контексті вашої організації, залучати інших та знаходити шляхи вдосконалення" (*Sustainability reporting key*, 2023). Загалом успішна реалізація сталого розвитку вимагає не лише технічної ефективності, але й культурних змін у внутрішній організаційній сфері діяльності окремого суб'єкта господарювання. Разом з тим співавтор посібника "Звітність про сталий розвиток – керівництво з підготовки", голова відділу *ACCA* з питань аналізу корпоративної звітності про сталий розвиток С. М. Чоу (*H. M. Chow*) підкреслив: "Немає універсального рішення. Ми заохочуємо всіх, хто бере

участь, приділити час для опрацювання інформації про запропоновані методики, а потім розробити власні процеси, які відповідають потребам їхніх організацій, і впровадити їх" (*Sustainability reporting key*, 2023). Це вказує на важливість індивідуального підходу до проблем формування звітності про сталий розвиток, який базується на ретельному вивченні інформації та розробці внутрішніх процесів, які найкраще відповідають конкретним корпоративним потребам. Водночас голова відділу ACCA з питань корпоративної фінансової звітності А. Со (A. Saw) додав: "Звітність про сталий розвиток, ймовірно, охоплюватиме низку питань, але наголос має бути на суттєвій інформації для потенційних користувачів. Визначення суттєвої інформації про ризики, пов'язані зі сталим розвитком, і можливості, які потребують звітування, вимагає триетапного підходу" (*Sustainability reporting key*, 2023). Такий підхід до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком, на нашу думку, може бути таким, як представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Триетапний підхід до визначення суттєвої інформації про ризики та можливості, що пов'язані зі сталим розвитком

Етап	Найменування	Характеристика
1	Аналіз ситуації та ідентифікація факторів	Оцінка стану справ. Ретельний аналіз поточного стану діяльності корпоративних підприємств у контексті сталого розвитку
		Ідентифікація ключових факторів. Визначення факторів, що можуть впливати на сталий розвиток, включаючи економічні, соціальні та екологічні аспекти
2	Оцінка ризиків і можливостей	Аналіз ризиків. Визначення потенційних загроз для сталого розвитку, таких як екологічні ризики, соціальні конфлікти, або економічні труднощі
		Визначення можливостей. Виявлення можливостей, пов'язаних зі сталим розвитком, таких як нові ринки, інноваційні технології чи поліпшення внутрішніх процесів
3	Розробка звітування	Формування суттєвої інформації. Виділення ключової інформації, яка буде включена в звітність про сталий розвиток. Це може включати опис ризиків, їхній вплив на корпоративні підприємства, а також можливості для сталого розвитку
		Визначення метрик та показників. Розробка метрик для вимірювання впливу ризиків та ефективності впроваджених заходів

Джерело: складено автором.

Наведений триетапний підхід дозволяє систематично вивчити контекст сталого розвитку, виявити ключові аспекти, розпізнати ризики та можливості, та, врешті-решт, сформувати корисний для потенційних користувачів звіт про сталий розвиток.

2. Склад *ESRS* та їх характеристика

ESRS складено та розроблено на вимогу *CSRD*, щоб допомогти отримати загальне уявлення про таку звітність. Усі *ESRS* затверджені Додатками 1 (*Annex 1, 2023*) та 2 (*Annex 2, 2023*) Делегованим регламентом комісії (ЄС) 31 липня 2023 р. Набір *ESRS* (див. *рис. 1*), що складається з 12 стандартів, відповідає положенням *CSRD* і охоплює екологічні, соціальні та управлінські питання. Набір включає як загальні, так і тематичні стандарти.

ESRS 1 "Загальні вимоги" (*Annex 1, 2023*) визначає обов'язкові концепції та принципи, які слід застосовувати під час підготовки звітів щодо сталого розвитку відповідно до *CSRD* (*Directive (EU) 2022/2464, 2022*). Підприємство має розкривати всю суттєву інформацію про вплив, ризики та можливості, пов'язані зі сталим розвитком, відповідно до застосованих *ESRS*. Відповідно до *ESRS 1* "Загальні вимоги" (*Annex 1, 2023*) усі стандарти та всі вимоги до розкриття інформації та точки даних у межах кожного стандарту підлягатимуть оцінці суттєвості підприємством, за винятком вимог до розкриття інформації, зазначених у стандарті "Загальне розкриття інформації" (*ESRS 2*) (*Annex 1, 2023*). Підприємствам необхідно надати детальне пояснення оцінки суттєвості, якщо вони дійшли висновку, що зміна клімату не є суттєвою, і тому воно не звітує відповідно до *ESRS E1* "Зміна клімату" (*Annex 1, 2023*).

Разом з тим *ESRS 2* "Загальне розкриття інформації" (*Annex 1, 2023*) встановлює загальні вимоги до звітності про сталий розвиток. Це включає загальні характеристики підприємства та огляд його діяльності, а також конкретне розкриття інформації щодо відповідних обставин, таких як часові горизонти, оцінка ланцюга створення вартості, джерела оцінки та невизначеності результатів, зміни в підготовці та представленні інформації про сталий розвиток або помилки попереднього періоду. Крім того, *ESRS 2* "Загальне розкриття інформації" (*Annex 1, 2023*) охоплює розкриття інформації про управління, стратегію, вплив, управління ризиками та можливостями, включаючи розкриття інформації про процес оцінки суттєвості, показники та цілі.

Тематичні стандарти з навколишнього середовища (екологічні) (*ESRS E1–E5*) (*Annex 1, 2023*) окреслюють вимоги щодо розкриття інформації для підприємств, які розкривають питання, що пов'язані зі зміною клімату, забрудненням, водними та морськими ресурсами, біорізноманіттям та екосистемами, а також з використанням ресурсів і циркулярною економікою. Водночас на додаток до цих загальних тем екологічні стандарти мають на меті дати користувачам інформацію про сталий розвиток, зрозуміти плани та здатність підприємства адаптувати свою бізнес-модель і діяльність відповідно до переходу до сталої економіки, а також те, як це сприяє різноманітним екологічним цілям Європейської зеленої угоди, а також інших стратегічних і нормативних рамок Європейського Союзу у цьому контексті.

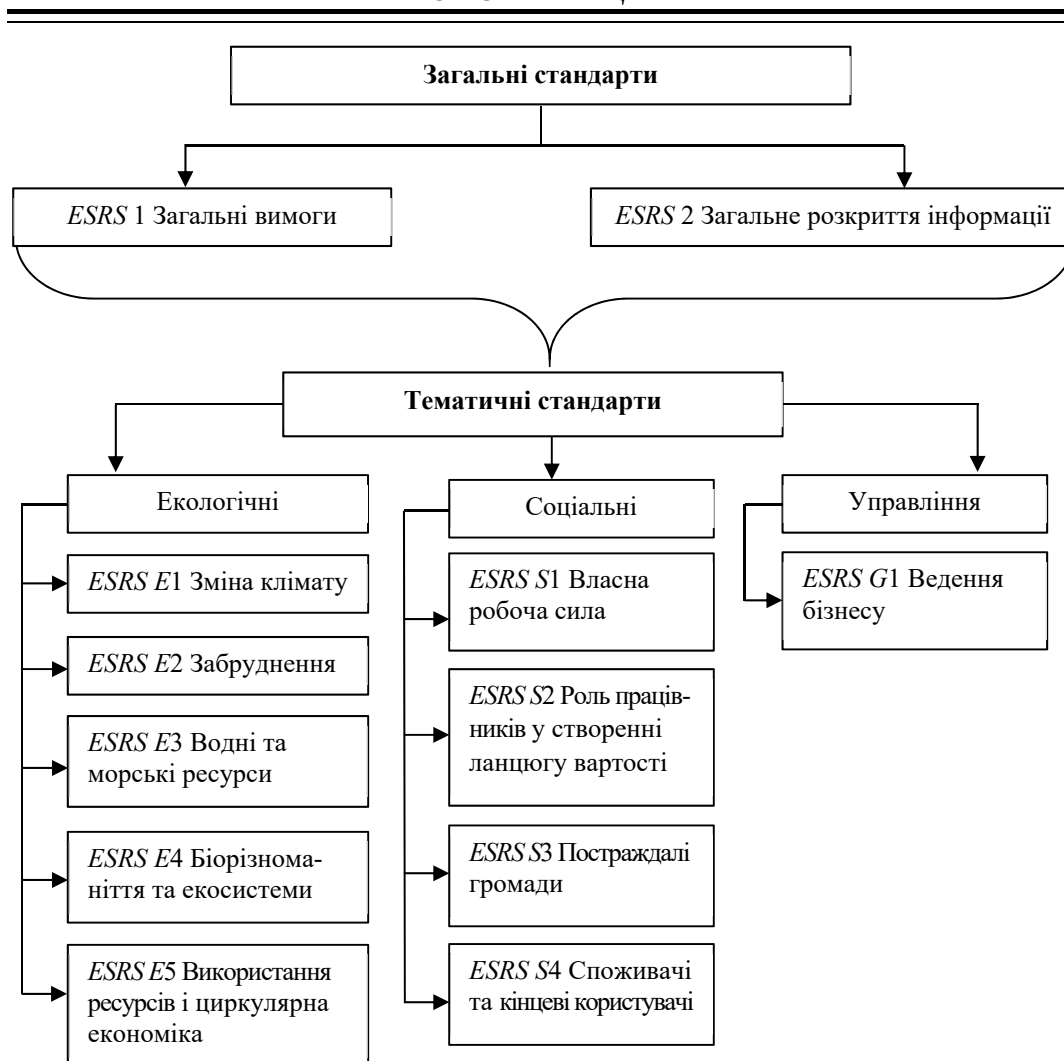

Рис. 1. Склад *ESRS*, що розкриває основні положення *CSRD*

Джерело: складено автором на основі (Annex 1, 2023).

Соціальні тематичні стандарти (*ESRS S1–S4*) (Annex 1, 2023) забезпечують структуру для звітності про сталий розвиток щодо тем, які пов'язані з їх власною робочою силою, визначають роль працівників у створенні ланцюга доданої вартості, спільнотами, на які впливає діяльність підприємства, а також споживачами та кінцевими користувачами їхніх продуктів або послуг.

Тематичні стандарти управління (*ESRS G1* "Ведення бізнесу") (Annex 1, 2023) встановлюють вимоги до розкриття інформації, яка спрямована на покращення розуміння користувачами стратегії та підходів до управління підприємства, а також процесів, процедур і ефективності, пов'язаної з його діяльністю.

3. Етапи застосування *ESRS* у країнах Європейського Союзу

Етапи застосування *ESRS* у країнах Європейського Союзу регулюється директивою *CSRD* (табл. 2).

Таблиця 2

Етапи застосування *ESRS* у країнах Європейського Союзу

Етап	Дата початку	Характеристика
1	01.01.2024	Обов'язкове застосування для підприємств, на які вже поширюється дія Директиви про нефінансову звітність (<i>NFRD</i>), таких як великі підприємства, зареєстровані на біржі, великі банки та великі страхові компанії (що мають понад 500 співробітників), а також великі підприємства, що зареєстровані на біржі поза ЄС, з понад 500 співробітниками (складають звітність у 2025 р. за даними за 2024 р.)
2	01.01.2025	Великі підприємства, які зараз не підпадають під дію Директиви про нефінансову звітність (звітність у 2026 р. за даними 2025 р.)
3	01.01.2026	Для зареєстрованих на біржі малих та середніх підприємств (МСП), включно з зареєстрованими на біржі МСП поза ЄС (звітність у 2027 р. за даними 2026 р.); МСП можуть відмовитися від участі до 2028 р.
4	01.01.2028	Для підприємств, що не входять до країн ЄС (подача даних за 2028 р.)

Джерело: складено автором на основі (*Directive (EU) 2022/2464*, 2022).

Наведені у *табл. 2* дані вказують, що їх впровадження буде відбуватися протягом 2024–2028 рр., стосовно ж їх застосування в Україні, то необхідно розробити детальний план імплементації зазначених стандартів у вітчизняну практику формування звіту про сталий розвиток, який буде ще одним кроком для прийняття України до Європейського Союзу.

4. Переваги та недоліки звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*

4.1. Переваги

Переваги використання *ESRS* полягають у тому, що вони допомагають створити єдиний та стандартизований підхід до звітності про сталий розвиток, що сприяє якіснішому управлінню та взаєморозумінню між підприємствами та їхніми зацікавленими сторонами (*табл. 3*).

Таблиця 3

Переваги звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*

Переваги	Характеристика
Підвищення прозорості діяльності підприємств	Звіти, складені відповідно до <i>ESRS</i> , забезпечують детальну інформацію про вплив підприємства на різноманітні аспекти сталого розвитку. Це сприяє високому рівню прозорості та дозволяє стейкхолдерам більш повно розуміти діяльність підприємства
Вдосконалення управління та стратегії	Звітність за <i>ESRS</i> допомагає підприємствам краще розуміти їх вплив на екологічну, соціальну та економічну сфери. Це формує основу для вдосконалення управління та його стратегії, що спрямовані на досягнення сталості

Переваги	Характеристика
Залучення інвесторів та клієнтів	Звіти за <i>ESRS</i> допомагають залучати інвесторів та клієнтів, які бажають отримувати дедалі більше інформації про корпоративну соціальну відповідальність бізнесу та сталий розвиток. Це може позитивно позначитися на репутації та відносинах з усіма зацікавленими сторонами
Підвищення корпоративної соціальної відповідальності бізнесу	Заходи, які передбачає впровадження <i>ESRS</i> , можуть змушувати підприємства більше враховувати соціальні та екологічні аспекти своєї діяльності та вживати конкретні заходи щодо їх поліпшення
Подання прикладу для інших	Запровадження <i>ESRS</i> визначає підприємство як лідера у сфері сталого розвитку, що може стати прикладом для інших компаній і сприяти розвитку сталості в ширшому сенсі

Джерело: складено автором.

Усі зазначені переваги (табл. 3) роблять *ESRS* привабливим інструментом для підприємств, що прагнуть ефективно та відкрито формувати звітність про сталий розвиток та корпоративну соціальну відповідальність бізнесу. Водночас інтеграція *ESRS* в корпоративну практику звітування може бути стратегічно важливим для бізнесу чинником, що допоможе створювати сприятливі умови для сталого розвитку та позитивного впливу на суспільство та навколишнє середовище.

4.2. Недоліки

Разом з перевагами звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*, така звітність може мати певні недоліки, хоча багато з цих недоліків залежать від конкретного контексту та індивідуальних особливостей діяльності підприємств. Деякі з можливих недоліків доцільно охарактеризувати (табл. 4).

Таблиця 4

Недоліки звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS*

Недоліки	Характеристика
Суб'єктивність та об'єктивність	<i>ESRS</i> можуть бути визначені як суб'єктивні в окремих випадках, оскільки інтерпретація та підходи до звітності про сталий розвиток можуть варіюватися. Також деякі вимоги можуть бути суб'єктивно визначені, що ускладнює стандартизацію
Обсяг та складність звітів	Звітність за <i>ESRS</i> може вимагати великого обсягу інформації, що призводить до складних та обширних звітів. Деякі підприємства можуть відчувати це як велику трудомісткість та витрати на їх реалізацію
Вартість впровадження	Впровадження <i>ESRS</i> може вимагати значних витрат, які можуть виявитися великим бар'єром для менших підприємств або тих, що знаходяться у країнах, що розвиваються
Ризик невідповідності інформації	Є ризик, що деякі підприємства можуть використовувати <i>ESRS</i> для складання звітності про сталий розвиток як спробу створити "зелений образ" без реальних покращень у сталості

Джерело: складено автором.

Попри наведені у *табл. 4* недоліки, впровадження *ESRS* залишається важливим етапом для багатьох підприємств, оскільки воно допомагає створити систему оцінки та вдосконалення їхнього сталого розвитку.

5. Співвідношення *ESRS* до інших регламентів у сфері звітності про сталий розвиток

Розглянемо, як співвідносяться вимоги *ESRS* до розповсюджених регламентів у сфері звітності про сталий розвиток (*табл. 5*) *SFDR*, *TCFD*, *ISBB*, *Global Reporting Initiative* (далі – *GRI*) (*GRI Standards*, 2021), *TNFD*, *The International <IR> Framework* (далі – *<IRF>*) (*The International <IR> Framework*, 2022).

Таблиця 5

Матриця співвідношення *ESRS* до інших регламентів у сфері звітності про сталий розвиток

Тематика	Склад <i>ESRS</i>	Відповідність до:					
		<i>SFDR</i>	<i>TCFD</i>	<i>ISBB</i>	<i>GRI</i>	<i>TNFD</i>	<i><IRF></i>
Загальна	<i>ESRS 1</i> Загальні вимоги	–	+	–	+	+	+
	<i>ESRS 2</i> Загальне розкриття інформації	+	+	+	+	+	+
Екологічна	<i>ESRS E1</i> Зміна клімату	+	+	+	+	+	+
	<i>ESRS E2</i> Забруднення	+	–	+	+	+	+
	<i>ESRS E3</i> Водні та морські ресурси	+	–	+	+	+	+
	<i>ESRS E4</i> Біорізноманіття та екосистеми	+	–	+	+	+	+
	<i>ESRS E5</i> Використання ресурсів і циркулярна економіка	+	–	+	+	+	+
Соціальна	<i>ESRS S1</i> Власна робоча сила	+	–	+	+	–	+
	<i>ESRS S2</i> Роль працівників у створенні ланцюгу вартості	+	–	+	+	–	+
	<i>ESRS S3</i> Постраждалі громади	+	–	+	+	–	+
	<i>ESRS S4</i> Споживачі та кінцеві користувачі	+	–	+	+	–	+
Управління	<i>ESRS G1</i> Ведення бізнесу	+	–	+	+	–	+

Джерело: складено автором на основі аналізу відповідних регламентів (*SFDR*, *TCFD*, *ISBB*, *GRI*, *TNFD*, *<IRF>*).

Насамперед важливо зауважити, що співвідношення між регламентами може змінюватися залежно від конкретних вимог, які ставить перед собою підприємство, і від того, які аспекти сталого розвитку йому важливі. Підприємства можуть вибирати комбінацію стандартів та регламентів залежно від своїх потреб та стратегічних цілей.

Аналізуючи *табл. 5*, можна дійти висновку, що з досліджуваних нормативно-правових документів, два регламенти *SFDR* та *ISBB* майже повністю відповідають вимогам *ESRS*, за виключенням стандарту *ESRS 1 "Загальні вимоги"*, *TCFD* та *TNFD* частково відповідають *ESRS*, а *GRI* та *<IRF>* повністю відповідають *ESRS*.

Поставлену гіпотезу дослідження доведено частково, адже фактично в Україні ще не запроваджено *ESRS*, що не дає повною мірою оцінити, яким чином запровадження таких стандартів змістовно змінить якість звітності про сталий розвиток, але це не зменшує актуальності проведеного дослідження в контексті європейської інтеграції.

Висновки

У ході проведеного дослідження автором запропоновано два підходи до імплементації *ESRS* в Україні: підхід, що базується на прямому запровадженні *ESRS* (офіційно перекладених на українську мову та оприлюднених на вебсайті регулятора), як наприклад МСФЗ чи МСА; підхід, який передбачає розробку окремих національних стандартів звітності про сталий розвиток з урахуванням основних положень *ESRS*, як це було за розробки НП(С)БО з відповідними методичними рекомендаціями щодо їх застосування.

Проведений критичний аналіз складу *ESRS* та надана їм відповідна характеристика, уможливив поглибити розуміння концепції *CSRD* щодо формування звіту про сталий розвиток. Це може бути використано для імплементації міжнародного досвіду щодо формування звітності про сталий розвиток в Україні.

Розглянуті чотири етапи впровадження *ESRS* в європейських країнах свідчать про те, що їх впровадження відбудеться протягом 2024–2028 рр., а для України потрібен детальний план щодо впровадження цих стандартів у вітчизняну практику створення звіту про сталий розвиток, що стане ще одним кроком до вступу нашої країни до Європейського Союзу.

Виокремлені переваги звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS* (підвищення прозорості діяльності підприємств, вдосконалення управління та стратегії, залучення інвесторів і клієнтів, підвищення корпоративної соціальної відповідальності бізнесу, подання прикладу для інших), сприятимуть поширенню та імплементації звітності про сталий розвиток у національну практику звітування. Водночас із зазначеними перевагами, виділено відповідні недоліки звітності про сталий розвиток, що складається на основі *ESRS* (суб'єктивність та об'єктивність, обсяг та складність звітів, вартість впровадження, ризик невідповідності інформації), які надають можливість ідентифікувати

слабкі місця для впровадження звітності про сталий розвиток в практичну діяльність вітчизняних корпоративних підприємств.

Отримані автором результати сприятимуть запровадженню *ESRS* в Україні, що своєю чергою уможливить розкриття інформації щодо сталого розвитку корпоративних підприємств на якісно новому рівні, що базується на кращих європейських практиках.

Перспективним напрямом подальших наукових досліджень, вважаємо, є необхідність дискусії щодо питань імплементації *ESRS* в національну практику звітування в Україні, а саме яким чином вона повинна бути здійснена: розробка національних стандартів звітності про сталий розвиток чи застосування їх європейських аналогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	REFERENCE
About COP28. (2023). https://www.cop28.com/en/about-cop28	About COP28. (2023). https://www.cop28.com/en/about-cop28
Al-Nawaiseh, H. N., Nawaiseh, M. E., Bader, A., Mubaset, Z. & Adel, A. (2023). Sustainability Reporting Adoption in Jordanian Listed Firms: Does Corporate Social Responsibility Matter? <i>Studies in Big Data</i> , (Vol. 136), (pp. 56–70). https://doi.org/10.1007/978-3-031-42455-7_6	Al-Nawaiseh, H. N., Nawaiseh, M. E., Bader, A., Mubaset, Z. & Adel, A. (2023). Sustainability Reporting Adoption in Jordanian Listed Firms: Does Corporate Social Responsibility Matter? <i>Studies in Big Data</i> , (Vol. 136), (pp. 56–70). https://doi.org/10.1007/978-3-031-42455-7_6
Annex 1 to the Commission Delegated Regulation supplementing Directive 2013/34/EU as regards sustainability reporting standards. (2023). http://ec.europa.eu/finance/docs/level-2-measures/csrd-delegated-act-2023-5303-annex-1_en.pdf	Annex 1 to the Commission Delegated Regulation supplementing Directive 2013/34/EU as regards sustainability reporting standards. (2023). http://ec.europa.eu/finance/docs/level-2-measures/csrd-delegated-act-2023-5303-annex-1_en.pdf
Annex 2 to the Commission Delegated Regulation supplementing Directive 2013/34/EU as regards sustainability reporting standards. (2023). http://ec.europa.eu/finance/docs/level-2-measures/csrd-delegated-act-2023-5303-annex-2_en.pdf	Annex 2 to the Commission Delegated Regulation supplementing Directive 2013/34/EU as regards sustainability reporting standards. (2023). http://ec.europa.eu/finance/docs/level-2-measures/csrd-delegated-act-2023-5303-annex-2_en.pdf
Barker, R. (2024). Get Ready for More Transparent Sustainability Reporting. <i>MIT Sloan Management Review</i> , 65(2), pp. 34–37.	Barker, R. (2024). Get Ready for More Transparent Sustainability Reporting. <i>MIT Sloan Management Review</i> , 65(2), pp. 34–37.
Das, S. K., Khalilur Rahman, M., & Roy, S. (2024). Does ownership type affect sustainability reporting disclosure? Evidence from an emerging market. <i>International Journal of Disclosure and Governance</i> , 21(1), 52–68. https://doi.org/10.1057/s41310-023-00180-w	Das, S. K., Khalilur Rahman, M., & Roy, S. (2024). Does ownership type affect sustainability reporting disclosure? Evidence from an emerging market. <i>International Journal of Disclosure and Governance</i> , 21(1), 52–68. https://doi.org/10.1057/s41310-023-00180-w
de Villiers, C., Dimes, R., & Molinari, M. (2024). How will AI text generation and processing impact sustainability reporting? Critical analysis, a conceptual framework and avenues for future research. <i>Sustainability Accounting, Management and Policy Journal</i> , 15(1), 96–118. https://doi.org/10.1108/SAMPJ-02-2023-0097	de Villiers, C., Dimes, R., & Molinari, M. (2024). How will AI text generation and processing impact sustainability reporting? Critical analysis, a conceptual framework and avenues for future research. <i>Sustainability Accounting, Management and Policy Journal</i> , 15(1), 96–118. https://doi.org/10.1108/SAMPJ-02-2023-0097
Dinh, T., Husmann, A. & Melloni, G. (2023). Corporate Sustainability Reporting in Europe: A Scoping Review. <i>Accounting in Europe</i> , (Vol. 20(1), (pp. 91–119). https://doi.org/10.1080/17449480.2022.2149345	Dinh, T., Husmann, A. & Melloni, G. (2023). Corporate Sustainability Reporting in Europe: A Scoping Review. <i>Accounting in Europe</i> , (Vol. 20(1), (pp. 91–119). https://doi.org/10.1080/17449480.2022.2149345

Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022L2464	Directive (EU) 2022/2464 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 amending Regulation (EU) No 537/2014, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Directive 2013/34/EU, as regards corporate sustainability reporting. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022L2464
Ebaid, I. E.-S. (2023). Nexus between sustainability reporting and corporate financial performance: evidence from an emerging market. <i>International Journal of Law and Management</i> , (Vol. 65(2), (pp. 152–171). https://doi.org/10.1108/IJLMA-03-2022-0073	Ebaid, I. E.-S. (2023). Nexus between sustainability reporting and corporate financial performance: evidence from an emerging market. <i>International Journal of Law and Management</i> , (Vol. 65(2), (pp. 152–171). https://doi.org/10.1108/IJLMA-03-2022-0073
Förster, P. (2023). The Double Materiality Principle (Article 19a NFRD) as Proposed by the Corporate Sustainability Reporting Directive: An Effective Concept to Tackle Green Washing? <i>European Yearbook of International Economic Law</i> , (Vol. 13), (pp. 345–364). https://doi.org/10.1007/8165_2022_90	Förster, P. (2023). The Double Materiality Principle (Article 19a NFRD) as Proposed by the Corporate Sustainability Reporting Directive: An Effective Concept to Tackle Green Washing? <i>European Yearbook of International Economic Law</i> , (Vol. 13), (pp. 345–364). https://doi.org/10.1007/8165_2022_90
Giner, B. & Luque-Vílchez, M. (2022). A commentary on the "new" institutional actors in sustainability reporting standard-setting: a European perspective. <i>Sustainability Accounting, Management and Policy Journal</i> , (Vol. 13(6), (pp. 1284–1309). https://doi.org/10.1108/SAMPJ-06-2021-0222	Giner, B. & Luque-Vílchez, M. (2022). A commentary on the "new" institutional actors in sustainability reporting standard-setting: a European perspective. <i>Sustainability Accounting, Management and Policy Journal</i> , (Vol. 13(6), (pp. 1284–1309). https://doi.org/10.1108/SAMPJ-06-2021-0222
Google Trends. (2023). https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=ESRS,SFDR,TCFD,ISBB,TNFD&hl=en	Google Trends. (2023). https://trends.google.com/trends/explore?date=all&q=ESRS,SFDR,TCFD,ISBB,TNFD&hl=en
GRI Standards. (2021). https://www.globalreporting.org/media/s4cp0oth/gri-gristandards-visuals-fig1_family-2021-print-v19-01.png	GRI Standards. (2021). https://www.globalreporting.org/media/s4cp0oth/gri-gristandards-visuals-fig1_family-2021-print-v19-01.png
Hardiningsih, P., Nuswandari, C., Srimindarti, C., Lisiantara, G. A., & Setiawati, I. (2024). A literacy of the relevance of Asian value sustainability reporting in Indonesia. <i>Investment Management and Financial Innovations</i> , 21(1), 76–87. http://dx.doi.org/10.21511/imfi.21(1).2024.07	Hardiningsih, P., Nuswandari, C., Srimindarti, C., Lisiantara, G. A., & Setiawati, I. (2024). A literacy of the relevance of Asian value sustainability reporting in Indonesia. <i>Investment Management and Financial Innovations</i> , 21(1), 76–87. http://dx.doi.org/10.21511/imfi.21(1).2024.07
Hummel, K., & Jobst, D. (2024). An Overview of Corporate Sustainability Reporting Legislation in the European Union. <i>Accounting in Europe</i> . https://doi.org/10.1080/17449480.2024.2312145	Hummel, K., & Jobst, D. (2024). An Overview of Corporate Sustainability Reporting Legislation in the European Union. <i>Accounting in Europe</i> . https://doi.org/10.1080/17449480.2024.2312145
Kwarto, F., Nurafiah, N., Suharman, H., & Dahlan, M. (2024). The potential bias for sustainability reporting of global upstream oil and gas companies: a systematic literature review of the evidence. <i>Management Review Quarterly</i> , 74(1), pp. 35–64. https://doi.org/10.1007/s11301-022-00292-7	Kwarto, F., Nurafiah, N., Suharman, H., Dahlan, M. (2024). The potential bias for sustainability reporting of global upstream oil and gas companies: a systematic literature review of the evidence. <i>Management Review Quarterly</i> , 74(1), 35–64. https://doi.org/10.1007/s11301-022-00292-7
Mahmood, Z., Blaber, Z. N., & Khan, M. (2024). Institutionalisation of sustainability reporting in Pakistan: the role of field-configuring events and situational context. <i>Qualitative Research in Accounting and Management</i> . https://doi.org/10.1108/QRAM-01-2022-0019	Mahmood, Z., Blaber, Z. N., & Khan, M. (2024). Institutionalisation of sustainability reporting in Pakistan: the role of field-configuring events and situational context. <i>Qualitative Research in Accounting and Management</i> . https://doi.org/10.1108/QRAM-01-2022-0019
Metelytsia, V. (2023). Sustainability reporting standardization as a prerequisite for green post-war reconstruction of the agricultural sector, <i>Sustainable Development of Economy</i> , (Vol. 47, Iss. 2), (pp. 137–145). https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-20	Metelytsia, V. (2023). Sustainability reporting standardization as a prerequisite for green post-war reconstruction of the agricultural sector, <i>Sustainable Development of Economy</i> , (Vol. 47, Iss. 2), (pp. 137–145). https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-20

Monteiro, S., Guzmán, B. A. & García Sánchez, I.-M. (2023). The role of sustainability reporting in corporate tax transparency. <i>Taking on Climate Change Through Green Taxation</i> , (pp. 318–334). https://doi.org/10.4018/978-1-6684-8592-7.ch014	Monteiro, S., Guzmán, B. A. & García Sánchez, I.-M. (2023). The role of sustainability reporting in corporate tax transparency. <i>Taking on Climate Change Through Green Taxation</i> , (pp. 318–334). https://doi.org/10.4018/978-1-6684-8592-7.ch014
Nömmela, K. & Kõrbe Kaare, K. (2022). Incorporated Maritime Policy Concept: Adopting ESRS Principles to Support Maritime Sector's Sustainable Growth. <i>Sustainability (Switzerland)</i> , (Vol. 14(20), 13593. https://doi.org/10.3390/su142013593	Nömmela, K. & Kõrbe Kaare, K. (2022). Incorporated Maritime Policy Concept: Adopting ESRS Principles to Support Maritime Sector's Sustainable Growth. <i>Sustainability (Switzerland)</i> , (Vol. 14(20), 13593. https://doi.org/10.3390/su142013593
Pasko, O., Balla, I., Levytska, I., & Semenysheva, N. (2021). Accountability on Sustainability in Central and Eastern Europe: An Empirical Assessment of Sustainability-Related Assurance. <i>Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe</i> , 24(3), 27–52. https://doi.org/10.18778/1508-2008.24.20	Pasko, O., Balla, I., Levytska, I., & Semenysheva, N. (2021). Accountability on Sustainability in Central and Eastern Europe: An Empirical Assessment of Sustainability-Related Assurance. <i>Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe</i> , 24(3), 27–52. https://doi.org/10.18778/1508-2008.24.20
Pigatto, G., Cinquini, L., Dumay, J., & Tenucci, A. (2023). A critical reflection on voluntary corporate non-financial and sustainability reporting and disclosure: lessons learnt from two case studies on integrated reporting. <i>Journal of Accounting and Organizational Change</i> , (Vol. 19(2), (pp. 250–278). https://doi.org/10.1108/JAOC-03-2022-0055	Pigatto, G., Cinquini, L., Dumay, J., & Tenucci, A. (2023). A critical reflection on voluntary corporate non-financial and sustainability reporting and disclosure: lessons learnt from two case studies on integrated reporting. <i>Journal of Accounting and Organizational Change</i> , (Vol. 19(2), (pp. 250–278). https://doi.org/10.1108/JAOC-03-2022-0055
Pizzi, S., Caputo, F., de Nuccio, E. (2024). Do sustainability reporting standards affect analysts' forecast accuracy? <i>Sustainability Accounting, Management and Policy Journal</i> , 15(2), 330-354. https://doi.org/10.1108/SAMPJ-04-2023-0227	Pizzi, S., Caputo, F., de Nuccio, E. (2024). Do sustainability reporting standards affect analysts' forecast accuracy? <i>Sustainability Accounting, Management and Policy Journal</i> , 15(2), 330-354. https://doi.org/10.1108/SAMPJ-04-2023-0227
Sustainability reporting key to profitability and success, says new guide from ACCA. (2023). https://www.accaglobal.com/gb/en/news/2023/november/sustainability-reporting-guide.html	Sustainability reporting key to profitability and success, says new guide from ACCA. (2023). https://www.accaglobal.com/gb/en/news/2023/november/sustainability-reporting-guide.html
Sustainability reporting – the guide to preparation. (2023). https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/professional-insights/sustainability-reporting/PI-SUSTAINABILITY-REPORTING-THE-GUIDE-TO-PREPARATION.pdf	Sustainability reporting – the guide to preparation. (2023). https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/professional-insights/sustainability-reporting/PI-SUSTAINABILITY-REPORTING-THE-GUIDE-TO-PREPARATION.pdf
The International <IR> Framework (2022). http://www.integratedreporting.org/wp-content/uploads/2022/08/IntegratedReportingFramework_081922.pdf	The International <IR> Framework (2022). http://www.integratedreporting.org/wp-content/uploads/2022/08/IntegratedReportingFramework_081922.pdf
Ukraine 2023 Report. (2023). https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf	Ukraine 2023 Report. (2023). https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf
Vitols, S. (2023). The emerging corporate sustainability reporting system: what role for workers' representatives? <i>Transfer: European Review of Labour and Research</i> , (Vol. 29(2), (pp. 261–265). https://doi.org/10.1177/10242589231175607	Vitols, S. (2023). The emerging corporate sustainability reporting system: what role for workers' representatives? <i>Transfer: European Review of Labour and Research</i> , (Vol. 29(2), (pp. 261–265). https://doi.org/10.1177/10242589231175607
Waas, B. (2023). Some thoughts on the new EU-directive on corporate sustainability reporting. <i>Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu</i> , (Vol. 73(2-3), (pp. 457–473). https://doi.org/10.3935/zpfz.73.23.11	Waas, B. (2023). Some thoughts on the new EU-directive on corporate sustainability reporting. <i>Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu</i> , (Vol. 73(2-3), (pp. 457–473). https://doi.org/10.3935/zpfz.73.23.11

Whittingham, K. L., Earle, A. G., Leyva-de la Hiz, D. I. & Argiolas, A. (2023). The impact of the United Nations Sustainable Development Goals on corporate sustainability reporting. <i>BRQ Business Research Quarterly</i> , (Vol. 26(1), (pp. 45–61). https://doi.org/10.1177/23409444221085585	Whittingham, K. L., Earle, A. G., Leyva-de la Hiz, D. I. & Argiolas, A. (2023). The impact of the United Nations Sustainable Development Goals on corporate sustainability reporting. <i>BRQ Business Research Quarterly</i> , (Vol. 26(1), (pp. 45–61). https://doi.org/10.1177/23409444221085585
Xie, J., Tanaka, Y., Keeley, A. R., Fujii, H. & Managi, S. (2023). Do investors incorporate financial materiality? Remapping the environmental information in corporate sustainability reporting. <i>Corporate Social Responsibility and Environmental Management</i> , (Vol. 30(6), (pp. 2924–2952). https://doi.org/10.1002/csr.2524	Xie, J., Tanaka, Y., Keeley, A. R., Fujii, H. & Managi, S. (2023). Do investors incorporate financial materiality? Remapping the environmental information in corporate sustainability reporting. <i>Corporate Social Responsibility and Environmental Management</i> , (Vol. 30(6), (pp. 2924–2952). https://doi.org/10.1002/csr.2524
Король, С. Я., Семенова, С. М. & Курбет, М. А. (2022). Упровадження звітності про сталий розвиток в Україні: стан і перспективи в умовах євроінтеграції. <i>Бізнес-інформ</i> . Вип. 1. С. 294–301. https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-294-301	Korol, S. Ya., Semenova, S. M. & Courbet, M. A. (2022). Implementation of reporting on sustainable development in Ukraine: state and prospects in the context of European integration, <i>Business-inform</i> , (Vol. 1), (pp. 294–301). https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-294-301

Конфлікт інтересів: Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору. З огляду на те, що автор працює в установі, яка є видавцем журналу, що може зумовити потенційний конфлікт або підозру в упередженості, остаточне рішення про публікацію цієї статті (включно з вибором рецензентів та редакторів) приймалося тими членами редколегії, які не пов'язані з цією установою.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Безверхий К. Імплементация европейских стандартов отчетности про устойчивый развитие. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2024. № 2. С. 134–150. Серія. Економічні науки. [https://doi.org/10.31617/3.2024\(133\)08](https://doi.org/10.31617/3.2024(133)08)

Надійшла до редакції 25.12.2023.
Отримано після доопрацювання 03.01.2024.
Прийнято до друку 06.02.2024.
Публікація онлайн 11.04.2024.